

ԱՐՑԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

1/2010

JOURNAL FOR ARMENIAN STUDIES

*Տպագրվում է ԱրՊՀ գիտական
խորհրդի որոշմամբ*

Ստեփանակերտ 2010

խմբագրական խորհուրդ

- Դադայան Ս. Վ. - խմբագրական խորհրդի նախագահ, ԱրՊՀ ռեկտոր,
պ.գ.թ., պրոֆեսոր
- Բալայան Վ. Ռ. - գլխավոր խմբագիր, ԱրՊՀ պրոռեկտոր, պ.գ.թ.,
դոցենտ
- Սաֆարյան Վ. Ա. - պատասխանատու քարտուղար, ԱրՊՀ
պատմության
ամբիոնի վարիչ, պ.գ.թ., դոցենտ
- Մելքոնյան Ա. Ա. - ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն,
պ.գ.դ.,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
- Հովհաննիսյան Լ. Շ. - ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի տնօրեն, Բ.գ.դ.,
պրոֆեսոր,

- ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
 Պետրոսյան Հ. Լ. - ԵՊՀ մշակութաբանության ամբիոնի վարիչ,
 պ.գ.դ.
 Մուսայելյան Հ. Գ. - ԱրՊՀ գիտական քարտուղար, բ.գ.դ., պրոֆեսոր
 Սարգսյան Ա. Յ. - ԱրՊՀ բանասիրական ֆակուլտետի դեկան,
 բ.գ.թ.,
 դոցենտ
 Կարապետյան Ս. - ՀՃՈՒԿ կազմակերպության տնօրեն

$$\text{ԳՄՂ} \frac{63.3(2\angle) + 81.2\angle + 83.3(2\angle)}{\angle 24}$$

$$\angle S\Gamma \quad 908/941(479.25)+809.181.1+891.981.1$$

Редакционная коллегия:

- Дадаян С.В. - председатель редакционной коллегии, ректор АрГУ,
 к.и.н., профессор
 Балаян В.Р. - главный редактор, проректор АрГУ, к.и.н., доцент
 Сафарян В.А.- ответственный секретарь, зав. кафедрой истории
 АрГУ,
 к.и.н., доцент
 Мелконян А.А. - директор Института ՌԻՑՏՐՈՐՆ ՀԱՆ ՐԱ, д.и.н., член
 корр.
 ՀԱՆ ՐԱ
 Оганесян Л.Ш. - директор Института языка ՀԱՆ ՐԱ, д.ф.н., член
 корр.
 ՀԱՆ ՐԱ
 Петросян Г.Л. - зав. кафедрой культурологии ЕрГУ, д.и.н.
 Мусаелян О.Г. - ученый секретарь АрГУ, д.ф.н., профессор
 Саркисян А.Ю.- декан филологического факультета АрГУ, к.ф.н.,
 доцент
 Карапетян С. - председатель общественной организации по
 изучению
 армянской архитектуры.

Editorial Board:

- Dadayan S.V. - Chairman of the Editorial Board, rector of ASU,
Ph.D. in History, Professor
- Balayan V.R. - Editor in Chief, vice-rector of ASU, Ph.D. in History,
Associate Professor
- Safaryan V.A. - Executive Secretary, Head of the History
Department of
ASU, Ph. D. in History, Associate Professor
- Melqonyan A.A. - Director of the Institute of History of NAS in RA,
Ph. D. in History, a member of NAS in RA
- Hovhannisyan L. Sh. - Director of the Institute of Linguistics of NAS in RA,
Ph. D. in Philology, member of NAS in RA
- Petrosyan H. L - Head of the Cultural Studies Department of YSU,
Ph. D. in History,
- Musaelyan O.G. - Scientific Secretary of ASU, PhD in Philology,
Professor
- Sargsyan A. Y. - the Dean of the Philological Faculty of ASU, Ph. D. in
Philology, Associate Professor
- Karapetyan S. - Chairman of the Social Organization for the
Study of
Armenian Architecture

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ուժն է ծնունդ իրավունք: Այս անարդար, բայց իրատեսորեն բանաձևված «ճշմարտությունը» երկրագնդի ժողովուրդների բոլոր ժամանակների ուղեկիցն է եղել: Եվ առավել շատ ճակատագիրը բարյացակամ է վերաբերվել նրանց նկատմամբ, ովքեր ավելի վաղ են ընկալել այս իրողությունը:

Արցախահայությունը, ճիշտ ընկալելով այս ճշմարտությունը, իր պատմական երկարատև կենսափորձի

վրա հենվելով, կենաց ու մահու պայքար է մղել արտաքին ու ներքին թշնամիների դեմ՝ հանուն սեփական հայրենիքի, պետականության, ժողովրդի ազատության ու անկախության: Այդ պայքարի բարձրակետը դարձավ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ծնունդը:

Ազգային պետականության գոյության պայմաններում Արցախում նոր հեռանկարներ է բացվում գիտության տարբեր ոլորտների, այդ թվում՝ հայագիտության զարգացման համար:

21-րդ դարին հատուկ նոր իրողությունների և տեղեկատվական բազում միջոցների գոյության պայմաններում տարբեր արժեհամակարգեր դավանող ազգերի միջև սուր պայքար է ծավալվել քաղաքականության, տնտեսության, մշակույթի, գիտության ասպարեզներում: Ավելին՝ Ադրբեջանի քաղաքական և գիտական շրջանակները, կեղծելով ու եղծելով իրողությունը, ամեն կերպ փորձում են սեփականացնել Հայոց Արևելից նահանգների պատմական ժառանգությունը:

Նման պայմաններում ԼՂՀ-ում հայագիտության զարգացումը հրատապ անհրաժեշտություն է դառնում:

Սույն հանդեսի նպատակն է իր շուրջը համախմբել ԼՂՀ, ՀՀ և սփյուռքի, ինչու չէ՝ նաև այլազգի հայագետներին՝ փորձելով լցնել այն պարապը, որ գոյացել է այս ասպարեզում:

«Ամենայն չարիք մտանեն ի միտս մարդոյ յանուսումներենէ: Կոյր զրկի ի ճառագայթից արեգական, եւ

տգիտութիւն գրկի ի կատարեալ կենաց: Լաւ է կոյր աչոք քան կոյր մտօք»:

Մեծն պատմիչից՝ Եղիշեից լալ չես ասի:

Ճշմարտության բացահայտման՝ գիտնականի առաքելությանը հավատարիմ «Հայագիտական հանդեսը» կփորձի պատասխանել Կուր-արաքսյան հայկական միջագետքի և հարակից շրջանների պատմութեանը, գրականութեանը, բանահյուսութեանը, ազգագրութեանը, հնագիտութեանը, մշակութիւնն առնչվող հարցերին՝ ցրելով այն մութը, որ տասնամյակներ շարունակ նպատակային և մեթոդիկ կերպով ստեղծվել է այս ասպարեզում:

Հարգելի ընթերցող, անցյալի վերարժեւորման, ներկայի և ապագայի արդյունավորման առումով մեզ հուզող բազում հարցերի պատասխանները կարելի է ստանալ սույն հանդեսի էջերում:

Վ. Բալայան

**ԱՐՑԱՆԻ ՀԱԿԱՌԱԿԱՔԵՐՈՂ ՏԵՂԱՆՔԸ, ԱՆՎԱՆ
ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Սիլվա Մինասյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԱրՊՀ

Հակառակաբերո՞ղ տեղանունը ամրոց//բերո՞ղ ու լեռնաշղթա է գիտակցվում, իսկ հնացած անվամբ՝ նաև Չափար գյուղը: Այդ անվամբ բերող Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջանի Տրտուի վերին հոսանքի մոտվամերձ ու ձախափնյա Պղտորագետ վտակի ենթավտակ Ակնաջրի ակունքի վերին մասն է: Հակառակաբերող Մռովի Արիություն գագաթնակետի արևմտյան մասից դեպի Տրտուն ձգվող նույնանուն լեռնաշղթայի վերջին վեհանիստ գագաթն է, ինչպես նաև արդի Չափար բնակավայրի հին ու նոր թաղամասերի արևմտյան կողմով վեր խոյացող բարձունքը: Չափար ու Հակառակաբերո՞ղ տեղանունները երբեմն գործածվում էին ու են փոխադարձաբար: Մեր նպատակն է պարզաբանել խնդրո առարկա տեղանքի՝ բնակատեղի, սրբավայր, բերո-ամրոց լինելը, անվան տարբերակներ ունենալու իրողությունները և նրանց ստուգաբանությունը:

Հակառակաբերո՞ղ՝ որպես ամրոց, անհիշելի ժամանակներից դժվարամատույց, անտառածածկ ու հեռվից անտեսանելի է: Այն պատմական Ըռստակի, այնուհետև Ջրաբերո՞ղի ամրակուռ բերդերից էր: Նրա մասին գրավոր ծավալուն նկարագրություն և ուսումնասիրություն առ այսօր հրապարակի վրա չկա: Հանրածանոթը Մ. Բարխուդարյանի *Արցախ* գրքում է. «Գտնուում է Դատի վանքից վերև, մի թրածև և անտառապատ սարի վերայ: Բերդս ունի ամուր դիրք, հիանալի տեսարան և նշանաւոր ջուր: Մի քարուկիր և մեծ ջրամբար է՝ լի կենդանի ջրով, որ ո՛չ պակասում, ո՛չ ջուր է ընդունում, և ո՛չ արտահանում: Բոլորովին անջրպետուած է բերդասարս իւր չորս կողմերից խորանդունդ և լայնգոգ ձորերով. միայն ունի մի թելուղի, որ մի սեռի գլխով բարձրանում է դեպի բերդն: Ամրոցիս մէջ տեղ երևում են հին շինութեանց հետքեր», ու տողատակին ավելացնում. «Անունս (Հակառակաբերո՞ղ անունը՝ - Ս. Մ.) կայ Դատի վանուց արձանագրութեանց մէջ, այժմ կոչում են *Չափարի բերդ*»¹: Հակառակաբերո՞ղի

¹ Բարխուդարյան Մ., *Արցախ, Բագու, 1895 թ.*՝ վերահրատարակություն, Ստեփանակերտ-Երևան, 1995, էջ136

վերաբերյալ մասնագիտական բառարանում հետևյալն է նշված. «Բերդ Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհի Բերդաձոր գավառում, Հաթերքի գավառակում: Գտնվում է Դադի վանքից վերև, Չափար գյուղի մոտ, անտառապատ թրածն լեռան վրա: Դիրքը գեղեցիկ է ու անմատույց, ունի առաջնակարգ ջուր: Այժմ ավերակների հետքերը հազիվ են նշմարվում: Այստեղ կա քարուկրով կառուցված մի մեծ ջրամբար, որն այժմ ևս լիքն է լինում ջրով: Բերդը չորս կողմից անջրպետված է անդնդախոր ձորերով, որտեղից բերդակիր ժայռի կատարը կարելի է բարձրանալ մի նեղ կածանով: Վաղեմի բերդի հնավայրն այժմ տեղացիները կոչում են Չափար գյուղի անունով: Թե երբ և ով է կառուցել, հայտնի չէ»¹: Նախ նշենք, որ երկու մեջբերումներում էլ ընդգծված առաջին կապակցությունը՝ *Դադի վանքից վերը*՝ որպես աշխարհագրական դիրք, անընկալելի է: Դադի վանքից վերը տվյալ վանքային համալիրի ձորն ի վեր դեպի լեռան գագաթն է, որտեղ Հակառակաբերդ չկա²: Այդ վերը նաև Տրտուի՝ Թարթառի հոսանքն *ի վերը* կարելի է հասկանալ, մինչդեռ Հակառակաբերդը *վար* է³: Հետո՝ երկրորդ ընդգծումներում տեսնում ենք, որ Մ. Բարխուդարյանը *բերդասարն* է անջրպետված համարում, իսկ բառարանում՝ *բերդը*, և վերջինիս արտաքին նկարագրությունը ճիշտ չի ստացվում: Հակառակաբերդի տեղանքը ճիշտ չի գծագրված նաև *Կոլլած* հրատարակչության լույս ընծայած քարտեզում⁴: Այն լայնշի տեղադրված է պատմական Քրահունջի// Գյեռավանդի և Կվենքի// Երե Քղքտեղի// Փիրվայայի// Սև քաղաքի տեղանքներում՝ Պղտորագետի// Գյարաքի ավերին⁵:

Հակառակաբերդն իր շրջապատում բնական դիրքով էլ է համապատասխանում անվանը, այն է՝ որպես բերդ, ամեն կողմով հարմար է դիմակայելու, հակառակելու թշնամուն: Շրջակայքում ունի կիրճեր, կապաններ, անդնդախոր ձորեր, որոնց հարմար տեղերում տարբեր ժամանակներում մարդիկ կառուցել են այլ բերդակներ

¹ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Եր., 1991, էջ 312:

² Այդ ձորը հաջորդում է Դադիվանքի լեռնաշղթային. լեռնաշղթաների անունները նոր են գործածվում: տես. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլաս, Եր., 2009:

³ Երևի մի բնագրի վրիպակ թյուրիմացորեն դարեղար կրկնվել է՝ վար պիտի լիներ, իսկ եթե բարձրությունը նկատի ունենալիս լինեն, այսինքն՝ Դադի վանքից բարձրադիր է, ապա իրարից հեռու գտնվող երկու լեռնաշղթաների տարբեր կարգի շինություններն այդպես չեն համեմատվի:

⁴ Բեգլարյան Գ., Արցախի քարտեզ (նախագիծը Ա. Մուրադյանի, ձևավորումը Ա. Ճերմակյանի), Կոլլած հրատրվչ., Եր., 2004:

⁵ Ընդգրկված է նաև նշված քաղաքատեղի հիմնահատակ ավերված բերդը. երևի ոչ մեկը տեղանքին լավ ծանոթ չէր:

(Բերդաքար//Սալդաշ), դարպասներ (Զրի կապը, Բերդաքարի կապը, Ստուպկեն կապը) ու այլ շինություններ (հատկապես՝ Ս. Մինաս, Ս. Պողոս, Դարծ/Թարսխաչ) և այլն, որտեղ սպառվում էին թշնամու ուժերը¹:

Հակառակաբերող ոչ միայն հուսալի ամրոց էր շրջակա տասը բնակավայրերի (Մանանասար, Երե ճղցնե, Երե Քղքատեղը, Գետամեջերը, Քրահունջը, Ներքե Շենատեղը, Ներքե, Երե Մշհաններ, Հինաս, Ներքե Քղքատեղ) մեծատունների ծերերի, կանանց ու երեխաների համար, այլ նաև հին դիցալին պաշտամունքի տեղ է եղել (Աստղիկ, Ծովինար): Բերդամիջի հարթությունում պահպանված ժայռակտորը հազարամյակներ առաջ գոհարան՝ գոհասեղան է եղել, որի վրա դրվել էր մատուցված մատաղ-զոհ-ընծան²: *Ձոհ* բառը պահլավական փոխառություն է պարսկերենի միջնորդությամբ և հայերենում նշանակում է *ողջակեզ, մատաղ, ընծա*, իսկ միջնորդ լեզվում ժողովրդական ընկալմամբ՝ *օրհնյալ ջուր*³, որը հենց հյուսիսարևմտյան կողմի ջրամբարի պարունակությունն է, իսկ հնդեվրոպական նախալեզվում *զոհ/ր* բառի նախատիպը *գհեու* արմատն է, որից հայերենում ունենք բնիկ *ծոն, ծև* բառերը⁴: *Ձոներ*, բնական է, եղել են Աստղիկին, Ծովինարին նվիրված, որից հիմա միայն *անծրև խնդրելիս* ժողովրդական մտածողությամբ պարզ ու մատչելի աղաչանքներն են ու նրանցում Շարմաղ աղջկա՝ Աստղիկի գեղեցկությունը փառաբանող մի երկու մակդիր: Քրիստոնեության ընդունումից հետո դադարեցվել է կուռքերի պահպանությունն ու պաշտամունքը: Այս բառը՝ *պաշտել*՝ իրանական փոխառություն է և նշանակում էր *շուրջը պտտվել*, դրանից են նաև *պաշտոն, ամբարիշտ* և այլ բառեր ձևավորվել⁵: Կուռքերի փոխարեն խաչքարեր են դրվել, Մարիամ Աստվածածին են կանչել, բայց

¹ Հակ բաղադրիչով այլ տեղանքներ ևս կան հայերենում, ինչպես՝ Հլեղանը՝ Տրտուի աջափնյա՝ Վարդուհասի, Հարությունագոմերի, Կճողոտի, Առաջածորի և այլնի պաշտպանական ամրոցը, Հակառակահողեր՝ Լոռիում և այլն, որոնք, բացի աշխարհագրական դիրքից, նաև իրենց գործունեությամբ հակառակվելու, թարսվելու, ընդդիմանալու հատկանիշներ են ցուցաբերել հավատի, կառավարման բնագավառում՝ ձգտելով ինքնուրույնության ու ինքնիշխանության, որից կենտրոնախույս ուժեր դառնալով, նաև վնասել էին կենտրոնաձիգ պետականությանը:

² Նախորդ դարում էլ դեռևս մատաղ անելիս՝ պտտվում էին ժայռի շուրջը ու մորթված կենդանու կամ թռչունի ոտքերը, գլուխը դնում այդ ժայռի վրայի փոքր ու կոտորված խաչքարի առաջ. Արցախյան գոյապայքարի ժամանակ Բերդի ժայռի արևմտյան ստորոտից բերված մեծ խաչքարով են փոխարինել այդ խաչքարակտորը:

³ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, վերահր., հ. 2., Եր., 1972, էջ 103:

⁴ Նույն տեղը, տես նաև Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, վերահր., հ. 3, Եր., 1977, էջ 161-162:

⁵ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, վերահր., հ. 4, Եր., 1979, էջ 23-24:

մարդկանց անհրաժեշտն ու օգտակարը, բնական է, բանահյուսական ծեսի փշրանքների տեսքով մնացել են: Դրանցից էր *ջուր, անձրև խնդրելու* արարողությունը գյուղի հին թաղամասում ապրելու ժամանակ՝ մինչև 20-րդ դ. 60-ականները, երբ չռոգվող բանջարանոցները շատ էին (հատկապես եգիպտացորենի, կարտոֆիլի, ոչ ծիլավոր լոբու՝ փյադա լոբու// տփլոբու տեսակներն անձրևներով բավարարվում էին): Անձրևները սակավ լինելու դեպքում դիմում էին այդ խնդրանքի արարողությանը: Կատարողները միայն իգական սեռի հասուն ներկայացուցիչներն էին: Խլղավոր ու քոփիով կանայք, մի արորի լծված, ոտաբոբիկ, աղբյուրի նովի ջուրը վարում էին ու Շարմաղ աղջկանից *անձրև՝ թռնը*, հայցում, աղաչում: Մի կույս աղջկա ուղարկում էին Հակառակաբերդի ավազանի սուրբ ջուրը շարժելու՝ խառնելու:

Հնագույն ժամանակներից կառուցված այս Բերդի նպատակն իր մեջ գանձերի պահպանությունն ու երեխաներ, կանայք և ծերեր պատսպարելն էր անագորույն թշնամուց: Այն կառուցվել է ի պատիվ Աստղիկ դիցուհու¹:

Բերդը նաև *Հայկաբերդ* են կոչել, որն իբր Հակառակաբերդից կամ Չափարի բերդից առաջ եղած անունն է (Հայկ անունը Չափարում շատ հարգի էր ու է, բայց դա Հայկ Նահապետի անվան հետ է կապվում): Քանի որ ավանդություններում Հայկ նահապետը Մռով սարն է գիտակցվում, ուստի բնական է, որ այդ անվամբ բերդը ժայռանիստ Մռովի փեշին է, և ոչ թե քննարկվող բերդը: Հակառակաբերդը ժողովրդի կողմից շատ հիշվող *Շարմաղ աղջկա* տեղն է, այսինքն՝ աննման գեղեցկություն ունեցող Աստղիկ դիցուհի սրբատեղին է՝ վերածված բերդի: Պարկեշտ ու հավատացյալ չափարցիք, քրիստոնեության ընդունումից հետո, Աստղիկի, Ծովինարի անուն չեն տվել: Խուսափել են կռապաշտությունից ու շրջասությամբ *Շարմաղ աղջիկ* կոչել: *Շարմաղ՝ ամենաչքնաղ, քնքուշ*² աղջիկը հայ իրականությունում Աստղիկն է ընկալվել: Հակառակաբերդից հարավ՝ Ս. Մինասի գոգի Ծովատեղում էլ Ծովինարի սուրբ աղբյուրն է եղել, որ հիմա *Գյուեն ձոր* է կոչվում: Քրիստոնեության ընդունումից հետո այն *Ս. Մինասի աղբյուր* է կոչվել և հին Թաղանանց, իսկ հիմա՝ Աղլութալայի ու Պլալանի առուն կազմելով՝ Մեծ

¹ Ըստ ավանդության՝ Տրտուի հակադիր բարձունքին՝ առավել վեր, Վահագնի դիցարանն է, որը, Հայր աստծո՝ Մռովի ուղարկած պատիժ կարկուտը, կայծակով մտրակելով, իր կողմն է տանում՝ Աստղիկին փրկելով տույժից ու էլի, ըստ նույն ավանդության, այդտեղ միշտ եղել է Աստղիկի մեղմ իրավիճակում գտնվող սրբազան լոգարանը, եթե խաթարվի անդորրը, այսինքն՝ Աստղիկը մեջը լողանա, անձրև կթափվի, որպեսզի մարդկային սովորական աչքերից վարագուրի նրա աստվածակերտ գեղեցկությունը:

² Մալխասեանց Ստ., Հայերէն բացատրական բառարան, 3 հ., Եր., 1944, էջ 507:

տնջրու՝ սոսու մոտ թափվում է Տրտուն¹: Հակառակաբերդի հյուսիսարևելյան կողմում ալիքվող նոր բլրալանջին Մարիամ Աստվածածնի մատուռի տեղում էլ Անահիտ դիցուհու՝ մայրության աստվածուհու սրբատեղին է եղել (սրանից քիչ ցածի սարավանդի հյուսիսային, արևելյան տարածքները սրբերի գերեզմանոցը, վանքային համալիրն էր՝ Մայրավանք, իսկ հարավային լեզվակի ցցվածքը՝ փոքր ժայռով, Ս. Պողոսի ձգնարանն է. հեթանոսականը լրիվ քրիստոնեությամբ է փոխարկվել): Հակառակաբերդը նաև իշխանանիստ Հաթերքի գանձատունն է եղել միջին դարերում, հատկապես *վախթանգյան* շրջանում: Մինչև արցախյան մելիքական վարչակարգը՝ Հակառակաբերդում աշխատանքային եռուգեռով նիստուկաց է եղել (փոքր զորապահակային գաղտնապահ խմբի պարտադիր աշխատանքը միշտ եղել է): Շահաբասյան հայաթափումից հետո դադարել են Հակառակաբերդի իշխանական ներքին փառքն ու հավատը: Այնուհետև պատերազմական իրավիճակներում հասարակ մարդկանց համար երբեմն պաշտպանական արժեք է ունեցել ու մի քանի անգամ մասնակիորեն ավերվել՝ անընդհատ սակավ կարողություններով ու նվազող ամրություններով վերականգնվել: ***Հակառակաբերդը Չափարի մարդկանց համար ուղղակի հույս, հավատ, ուժ ներշնչող է եղել ու, մինչև արդի հեռահար հրետանակոծությունն ու ռմբակոծությունը, վստահելի ապաստարան լինելու ապավեն է ծառայել: Նրա գերբնական զորությունը, վեհությունը, վաղեմի փառքն ու պարծանքն առ այսօր ժողովրդի հավատալիքներից չի ջնջվում:*** Հակառակաբերդի լեռնաշղթան ունի տարբեր ուղղություններով ձգվող և տարբեր ձևերով վերջավորվող բազմաթիվ ենթաբազուկներ: Հակառակաբերդ լեռնաշղթայի՝ ամրոց կրող հատվածի լեռնալանջային ամենամեծ ու լայնշի տարածքն արևելքն է, որտեղ և Չափար բնակավայրն է: Նշված տարածքի բարձր գագաթնակետ ժայռին նույնանուն ու դժվարամատույց ամրոցը, ինչպես նշեցինք, Աստղիկ դիցուհու՝ Շարմաղ աղջկա բերդն է՝ իր առեղծվածային ու կախարդական ջրամբարով, զոհարանմատաղատեղի ժայռակտորով: Քրիստոնեությունից առաջ զոհասեղանի դեր է կատարել այն՝ դիցուհու արձանի պատվանդան լինելով հանդերձ, իսկ քրիստոնեությունից հետո խաչքար է տեղադրվել այդ մեծ ժայռակտորի վրա: Խորհրդային կարգերում խաչքարից մի փշրանք էր մնացել: Արցախյան գոյապայքարի ժամանակ, ինչպես նշվեց, կատարյալ խաչքարով փոխարկվեց

(նկ. 1):

¹ Հիմա շատ բարակ առու է, որովհետև աղբյուրների ջրերը խողովակներով տեղափոխված են գետավան:

Հակառակաբերդ ամրոցի կալաչափից քիչ փոքր հարթության մեջտեղում բնական այդ մեծ ժայռակտորը պահպանվել է նույնությամբ: Ժայռի տակից գաղտնուղի է ձգվել արևմտյան կողմի անտառածածկ, ժայռոտ խորխորատի Մթնածորի՝ Մեծ դուզեի ուղղությամբ, որն առ այսօր ուսումնասիրված չէ: Կես դար առաջ ժայռի տակի բացվածքը դեռևս տեսանելի էր: Այն հիմա հողով լցված է: Ժայռից այն կողմ՝ հյուսիսային մասի վիմահերձ ժայռի վրա ջրամբարն է կառուցված: Հինգ կողմից կորավուն անկյուններով՝ սովորական բարակ հաստությամբ պատ է՝ ներսից ամուր սվաղված: Այդ ջրամբարը դպրոցական տարբեր շրջանի երիտասարդներ բազմաթիվ անգամ դատարկել են, բայց գոգանման հատակից աննկատելի ձևով պարզ, սառնորակ ու քաղցրահամ ջուր է նորից աննկատ ավելացել և մի քանի օրում նույն մակարդակի վրա կանգնել¹: Շ. Մկրտչյանը ջրամբարը կալաչափ է համարում², բայց այդպես չէ: Այն քիչ կորավուն մի նեղ խուցի նմանվող սենյակի չափ է, որի հարավարևելյան մասը՝ որպես դուռ, բաց է, բայց արևի շողերը տարվա մեջ հազվադեպ են դիպչում ջրի մակերեսին՝ կախարդական խաղեր ցուցլացնելով պատերին: Ջրամբարի հյուսիսային պատի մոտից մի նեղ աստիճաններով սանդուղք, որը հիմա համարյա քանդված է, բարձրա-

¹ Խորությունը հասկանալու համար ամեն նորեկ՝ երեխաներից մինչև միջադասակները, քար է մեջը նետում ու ավելորդ քարերի կույտ է երբեմն ստացվում, իսկ անձրև խնդրելիս, երբ խառնում են ջուրը, բազկաչափ հաստությամբ երկու մետրից ավելի երկարություն ունեցող փայտի ծայրը թողնում են ջրի մեջ. եթե ջուրը երկար ժամանակ կանգուն է մնում, մեջը երբեմն դեղնակարմրավուն մանրիկներ են լինում լցված ու մի քանիտակ ծայկած մառյալով քամելիս անգամ, նույնությամբ ջրի հետ անցնում են, բայց խմելուց ոչ մի վնաս չի լինում, աղբյուրի ջրի նման քաղցրահամ է, ու օգոստոսին՝ դեռ սառնորակ. մենք երկու բաժակից ավելի միանգամից ըմպել ենք ու շատ սովորական է եղել:

² Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձաններ, Եր., 1985, էջ 35:

նում է ժայռի այդ հյուսիսային ծայրի պնդապարիսպ կառուցված խորանարդաձև փոսով փոքրիկ դիտարան աշտարակը: Այն վերջին անգամ վերանորոգվել է 20-րդ դ. 18-20-ականներին՝ վերականգնելով բերդապարիսպն ու դարպասը¹: Բերդը վերակառուցելիս նոր բարակ կաղնե տախտակից շուտափույթ դարպաս պատրաստելով՝ տեղադրել են հարավային հնագույն տեղում, կամարի տակ՝ մինչև վերին ծայրը բռնցքաչափ քարերով լցնելով, որպեսզի, ըստ անհրաժեշտության, գործածեն²: Գաղտնամուտքը հյուսիսային աշտարակից էր. չվանով իջեցրել կամ բարձրացրել են յուրայիններին (ստորերկրյա գաղտնամուտքը չի գործածվել): Այդ կողմում վերջացող ժայռի մասին ամրակուռ պարիսպ էր դրված, որի մի մասը կես դար առաջ հենց չափարցիներն են պայթեցրել՝ հեշտ ելումուտ անելու համար, որովհետև գյուղից եկող հեշտ, բայց երկար ճանապարհի մուտքն այդ կողմից է: Բերդի հարավային կողմում, որն արդեն իջվածք է, մեծ դարպասներ էին՝ պահպանված մինչև նախորդ դարի վերջերը: Ներսից՝ դարպասի առաջ, ինչպես նշեցինք, շատ քար է եղել կիտված՝ որպես ռազմամթերք, և այն մինչև հիմա մնում է կիսահոս վիճակում: Հարավային այդ կողմը՝ դարպասին մոտ տեղանքը, թեք, մացառապատ ու արհեստականորեն դժվարանց է դարձրած, իսկ Հակառակաբերդի դարպասների հարավարևելյան կողմի անմատչելի ժայռի մոտից, լեռան ստով, մինչև Ս. Մինաս, քարակարկառ, մացառապատ տեղանքն էլի դժվարանց է: Դարպասներից քիչ հարավ արևմուտք գոգանման տեղ կա, որը հրապարակ է եղել: Ըստ ավանդության՝ ամենակատաղի ու օրհասական վերջին ճակատամարտերն այդտեղ են եղել³: Ընդհանրապես ոսոխները միշտ ձգտել են խուսափել

¹ Կապիտանի գլխավորությամբ պատրաստվել են դիմակայելու Քարվաճառի/Քելբեջառի կողմից եկող այրմ-քուրդ-թուրքերին և Չարեքտարի հայերին պաշտպանելու, որոնց մեծ մասը գաղթել էին Ղազախից՝ թույլ չտալու այդ հայերի անասունների հափշտակումը վայրենաբարո նշված քոչվորների կողմից. հետո՝ իբր կոմունիստներին դիմադրելու համար, բայց ոչ մի պայքար, կռիվ տեղի չի ունեցել. թուրքերն, իմանալով հաթերքցիների մտադրությունը մոտակա այլ այրմ-քուրդ-թուրքերի նկատմամբ ու չափարցի Սկրտչյան Բեյլարի մասնակցությունը պաշտպանական այդ գործունեությանը, որի քաջագործություններին լավ ծանոթ էին, միայն բավարարվել են հրացանով գաղտագողի նրան սպանելով. երկու ամիս պատսպարվելով Հակառակաբերդում՝ չարեքտարցիների մի մասը գնում է Միգրելսկ՝ այնտեղ գաղթած յուրայիններին միանալու (դրա մասին ոչ մի տեղ չի հիշատակվում կամ խեղաթյուրված է ներկայացվում, օր.՝ Ղավթյան Կ., Լեռնայի Դարաբաղի բարբառային քարտեզը, Եր., 1966, էջ 275), մի մասն էլ ետ է վերադառնում, բայց խորհրդային կարգերի առաջին տասնամյակում աստիճանաբար ցրվում են՝ զիջելով օտարներին):

² Հրազենի պակասի դեպքում նախատեսվում էր քարեր նետել, իսկ դուրք թշնամու կողմից խորտակվելու դեպքում՝ թեքությամբ դիրքով պայմանավորված՝ քարահոսք լինի ոսոխի գլխին:

³ Դարպասի արևմտյան կողմի վիմահերձ ժայռի վերին պատից հեռահար քարոնետություն, նետածգություն, միզականետություն է եղել, իսկ դավիթբեկյան ժամանակներից սկսած և կոմունիստական հեղափոխությամբ ավարտած՝ եղել է հրետանու փողի համար նախատեսած անցք

Հակառակաբերդի ուղղությամբ ճակատամարտ տալուց, որովհետև նախ՝ դիրքը հարմար չէր հարձակվողների համար, հետո՝ շրջակայքի բոլոր բերդերը հիմնահատակ ավերելուց հետո, հեշտ էր տրտուումներ՝ կամ Մանանասարով եղած ճանապարհներով մյուս տեղանքների վրա հարձակվելը, ուստի Հակառակաբերդը կանգուն, բայց շրջափակված էր մնում: Բերդի արևմտյան ժայռանդունդը խաչքարեր, գաղտնարաններ ուներ¹:

Հակառակաբերդ ամրոցը՝ Հյուսիսային Պերթոն ունի *Բերդ, Չափարի բերդ, Հայկաբերդ, Ղալա, Շարմաղ ըխձկա ճյուղը* և հնագույն *Աստղիկի դիցարան* անվանումները²: *Հակառակաբերդ* բառը բաղկացած է *հակ* ստացվածքային ձևությից (այս արմատը հիմա ածանցի արժեք ունի նույն իմաստով՝ *հակառակ*.)³, *առ* բնիկ հայերեն կապակցող բաղադրիչից (նախ-դիր՝ *դեպի* իմաստով),⁴ *ակն* (աչ/ք բնիկ հայերեն արմատից),⁵ և *բերդ* (ասորական փոխառություն).⁶ բաղադրիչներից ու նշանակում է՝ Բերդից աչքի առաջը *տեսնել, հսկել* և *հակառակել՝ դիմակայել* յուրաքանչյուր ոսոխի (ԱԿՆ արմատի պատճառով այս բերդը երբեմն շփոթվում էր Հաթերքից արևելք գտնվող Ականաբերդի հետ): *Հյուսիսային* Հակառակաբերդի արցախյան բարբառային հնչյունափոխված տարբերակն է, իսկ *Պերթոն*

պատի վերին մասում, որից մեկը մինչև հիմա դեռ մնում է, իսկ հյուսիսային մասի դիտակետի մոտիկ այդպիսի նպատակների ծառայող մասերից մնացած ոչինչ չկա:

¹ 1941-45թթ. պատերազմում նահատակված և կնոջ խնամքին վեց աղջիկ ու մի փոքրիկ տղա թողած Սարգսյան Շամիրի դուստր Վարսենիկը, երազում Հակառակաբերդի գանձարանին էր տեղեկացել հետևյալ կերպ. ավագ քույրն արդեն հարսնացու էր, մյուսը գնացել էր սովորելու, ուստի տղամարդու աշխատանքը բաժին էր ընկել իրեն, հատկապես, գերանդի ու կացին բանեցնելը, և ահա Վարսիկը երբեմն երազատանք էր լինում ու հետո պատմում էր իր տեսիլները. Հակառակաբերդի հետ կապված տեսիլը ում պատմել էր, չէին հավատացել, հետո պատմել էր նաև ամուսնուն՝ կուսակցական Վազգեն Ներսեսի Մկրտչյանին, որը ևս չէր հավատացել. Վարսենիկը երազում տեսել էր ձերմակամորուս մի պատկառազդու անձնավորության, որն իբր Վարսիկի ձակատագիրն է պարզել. այն է՝ ապրելու համար կամ փախչելու (արախաղաց, կրկեսի աշխատող, սպորտսմեն, դերասան-Ս. Մ.) պիտի դառնա կամ Հակառակաբերդի ժայռի մոտիկ խաչքարի գրությունը կարդալով՝ գանձի տեղը իմանա ու վեց տղամարդու հետ չորս օր քանդելով, ջվալով ոսկին՝ սպասքեղեն, գարդեղեն, դրամ, հանի ու հարստանա, բայց այդ գանձն ուրախություն չի բերելու, պիտի խելամտորեն ու պայքարով տեր մնա հարստությանը. ասել ու ծեռքով խաչքարի գրությունն է ցույց տվել, որը թեև Վարսիկի համար սովորական գիր չէր, բայց այդ պատկառազդու մարդու մատի ուղղությամբ պարզ տեսել է ու հասկացել էս գանձին են նայում, գանձը՝ ինձ (այդպիսի գրության մասին նաև պատմում են Տրտուի՝ Թարթաթի աջափնյա խնդրավանքի/խաթրավանքի/նաղավանքի մասին, բայց առ այսօր դեռ ոչ ոք չի գտել, թեև գտնողն էլ չի ասի, թե գտել է:

² Այրմ-բուրդ-թուրքերը XX դ. սկզբին Հակառակաբերդին, Չափարին նաև Ի/Ուսաջը էին կոչում՝ Հիսուսի հետք՝ ելնելով գյուղի եկեղեցու Ամենափրկիչ անվանումից, որը տարածում չի գտել:

³ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, վերահր., հ. 3, էջ 11:

⁴ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, վերահր., հ. 1., էջ 247:

⁵ Նույն տեղը, էջ 106

⁶ Նույն տեղը, էջ 442

Բերդի: Այդ տեղանքն *Աստղիկ* դիցուի ու անունը կրում էր մինչև քրիստոնեությունը, և բնիկ հայկական արմատից է սերվում՝ ԱՍՏՂ, -ԻԿ նվազափաղաքական ածանցի հետ (այդ անվանը փոխարինած ժողովրդախոսակցական *Ճարմաղն* արդեն մեկնաբանված է): *Հայկաբերդը* սերվում է Հայկ Նահապետի անունից և մեկնաբանված *բերդ* արմատից: Չափարի *բերդ* անվանումը սերվում է գյուղի պարսկահպատակ ժամանակներից ընդունված անունից¹: Չափարը հայերենի որոշ բարբառներում նաև Ռ-ով է գործածվում՝ Չափառ: Մոկաց բարբառում այն նշանակում է *որսորդի կամ զինվորի դիրք*: Չափարը՝ *ճապիր, ճեպար, չիպոր*, արաբական և եբրայական հրեական, ձևերից է նաև մեկնաբանվում, որը պատմականորեն նշանակում է *հզոր, ահավոր, ռամկական՝ ժողովրդական ձևով՝ ցանկապատ*²: Չափար/ռ բառը նաև *սուրհանդակ, բանբեր, լրաբեր, թղթատար, փոստատար ու նրանց հանգրվանելու տեղ* իմաստն էր բովանդակում, որը արաբական էր: Այս բոլոր իմաստները համընկնում են Չափարի անվանը և դարեր առաջ (V-X դ.դ.) պարսկահպատակ ժամանակահատվածում, օրինականացվել է պարսկական այդ անունը Բերդ, Քարաբերդ, Հակառակաբերդ, իսկ ժողովրդի համար՝ Պերթ, Հլռապերթ անունների փոխարեն՝ իբր հաստատելով նվաճողների զարմանքի արտահայտությունը տեղանքի ամրության վրա՝ *Այսքան անանցանելի արգելք (չափար) դեռ չի եղել մեր գորքի համար՝ Տրտուի՝ Թարթառի հովտով բարձրանալիս*: Որպեսզի գերիշխողի *աչքը քաղցր լինի իրենց վրա*, տեղացիները նաև պահպանել են իշխողների կողմից տրված տեղանունը, որը XX դ. ռուսական գրագրություններում ստացվում էր *ա*-ով կամ *ֆ*-ով ձև՝ *փ*-ի բացակայության պատճառով՝ Չապար՝ ՃՈՍՈՐ, Չաֆար՝ ՃՈՒՐՈՐ: Ազերիները, իրենց արտասանական բազայով պայմանավորված, երբեմն գործածում էին Ջ/Չաֆար անունը, որը էլի պարսկերեն բառ է ու նշանակում է *գրերի միջոցով կատարվող գուշակություն, գրքացություն, իմաստություն, իմացական կարողություն*³: Այդ իմաստը համընկնում է Չափարի արդի Սիբիրդարայի գերեզմանոցի տեղանքին, որն առաջ Սիբիրյան մատուռ ուներ, ուր այդպիսի աշխատանք էր կատարվում (դրանից հիմա մի խաչքար է մնացած ճանապարհի ոլորանից քիչ վեր՝ ընկուզենու տակ): XX դ. սկզբին

¹ Չափար բառը ծագում է պարսկերենից և ունի արգելք նշանակությունը՝ ներառյալ պատմեշ, պարիսպ իմաստները . տես՝ Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, վերահր., հ. 3, էջ 627:

² Ավետիսյան Գ., Միլոնեյան Խ., Ավգերեան Մ., Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, վերահրտվ., հ. I-II, Եր., 1979-81, էջ 574:

³ Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ., Միջին հայերենի բառարան, 2 հ. Եր., 1987-92, էջ. 294:

այրմ-քուրդ-թուրք-ազերիները ցանկացել էին Ուսաջը՝ Հիսուսի հետք, վերանվանել, բայց չի հաջողվել: Գարդման-Գյուլստան երկրում էլ կար նաև Չափար, Չափար դալա (վերջինս Մռովից արևելք հողաբերդ է, Ինջայի աջ վտակի մոտ. այդտեղ կա նաև Ամենափրկիչ եկեղեցի. ինչպես նաև Չարեքտ/դար, Դատ, Կարմիր վանք, Ամենափրկիչ և այլ նույնանուն կառույցներ, որը նաև բնակիչների պատմական տեղաշարժերի պատճառով է ստացվել): Սրանք շփոթության տեղիք էին տալիս ոչ տեղացիներին: Մի քարտեզում էլ Չափարի փոխարեն Չափնի են գրել՝ շփոթելով Սողքի կողմերի համանուն գյուղի հետ:

Ղալա//Ղալե բառը արաբական, պարսկական օտարաբանություն է, որ նշանակում է *բերդ, ամրոց*¹ և գործածվում է միայն խոսակցական լեզվում:

Արցախյան գոյապայքարի ժամանակ Հակառակաբերդի ժայռն ու պարիսպները երբեմն դիտակետ են ծառայել, բայց ընդհանուր պայքարի համար որպես տեղանք չի գործածվել: Ուխտավորներ հիմա հազվագյուտ են Հակառակաբերդում լինում: Նորից ծառեր ու բազմազան բույսեր են աճում բերդի ներսում, ջրամբարի կամարի վրա, կողքի քանդված դիտակետի փոսում ու խարխուլում պատերը: Երևանում ապրող Սերյոժա Ռափիոնի Սարգսյանը Գոյապայքարի ժամանակ Հակառակաբերդին նվիրված երգ էր ստեղծել, որը ժողովրդականացել էր: Սրտամորմոք ծայնով գովաբանվում է Բերդի//Ղալայի խրոխտ դիրքը, դիմացկուն լինելը՝ անընդհատ կրկներգելով օտար բառը. *Այ՛ իմ Ղալա, ջան՛ իմ Ղալա, Եղածի մեջ շատ լավ Ղալա՛:*

Резюме

Местность Акаракаберда Мартакертского района в Арцахе является одним из древних поселений, который одновременно функционировал и как крепость и, как священное место. Данная местность в древности и в более поздние времена называлась по-разному.

В статье все эти названия подвергается этимологическому анализу

Summary

The locality Akarakaberd in Martakert region of Artsakh is one of the oldest settlements, which also functioned as a fortress and as a sacred place. The area in ancient times and later was named differently. All these names are etymologically analyzed in this article.

¹ Նույն տեղը, էջ 65:

ԱՂՎԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ X ՂԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Մելանյա Բալայան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի տնօրեն

IX դարի երկրորդ կեսին Հայաստանում վերականգնվել էր ինքնուրույն պետականությունը՝ հանձինս Բագրատունյաց թագավորության, որը, սակայն, թշնամաբար տրամադրված արաբա-բյուզանդական պետությունների միջև գոյություն ունեցող քաղաքական մրցակցության պայմաններում չէր կարող կայուն լինել, քանի որ այն ուղղված էր նաև հայ իշխանների քաղաքական միության դեմ: Արդյունքում պետականության գլուխ կանգնած Բագրատունի թագավորներն ստիպված էին պարբերաբար պայքարել Հայաստանի հզորացմանը խոչընդոտող և հարևան տերությունների կողմից հովանավորվող կենտրոնախույս ուժերի դեմ: Այնուհանդերձ, ստեղծվեցին հայկական մի շարք իշխանություններ, որոնք աստիճանաբար ձեռք էին բերում թագավորության կարգավիճակ: Դրանց շարքին էր պատկանում Աղվանքի կամ Հայոց Արևելից կողմանց իշխանությունը, որի գլուխ կանգնած Բագրատունիները ևս ձեռք էին բերել թագ կրելու իրավունք՝ հանձին Բագրատունի Համամ Արևելցու¹: Այս փաստին անդրադարձել է նաև Կոնստանտին Ցուկերմանն իր «Կովկասյան Աղվանքը 10-րդ դարում» ուսումնասիրության մեջ²:

Քաղաքական այս մասնատումը, բնականաբար, լուրջ վտանգ էր ներկայացնում նաև եկեղեցական հաստատության մասնատման համար: IX դարի վերջին Աղվանից «ինքնակոչ» կաթողիկոսների հայտնվելը հոգևոր առաջնորդության գլուխ, թվում է, հենց ասվածի վկայություններից է: Սակայն, հիմք ընդունելով աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները, հարկ է նկատել, որ Աղվանից եկեղեցին շարունակաբար մնաց որպես Հայոց եկեղեցուն ենթակա արքեպիսկոպոսություն:

902 թվականին վախճանվում է Աղվանից կաթողիկոս Հովհանն և կաթողիկոս է ձեռնադրվում Սիմեոն Բ-ն՝ (902-923թթ.): Առկա բոլոր աղբյուրները դրականորեն են խոսում վերջինիս գործունեության վերաբերյալ: Սակայն Սիմեոն Բ-ի կաթողիկոսությունը նսեմացնող մեկ հանգա-

¹ Տես՝ Հ.Ա.Հարությունյան, *Հայաստանը 9-11-րդ դարերում*, Եր., 1959, էջ 31:

² Constantin Zuckerman, *L'Albanie caucasienne au X siècle*, Travaux et Mémoires 13, Paris, 2000, p. 563-592.

մանք գոյություն ունեն. նա ձեռնադրությունն ստացել էր իր միայն ենթակա եպիսկոպոսներից և ոչ ընդունված կարգի համաձայն՝ Հայոց կաթողիկոսից: Նույն իրավիճակն էր նաև նրան հաջորդած Փառիսոսի Տեր Դավիթ եպիսկոպոսի (923-930թթ.)՝ Մեծ Կողմանքի եպիսկոպոս Տեր Սահակի (930-948թթ.) ժամանակներում:

Ստ. Օրբելյանը, խոսելով Սյունյաց և Աղվանից եկեղեցական թեմերի հիշյալ շրջանում գոյություն ունեցող հարաբերությունների մասին, նշում է, որ «էր կաթողիկոս յԱղվանս Սահակ անուն, որ հոգևորական սիրոյ կապակցութեամբ յարակցեալ էր Տեառն Յակոբայ. և էին միմեանց համախոհ և յոյժ մերձաւոր»¹: Պատմիչը դրական է գնահատում երկու հոգևոր թեմերի «խիստ մոտ» հարաբերությունը, եւ, միաժամանակ ներկայացնելով դրա օբյեկտիվ պատճառները, որնէ ականարկ չի կատարում հիշյալ թեմերի մերձեցումը վերագրելու՝ որպէս Հայոց Աթոռից անջատվելուն ուղղված ձեռնարկում:

948 թվականին Հայ Աղվանից Սահակ կաթողիկոսին հաջորդեց Գարդման գավառի եպիսկոպոս Տեր Գագիկը (948-958թթ.): Ինչպէս Մ.Ղասխուրանցին, այնպէս և Կ. Գանձակեցին, տարաբախտաբար, Տեր Գագիկի գործունեության վերաբերյալ առանձին տեղեկություններ չեն հաղորդում, որի պատճառով և ստիպված ենք բավարարվել միայն Ստ. Օրբելյանի հաղորդած տեղեկություններով, որոնք պահանջում են քննական մոտեցում ունենալ խնդրո առարկա հարցի կապակցությամբ, քանի որ նույն աղբյուրի մեջ կան հակասական տեսակետներ:

Պատմագիրը նշում է, որ «Եւ յետ Սահակայ առաջնորդէր Գագիկ՝ եղբայր նորին. և սա առաւել համարձակեալ էր ի սէր միաբանութեան ընդ Յակոբայ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի»²: Իսկ Անանիա Մոկացին գրել է. «...վախճանէր ապա կարծեալ հայրապետն Աղուանից՝ Սահակն կոչեցեալ, և թողոյր փոխանակ ինքեան զհարազատ իւր՝ զԳագիկ՝ նովին թերակատար ձեռնադրութեամբն, զոր ինքն ունէր առանց սրբոյ Լուսաւորչին և մերոյ աթոռակալացն. այր համեստ և գեղեցկադէմ և չափաւոր հասակաւ»³: Ա.Մոկացու նաև հետագա շարադրանքից կարելի է նկատել, որ հայոց հայրապետը, այնուամենայնիվ, չէր թաքցնում իր

¹ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւնն Նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1911, էջ 274:

² Ստ. Օրբելյան, էջ 274:

³ Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս յեալ իցե ձեռնադրութիւնն արտաքոյ տուրբ լուսավորչի աթոռոյն, Յավելուած Արարատի, 1897, մարտ, էջ 133:

համակրանքը Հայ Աղվանից Գազիկ կաթողիկոսի նկատմամբ, որը նույնպես անօրինական ձեռնադրություն ընդունած կաթողիկոսների թվին էր պատկանում:

Ահա այսպես, Հովման եպիսկոպոսից սկսած՝ Աղվանից կաթողիկոսական աթոռին մեկը մյուսի ետևից բազմեցին կաթողիկոսներ, որոնք իրենց օրինական ձեռնադրությունը չէին ստացել հայոց հայրապետից: Պահպանված աղբյուրներում Հայ Աղվանից հիշյալ կաթողիկոսների ձեռնադրությունը ենթակա եպիսկոպոսներից գնահատվում է որպես Հայոց եկեղեցական ընդհանուր օրենքին հակասող երևույթ, քանի որ ընդունված կարգի համաձայն, նրանք պետք է ձեռնադրություն ստանային հայոց հայրապետներից, մի կարգ, որ գոյություն ուներ եկեղեցական հաստատության հիմնադրման պահից ի վեր:

Արդարև, այս իմաստով Աղվանից հիշատակված կաթողիկոսների ընդունված կարգին հակասող ձեռնադրությունը պետք է համարել անընդունելի, անգամ դատապարտելի քայլ, քանի որ այն իր հերթին կոառնար արաբա-բյուզանդական կողմերի՝ Հայաստանը քաղաքականապես մասնատելուն ուղղված քաղաքականության իրագործման լուրջ խթան:

Հայ ժողովրդի պատմությունը շարահարող վարդապետ-պատմիչները սերունդներին ավանդել են այն պարզ ճշմարտությունը, որ ազգի հզորության աղբյուրը նրա հոգևոր ու բարոյական միասնության մեջ է: Եվ այդ գիտակցությամբ էլ մեր հոգևոր նվիրապետներն աշխատել են հնարավորինս կայուն պահել ժողովրդի հոգևոր-բարոյական միասնությունն անգամ քաղաքական մասնատվածության պայմաններում, հիշյալ ասպարեզում ամեն մի, թեկուզև աննշան խախտում որակելով որպես դավաճանության համահավասար արարք: Բայց և միաժամանակ պետք է նկատել, որ նրանք հաճախ անտեսում էին երկրում տիրող քաղաքական իրավիճակը և միանգամայն անգիջում կեցվածք ընդունում եկեղեցական թեմերի ինքնուրույն գործունեության նկատմամբ: Այս տեսանկյունով կարելի է մեկնաբանել նաև X դարի սկզբին ստեղծված կացությունը, երբ Հայ Աղվանից կաթողիկոսները պարզապես ստիպված էին ձեռնադրություն ընդունել միայն ենթակա եպիսկոպոսներից, քանի որ նույն ժամանակներում աստանդական վիճակում էին հայտնվել նաև Ամենայն Հայոց հայրապետները՝ Մայր Աթոռին սպառնացող քաղաքական արհավիրքների պատճառով: Այդպես էին Քևորգ Բ Գառնեցու /877-897թթ./, Մաշտոց Եղվարդեցու /897-898թթ./, Հովհաննես Դրասխանակերտցու

/898-929թթ./, Ստեփանոս Բ Ռշտունու /929-930թթ./, Թեոդորոս Ա Ռշտունու /930-941թթ./ ժամանակներում¹:

Թերևս տվյալ ժամանակների հետ առնչվող մի շարք փաստարկներից պետք է նկատել, որ Հայոց եկեղեցու արևելյան թևի կաթողիկոսների ընդունված կարգին հակառակ՝ ձեռնադրությունը բացատրվում է լոկ քաղաքական աննպաստ պայմաններով. աստանդական վիճակում հայտնված Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրություն ընդունելու անհնարինության և կամ, երբեմն մեծ դժվարությունների հետ կապված լինելով, բայց ոչ Հայոց եկեղեցուց անջատվելու միտումով: Հիշյալի վկայություն է նաև Ստ. Օրբելյանի հետևյալ գրառումը. «Եւ զի կաթողիկոսքն Հայոց հեռացեալ էին յայնմ ժամանակի զի վասն հանապազորդեան հինահարութեանցն Իսմայէլացւոց թողեալ էին զաթոռն որ ի Դվին և շրջէին այսր և անդր ընդ թագաւորացն Հայոց: Երբեմն բնակէին առ Գագկայ թագաւորին ի Վասպուրական աշխարհի, ի վանս Ձորոյ, ուր կայր սեղանն և աթոռն և գաւազան սրբոյն Գրիգորի. երբեմն՝ բնակէին ի Շիրակ գավառի Առ Շիրակավանին ի վանսն Արգինայի. և այսպէս տարաբերեալք լինէին»²: Նկարագրելով Հայոց կաթողիկոսների աստանդական վիճակը՝ Ստ. Օրբելյանը մի կողմից կարծես փորձում է արդարացնել Սյունյաց Հակոբ Եպիսկոպոսի Հայ Աղվանից կաթողիկոսից մեռն ընդունելու հանգամանքը, սակայն մյուս կողմից այն համարում է «մեծ գայթակղութիւն և անկանգնելի գլորումն»³:

Եվ անդրադառնալով Հայ Աղվանից հոգևոր առաջնորդության կողմից Սյունիքի Եպիսկոպոսի խնդրանքը անմիջապես իրագործելու, ինչպես նաև, ձեռնադրության հանգամանքին, պատմագիրը իրավացիորեն նշել է. «արքեպիսկոպոսոքն Աղվանից ի Հայոց կաթողիկոսացն առնուին ձեռնադրութիւն. և սակաւ մի ամօք յառաջ քան զայս ետս էին կացեալ՝ ի վախճանէն Գէորգեայ կաթողիկոսին մինչ ի ժամանակս այս Անանիայի»⁴: Այնուհետև Օրբելյանը, կարծես ինքն իրեն լրացնելու, թերևս նաև, ուղղելու մտայնությամբ, հետևյալն է գրել. «... Իսկ ի վախճանէն Գէորգայ, վասն դառն և ազգի ազգի անցից աշխարհիս յիսմայէլականացն, ոչ կարացին հասանել առ հայրապետքն Հայոց յԱղվանից. նմանապէս և անփոյթ լինէր ի Հայոց կաթողիկոսացն. զի ամենայն ոք միայն զանձին

¹ Տես՝ Բ. Ուլուբաբյան, *Հայոց Արևելից եկեղեցին և մշակույթը*, Եր., 1998, էջ 165:

² Ստ. Օրբելյան, էջ 274-275:

³ Նույն տեղում, էջ 275:

⁴ Նույն տեղում, էջ 276:

հնարս հայթհայթի գերծման յիսմայելական սրոյն: Ձեռնադրեն ապա կաթողիկոս Աղվանից յետ Յոնանու զնորին հարազատն Սիմէոն անուն, ապա զԴավիթ, ապա զՍահակ, ապա զԳագիկս զայս, որ լինէր ամբ 69 ինքնաձեռն և անձնիշխան թերակատար օծման նոցա»¹:

Ուրեմն պատմիչը քաղաքական պատճառներով է բացատրում Աղվանից կաթողիկոսների «ինքնաձեռնադրական թերակատար օծումը»: Միաժամանակ, չարդարացնելով այն, չի համարում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունից երես դարձնելու կամ լրիվությամբ անջատվելու միտում, որպիսին ներկայացված է Աբրահամ Զամինեանի աշխատության մեջ. «Իսկ Աղուանք մօտ 70 տարի արդէն դադարել էին Հայոց կաթողիկոսներից ձեռնադրութիւն առնել... Արդ Անանիա կաթողիկոսը Գագիկ ու Աբաս թագաւորների յորդորներից քաջաւերուած՝ վճռում է ս. Լուսաւորչի հօտից բաժանուած ու օտարացած ժողովրդին կրկին միացնել Հայոց եկեղեցու հետ և նրա նախնական միութիւնը անխախտ պահպանել»²: Հետաքրքիր է, որ «օտարացած ժողովրդի» մասին է խոսքը և կամ ուրիշ ինչ փաստարկներ կան այդ «օտարանալու» վերաբերյալ: Երկիրը կարող է ենթարկվել քաղաքական մասնատման, օտարի տիրապետության, բայց ժողովուրդը «օտարանալ» ինքն իրենից՝ թերևս անգամ տրամաբանական չէ, որովհետև այդ նույն ժողովուրդը մշտապես հավատարիմ է մնացել իր հավատքին, հետևաբար նաև իր արմատներին:

Այդպիսի հակասական տեսակետ զարմանալիորեն արտահայտել է նաև Մաղաքիա Օրմանյանը՝ գրելով. «Շատոնց ծանոթ էր Աղվանից աթոռին հակամիտութիւնը, որ Հայոց հայրապետութեան հետ ունեցած կապակցութիւնը խզէ և ինքնագլուխ կաթողիկոս ըլլա և ոչ թէ Հայոց աթոռին ներքև՝ իբրև լոկ արքեպիսկոպոսութիւն սեպուի»³:

Հարցի քննությունը պահպանված աղբյուրների հիման վրա երբեք այդպիսի լուծման չի հանգեցնում: Համենայնդեպս, եթե երբեմն Աղվանից աթոռի կողմից դրսևորվել են որոշակի շեղումներ, այն էլ արտաքին քաղաքական տարաբնույթ ճնշումներով պարտադրված, ապա երբեք համընդհանուր ու նպատակային անջատողական միտումներ չեն նկատվել: Աղբյուրների հաղորդման համաձայն՝ ինքը՝ Հայոց Մայր Աթոռը, երբեմն որոշ կաթողիկոսների ազդեցության տակ դեպի քաղկեդոնականությունը

¹ Նույն տեղում, էջ 281-282:

² Աբր. Զամինեան, Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 167:

³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ.Ա, մաս Գ, Պեյրուք, 1961, էջ 1088:

թեքվելու փորձության է ենթարկվել, որը, համեմայնդեպս, հիմք չի տալիս անդելու, թե Հայոց եկեղեցին հակվել է դեպի քաղկեդոնականությունը: Նույն դրությունն էր նաև Աղվանից եկեղեցու համար, և դա հիմնավորել ու ներկայացնել, թե Աղվանից կաթողիկոսությունը միշտ էլ փորձում էր դուրս գալ Ամենայն Հայոց նվիրապետության ենթակայությունից, կարծում ենք, այնքան էլ չի համապատասխանում իրականությանը, և Մ.Օրմանյանը այդ տեսակետն արտահայտել է լոկ ընդհանուր երևույթների ազդեցության տակ՝ առանց վկայակոչելու որևէ հիմնավոր աղբյուր: Իր տեսակետը կարծես հիմնավորելու միտումով՝ Մ.Օրմանյանն այնուհետև շարունակել է. «Հայաստանի շփոթ և ընկճեալ վիճակը և կաթողիկոսներուն տարտամ և թափառական աստանդականութիւնը, և իրենց ազդեցութեան նուազիլը նոր պատեհ ընծայեցին աղուաններուն՝ իրենց հնամենի ջանքը վերսկսելու, և Սահակ Աղուանից կաթողիկոս նորէն ոյժ տուալ այդ նպատակին: Որպէսզի ավելի զօրաւոր ընէ իր գործը, իրեն օգնականներ ալ սկսաւ որսալ, և Հայաստանի հիւսիսային կողմերը իր ազդեցութեան ներքեւ առնել»¹: Ակնհայտ է, որ «Հայաստանի հյուսիսային կողմերը» ասելով նա ի նկատի ուներ Սյունյաց թեմի առաջնորդ Հակոբի ձեռնադրությունն Աղվանից կաթողիկոսից, որի նկատմամբ, թեկուզ քննական մոտեցում է ունեցել նաև Սյունիքի պատմության շարահարողը, սակայն ճշմարտացիորեն ներկայացրել է նաև արդարացուցիչ հանգամանքներ պարունակող քաղաքական կացությունը:

Չպետք է մոռանալ նաև մեկ այլ հանգամանք, որ եթե Աղվանից կաթողիկոսությունը որևէ կերպ անջատողական ձգտում ունենար, ապա դրան նպաստող քաղաքական պայմանները թերևս նույնպես առկա էին. նախ և առաջ երկրի քաղաքական մասնատվածության հետևանքով ստեղծված Հայոց Արևելից ինքնուրույն թագավորությունը, որ ինքնուրույն կաթողիկոսության հիմնավոր պատվարներից էր և որը, սակայն, պատմագրի վկայությամբ, երբևէ չի ընդունել Հայոց եկեղեցական հաստատությունից որևէ կերպ անջատվելու և ինքնուրույնություն ունենալու տարբերակը:

Ասվածի վկայություններից պետք է ընդունել վերը նշված մեջբերումը՝ կապված Սամվել Եպիսկոպոսի ինքնուրույն ձեռնադրության հետ, որի դեմ ըմբոստացել էին Աղվանից աշխարհիկ տերերը: Պակաս համոզիչ վկայություն չէ նաև հենց ինքնուրույն թագավորության հիմնադիր Համամ

¹ Նույն տեղում, էջ 431:

Բարեպաշտի վերաբերմունքը հիշյալ խնդրի առնչությամբ, երբ Հայոց արևելից իշխանի թախանձանքի շնորհիվ Գևորգ Բ Գառնեցին վերահաստատեց ինքնուրույն կաթողիկոս հռչակված Հովնանին: Եվ երկրորդ, ինչպես Ստ. Օրբելյանն է իրավացիորեն նշել, որ Աղվանքն անփութորեն անտեսվում էր հայոց կաթողիկոսների կողմից, քանի որ յուրաքանչյուր ոք միայն իր անձի համար էր հնարներ փնտրում՝ իսմայելական սրից ազատ մնալու համար¹:

Հիշյալի կապակցությամբ շատ բնորոշ ու արտահայտիչ ձևակերպում է կատարել Բ.Ուլուբաբյանը. «Այդ կաթողիկոսները բառացիորեն թափառական էին, գավառից գավառ էին փախչում, վանքից վանք և իրենք իսկ չգիտեին, թե որտեղ են գլուխ դնելու հաջորդ օրը... Այս դեպքում նրանց որտե՞ղ այցելեին այս Արցախի ու Սյունիքի ամբարտավանացած առաջնորդները»²:

Ինչ վերաբերում է Մ.Օրմանյանին, ապա իր տեսակետը հավանաբար հիմնավորելու միտումով այնուհետև գրել է. «Միև կողմէն այդ կողմի իշխանները, ամենքն ալ Բագրատունի սերունդէ, չէին սիրէր անուղղակի կերպով Արծրունի իշխաններու ազդեցութեան ներքև ըլլալ, որոնց հովանավորութեան ենթարկեալ էին Աղթամար նստող վերջին կաթողիկոսները»³: Բնականաբար խոսքը վերաբերում է Հայ Աղվանից իշխաններին, սակայն պարզ չէ, թե կոնկրետ ո՞ր աղբյուրն է հաղորդում նրանց ու Արծրունիների միջև գոյություն ունեցող հակասությունների մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է նրանց կողմից տեղի հոգևոր նվիրապետներին Ամենայն Հայոց Մայր Աթոռին հակադրելու միտումներին, ապա այստեղ փաստերը բոլորովին հակառակն են հաղորդում: Հայ Աղվանից Համամ Բագրատունի իշխանի արարքը, կապված Ամենայն Հայոց Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսին գերությունից ազատելու հետ, արժանի է միայն գովեստի ու մեծարման, վկայություն է Ամենայն Հայոց հայրապետի նկատմամբ տաժած անսահման նվիրվածության ու խոնարհումի: Իսկ նրա հաջորդ և նույնպես աստանդական վիճակում հայտնված ու Հայոց Արևելից կողմերում որոշ ժամանակ ապրած Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը որևէ ակնարկ անգամ չի կատարել հիշյալ երկրամասի աշխարհիկ տերերի կողմից հանդես բերած ամբարյացկամ վերաբերմունքի մասին: «Սակա այնորիկ և ես ըստ տէրունեանն հրամանի

¹ Տես՝ Ստ.Օրբելյան, էջ 281:

² Բ.Ուլուբաբյան, Հայոց Արևելից եկեղեցին և մշակույթը, էջ 164: Մ.Օրմանյան, էջ 431:

³ Մ.Օրմանյան, էջ 431:

հալածեալ շրջեցայ ի քաղաքէ ի քաղաք ի կողմանս արևելեայ Աղուանից առ մեծ իշխանն Սահակ երթեալ և առ թագաւորն նոցունց Ատրնէրսեհ, որ ըստ արևելից հիւսիսոյ Կովկասու. զի և նոքա ի ժողովրդենէն մերմէ և խաշն արօտի մերոյ էին: Եւ ի նոցանէն ոչ ինչ սակաւ ծախս ռոճկաց ըստ իւրաքանչիւրունմ սակի կարգէր մեզ պարտապանաբար վճարելով զպէտս ամենեցունց»¹:

Կարծում ենք հիշյալից դժվար չէ ենթադրել, որ հայրապետն անգամ իր գոհունակությունն է հայտնում Հայոց Արևելից աշխարհիկ տերերին, որոնք չէին խնայում իրենց միջոցներն աստանդական վիճակում հայտնված հոգևոր առաջնորդարանի կարիքների համար: Ինչ վերաբերում է Հայ Աղվանից եկեղեցու հիշյալ շրջանում ունեցած անջատական ձգտումներին, ապա դրանց փաստացի առկայության պայմաններում անհնար էր, որ կաթողիկոսը որևէ ակնարկ չկատարեր այդ մասին:

Հիշյալ տեսակետը հիմնավորող վկայություն, բարեբախտաբար, հանդիպում ենք նաև հենց քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայոց Մայր Աթոռը առաջնորդած Անանիա Մոկացու մոտ. «Իսկ մեք՝ վասնզի ոչ էր ըստ հրամանի աստուծոյ և ոչ ունէր ձեռնադրութիւն ի մէնջ՝ ոչ ընկալաք զնա և ոչ հրաման տուաք ուրուք յիշխանաց ընդունել զնա: Իսկ զնախնեացն բարեմտութիւն և զհարցն դաւանութիւն, որ կայր յԱղուանից Պատմութեանն, գիտելով իշխանացն Աղուանից, որ լիեալ էր առ նախնեօք ընդ այլ սրբոյ Լուսաւորչին աթո(Բ)ռակալաց, ո՛չ ընկալան զնա»²:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ 9-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած, քաղաքական հանգամանքների թելադրանքով, թուլացել էին կապերը՝ մի կողմից՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության, մյուս կողմից՝ ծայրամասային թեմերի միջև: Արդյունքում՝ ծայրամասային որոշ թեմեր, այդ թվում՝ Հայ Աղվանից և Սյունյաց թեմերը ձեռք էին բերել որոշակի ինքնուրույնություն, որը, սակայն, երբեք չի հասցրել ամբողջական մեկուսացման կամ անջատման: Եվ X դարի երկրորդ կեսին, կապված Բագրատունյաց հայկական թագավորական իշխանության հզորացման հետ, վերստին կանոնակարգվեց Հայոց Մայր Աթոռի գործունեությունը:

946թ. Հայոց հայրապետ ընտրված Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը (946-967թթ.) ջանք ու եռանդ չի խնայել վերստին վերականգնելու Հայոց եկեղեցու Մայր Աթոռի ու նրա ծայրամասային թեմերի միջև գոյություն

¹ Յովհաննես Կաթողիկոսի Դրափսանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1996, էջ 220:

² Անանիա Մոկացի, էջ 133:

ունեցող նախկին հարաբերություններն ու միասնությունը վերականգնելու, և այդ նպատակին ուղղված միջոցառումներն ամբողջությամբ բարեհաջող ավարտ ունեցան, քանի որ դրանց դիմակայող լուրջ խոչընդոտներ չհանդիպեցին: Այստեղ տեղին է մեջ բերել հայ պատմագրության կարկառուն ներկայացուցիչներից Մ. Ուռհայեցի վարդապետի աշխատության հետևյալ տողերը. «Արդ այս ամենայն խռովութեանցս և հանդէս բարկութեանս ոչ կարաց մտանել յաշխարհն Աղուանից, որ ասի խորին աշխարհ Հայոց, որ է աթոռ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի: Արդ այս ամենայն յայնմ աշխարհի ոչ եղև բաժանումն սրբոյ աթոռոյն, այլ մնաց անշարժ հաստատութեամբ, հայրապետութեամբ և թագաւորութեամբ»¹:

Քննարկվող հարցի հստակեցման նկատառումով, անդրադառնալով հայ պատմագրության մեկ այլ ականավոր ներկայացուցչի՝ Կ. Գանձակեցուն, կրկին կարող ենք համոզվել վերոհիշյալ տեսակետի հավաստիության մեջ: Կ. Օհանջանյանը գրել է. «Կ. Գանձակեցու պատմությունը, անշուշտ, շատ արժեքավոր է հայ-աղվանական եկեղեցու ներքին կյանքի, եկեղեցական մվիրապետության, ծիսական խնդիրների, վանական դպրոցների և դպրության... պատմության համար»²: Աղվանից եկեղեցու պատմությանը մվիրված գլխում հաջորդական կարգով նշված են Աղվանից եկեղեցու կաթողիկոսները, ընդ որում՝ ընդգծված են նաև այն կաթողիկոսները, որոնք ձեռնադրություն են ստացել Հայոց կաթողիկոսներից, իսկ հիշյալ ձեռնադրությունը չստացած կաթողիկոսների վերաբերյալ որևէ ակնարկ անգամ չկա Հայոց կաթողիկոսությանը նրանց չենթարկվելու և կամ հակադրվելու վերաբերյալ: Եվ սա այն դեպքում, երբ պատմիչը առանձնակի ուշադրություն է դարձրել նաև ձեռնադրություն ընդունելու եկեղեցակարգի վրա, հավանաբար դրան կարևորագույն նշանակություն վերագրելու տեսանկյունով: «Եւ մինչդեռ ի գերութեան էր Գէորգ, սա (եպիսկոպոս Տեր Հովնանը-Մ.Բ.) գայ յԱղուանս և անդէն ձեռնադրի առանց կամաց տեառն Գեորգայ. և իբրև գնեցին զտէր Գէորգ իշխանքն Աղուանից, լուծանէ զՅովնան ի պատուոյն, բայց աղաչեալ զնա իշխանացն Աղուանից վասն երախտեացն, որ առ նա, կրկին ձեռնադրէ զնա ևս»³: Կարծում ենք պատմիչը շատ պարզ ու իրական է ներկայացրել իրականությունը, առանց ուռճացնելու և անհիմն եզրակացությունների:

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Եր., 1991, էջ 230-231:

² Տես՝ Նույն տեղում, էջ 27 - 28:

³ Կ. Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Եր., 1961, էջ 198:

949 թվականին (Հայոց ՅՂԸ)¹ Անանիա կաթողիկոսը հովվապետական առաքելությամբ մի խումբ եպիսկոպոսների ու հոգևոր այլ գործիչների ուղեկցությամբ այցելում է Սյունիք, իսկ այնուհետև պետք է գնար Հայոց Արևելից կողմերը: Ստ. Օրբելյանի նկարագրությամբ՝ հայոց հայրապետն արժանանում է Սյունյաց աշխարհիկ ու հոգևոր տերերի ամենաջերմ ընդունելությանը: Սյունիքի Հակոբ եպիսկոպոսը խոնարհվում ու մեղքերի թողություն է խնդրում հայոց հայրապետից²: Սյունյաց եպիսկոպոսի կողմից արտահայտած ներողամտական խոսքը, բնականաբար, վերաբերում էր օրինական օժմանը և հասկանալի է, որ, անկախ օբյեկտիվ կամ սուբյեկտիվ բոլոր հանգամանքներից, կատարվածն իրոք «հանդգնություն» էր, բայց ոչ՝ միտումնավոր, այլապես այն գոնե կհանդիմանվեր հայոց հայրապետի կողմից և ոչ թե «շնորհակալ եղավ և ուզեց գնալ Աղվանք»:

Կաթողիկոսի այցելությունն Արցախ, սակայն, հետաձգվեց՝ կապված Հայոց Աբաս Բագրատունի թագավորի տիկնոջ մահվան հետ: Ստ. Օրբելյանն այնուհետև շատ հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում, որն էլ ավելի է օգնում առաջադրված տեսակետի հավաստիությունն ընդունելու խնդրում. «Իսկ ամենաչարն, որ հանապազ խանդայ ընդ բարին և գրգռե զմարդիկ ի խռովարար չարութիւն, ոչ ետ թոյլ այսմ արարուածոյ... սկսան քսել վերստին զՅակոբ առ կաթողիկոսն, եթէ կրկին ապստամբեաց ի ձէնջ. և նա չտայ թոյլ հնազանդել Աղվանից ընդ ձեռամբ քով... և այնպէս խռովութիւն և պատերազմ մեծ զարթուցին ի մեջ եկեղեցւոյ: Զոր և ես իսկ զրպարտանք հարիմ զայսպիսի բանս և ոչ ճշմարտութիւն զրադատ եպիսկոպոսին Յակոբայ, զի զինչ փառք էր և պարծանք նմա թողուլ զմեծ աթոռն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին և ծառայել իւրում ծառայակցին որք և անկատար և թերի ունէին զօծումն շնորհին»³:

Ահա այսպես, պատմագիրը շատ հստակ ու իրականությամբ համապատասխան ներկայացնում է Հայոց եկեղեցու հոգևոր-քաղաքական կացությունը և «պաշտոնական օծությամբ անկատար ու թերի» Հայոց եկեղեցու երկու թեմերի տարանջատման գաղափարն ընդունում է պարզապես որպես «զրպարտանք» ու «ոչ ճշմարտութիւն»: Մանավանդ որ, դժբախտաբար, Հայոց եկեղեցու ներսում ևս երբեմն տեղ էին գտնում

¹ Բ.Ուլուբաբյան, Հայոց Արևելից եկեղեցին ու մշակույթը, էջ 165:

² Ստ. Օրբելյան, էջ 276:

³ Նույն տեղում, էջ 277:

քրիստոնեական գաղափարաբանությանն անհարիր նախանձն ու «բան-սարկությունը»։ «դարձեալ նախանձ, դարձեալ բարկութիւն և քսութիւն, դարձեալ որոշումն յաստուածային միաբանութենէն ...»¹։

Առկա աղբյուրների համադրությունից կարելի է նկատել, որ, իրոք, թե՛ Սյունյաց և թե՛ Աղվանից թեմերում երբեմն հակասություններ են եղել կաթողիկոսական աթոռի թեկնածուի առաջադրման ու օրինական հաստատման շուրջը, ինչը, բնականաբար, չի կարելի տարածել ողջ թեմի վրա ու բնորոշել որպես անջատողական քայլ։

Հայոց Արևելից եպիսկոպոսների խնդրանքը հարգելով՝ Անանիա կաթողիկոսը Հովնանին ձեռնադրեց կաթողիկոս և ուղարկեց Արցախ։ Սակայն Հովնանի ձեռնադրումով խնդիրը չփակվեց, քանի որ բավականին սուր բնույթ ընդունեցին հատկապես մերժում ստացած Գագիկի ու օրինական ձեռնադրություն ստացած Հովնանի հարաբերությունները, ինչի պատճառով Ամենայն հայոց կաթողիկոսն ուղևորվում է դեպի Արցախ։ Հասնելով Խաչեն՝ Անանիա կաթողիկոսն արժանանում է երկրամասի գլխավոր իշխան Գրիգորի մեծաշուք ընդունելությանն ու հյուրընկալությանը. «ընդ առաջ եղև մեզ մեծ և փառաւոր աստուածապահ և բարեպաշտ տէր Գրիգոր իշխան»²։

Իշխանը հատուկ հրովարտակով դիմում է բոլոր գավառների հոգևոր առաջնորդներին, որպեսզի շուտափույթ հավաքվեն Գանձասարի իր ապարանքը։ Անանիա Մոկացու հավաստմամբ՝ հավաքվել էին Աղվանից աշխարհի «բազում հարք և սուրբ եպիսկոպոսունք, և այլ գիտնական քահանայք...»³։

Ժողովին ներկա էին նաև Գագիկ ու Հովնան եպիսկոպոսները, որոնց ընտրության շուրջն առաջացել էին տարակարծիքներ։ Հովնան եպիսկոպոսն օրինական ձեռնադրություն էր ստացել հայոց հայրապետից, սակայն ժողովականների մեծ մասը չէր ընդունում նրա թեկնածությունը։ Գագիկի թեկնածության շուրջը ևս տարակարծություններ կային, սակայն, առկա փաստերի համաձայն, ժողովականների մեծ մասը պաշտպանում էր նրան։ Գագիկի թեկնածությունը պաշտպանում էր նաև Խաչենի Գրիգոր իշխանը, որը խնդրում է կրկին ձեռնադրել Գագիկին, որ սակայն, ուղղադատ ու ճշմարտաքննին հայրապետը «գոր ոչ պատշաճ

¹ Ստ.Օրբելյան, էջ 132։

² Անանիա Մոկացի, էջ 134։

³ Նույն տեղում։

համարեալ»¹: Նույնն է հաղորդում նաև հենց ինքը՝ Ամենայն հայոց հայրապետը²: Իսկ Աբրահամ Ջամինեանը, առանց ստույգ ու համոզիչ հիմնավորման, ուղղակիորեն նշել է, թե «Գագիկն էլ կամովին հրաժարվում է»³:

Ի դեպ, այստեղ էլ պետք է նկատել, որ հիշյալ տարածայնությունները կապված էին զուտ առանձին կաթողիկոսական թեկնածուների «ինքնուրույն» օժման հետ և բոլորովին ակնարկված չէ եկեղեցական թեմի տարանջատման մասին: Հոգևոր պետը, ըստ Ստ.Օրբելյանի, անմիջապես չի ձեռնադրում Հայ Աղվանից աթոռի առաջնորդ, քանի որ տեղի հոգևոր ու աշխարհիկ տերերը նրան հավաստիացնում են, որ շուտով իրենք կընտրեն մի արժանավայել այրի եւ կուղարկեն հայոց հայրապետի մոտ՝ օրինական ձեռնադրություն ստանալու խնդրանքով:

Անանիա Մոկացին ճանապարհվում է Սյունիք ու այնտեղից էլ վերադառնում իր աթոռը: Հավանաբար այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել 949 թվականին⁴: «949 թուին (ՅՂԲ) արդեն վերջացրած է լինում նա իր երկրորդ ճանապարհորդութիւնը Շիրակից դեպի Աղուանք»⁵:

Հայրապետի վերադարձից հետո, ինչպես վկայում են աղբյուրները, մասնավորապես Ստ. Օրբելյանը, նրա ուշադրության կենտրոնում է մնացել հիշյալ երկու թեմերի շարունակվող գործելակերպը: Ստ. Օրբելյանը, հիշյալի վերաբերյալ իր խոսքն ավարտելով, նշում է, որ «այսպէս խափանեաց զմեծ պատերազմն եկեղեցւոյ, և արար խաղաղութիւն կեղեքեալ և տառապեալ ազգիս Հայոց. և զպատուական անդամսն եկեղեցւոյ որ օծտեալ էին վերստին միացոյց ի գլուխն գովելի ի մեծ պատրիարքսն Հայոց, որ սրբոյն Գրիգորի են աթոռակալք»⁶: Այնուհետև Անանիա կաթողիկոսից օրինական ձեռնադրություն է ստանում Փառիսոսի Տեր Դավիթը և վերադառնում Արցախ: Մ.Դասխուրանցու վկայությամբ՝ 6 տարի հայրապետություն անելուց հետո, նա կնքում է իր մահկանացուն⁷:

Ա.Հակոբյանի կողմից ճշտված VI-X դարերի Աղվանից կաթողիկոսաշարքում ևս հիշատակված է Փառիսոսի Տեր Դավիթ կաթողիկոսը, որի

¹ Նույն տեղում:

² Տես՝ Անանիա Մոկացի, էջ 135

³ Աբր.Ջամինեան, Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, էջ 168:

⁴ Աբր.Ջամինեան, Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, էջ 168:

⁵ Յավելուած Արարատի, 1897, փետրուար, էջ 91:

⁶ Ստ.Օրբելյան, էջ 286:

⁷ Մ.Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Եր., 1983, էջ 347:

աթոռակալության ժամանակահատվածը կարծես ճշգրտված է մի շարք աղբյուրների համադրությամբ՝ 958-964թթ.¹: Հիմք ընդունելով առկա որոշ աղբյուրները և համապատասխան ուսումնասիրությունները՝ մենք ևս հակված էինք այն ընդունել որպես ճիշտ եզրակացություն: Սակայն, վերստին անդրադառնալով Մ.Ուռհայեցու հայտնի «Ժամանակագրության»-ը, բոլորովին այլ եզրակացության հանգեցինք:

Հայտնի է, որ 961 թվականին Անին հռչակվեց Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք, և նույն թվականին էլ կատարվեց Աշոտ Գ Բագրատունու օծման արարողությունը²: «Ի թուականութեանն Հայոց 410 հարկաւորեալ հայրապետն սուրբ և ամենայն իշխանք Գագկայ, և առաքեալ դեսպան առ կաթողիկոսն Աղվանից Տէր Յովհաննէս և առ թագաւորն նոցա Փիլիպպէ, կոչեցին գալ յօծումն թագաւորին Գագկայ»³: Հիշյալ արարողության հանգամանալից նկարագրությունը հասկանալի ոգևորությամբ է տվել Մ. Ուռհայեցին, իսկ այնուհետև, խոսելով օծման հանդիսավոր արարողությանը ներկա իշխանների ու հոգևոր գործիչների մասին, գովեստով ներկայացրել նաև «զամենագովելին զՏէր Յովհաննէս կաթողիկոսն Աղուանից աշխարհին, և քառասուն եպիսկոպոսունք ընդ նմա»⁴: Այսպիսով, Մ.Ուռհայեցին, ու նաև, նրա վրա հենվելով, Հովհ. Շահխաթունյանցը Ամենայն Հայոց Անանիա կաթողիկոսի կողմից Հայոց Աշոտ Բագրատունի թագավորի օծման արարողությանը մասնակից են համարում Աղվանից Հովհաննէս կաթողիկոսին: Սույն տեսակետն է արտահայտել նաև Մ.Բարխուտարյանցը⁵: Սակայն Բաղդասար Միտրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանը Հովհաննէսի Աղվանից կաթողիկոս ընտրվելու տարեթիվ է հիշատակում 963-ը՝ այն թյուրիմացաբար կապելով Հայոց Անանիա կաթողիկոսի մահվան ու նրա հաջորդ Վահանի նոր կաթողիկոս ընտրվելու արարողությանը մասնակցելուն հետ⁶: Փաստորեն աղբյուրները մատնանշում են Աղվանից Հովհաննէս կաթողիկոսի անունը 961թ իրադարձությունների առնչությամբ, բայց և զարմանալիորեն ուսումնասիրողների մի մասի տեսադաշտից այն դուրս է մնացել: Հենվելով հավանաբար ուսումնասիրողների համոզիչ թվացող

¹ Ал. Акопян, *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках* Ер. 1987՝ стр.277.

² Տես՝ Հ.Ա. Հարությունյան, *Հայաստանը 9-11-րդ դարերում*, էջ 96:

³ *Տարեգիրք Սմբատայ սպարապետի, Փարիզ, 1859*, էջ 22:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Տես՝ Մ.Բարխուտարյանց, *Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա., Վարդաշապատ, 1902*, էջ 170-171:

⁶ «Նիւթեր Աղուանից պատմութեան համար», «Լումայ», 1897, գիրք Բ, էջ 329:

փաստերի վրա՝ նույն վրիպումը թույլ է տվել նաև Կ.Ցուկերմանը: Մասնավորապես՝ նրա կողմից ներկայացված Աղվանից կաթողիկոսների ցանկում դուրս է թողնված Հովհաննես կաթողիկոսի անունը¹:

Աղվանքի Փիլիպոս իշխանի և Տեր Հովհաննեսի գործունեության վերաբերյալ գովեստով են արտահայտվում հայ մատենագիրները: Նրանք հոգևոր քաղաքական ասպարեզ եկան այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ վերջապես երկրամասն ազատագրվել էր արաբական լծից, սակայն տակավին թարմ էին նրանց թողած ավերիչ հետքերը: Եվ «խաղաղանում են բնակիչներն շնորհիւ անխոնջ ջանից Յովհաննէս կաթողիկոսի, Փիլիպոս թագավորի և Սենեքերիմ իշխանաց իշխանի, շինուում և նորոգուում են եկեղեցիներն և բերդերն, դառնում են ս. եկեղեցու ծոցն բռնի մահմետականացեալներից ամենամեծ մասն... ամրապնդուում են Քրիստոնեության հաւատն, յոյսն և սէրն. շինութիւն է առնում երկիրն և օրաւոր շատանում է ուսումնականաց թիւն»²: Հայոց Արևելից Գրիգոր Բ Մեծ իշխանի որդի Փիլիպպեի իշխանապետության շրջանում Փառիսոսի իշխանության սահմանները ձգվում էին Շամքոր գետակի վերին ավազանում, Արցախյան լեռնաշղթայի փեշերով դեպի հյուսիս ու արևմուտք մինչև Շամքոր, հյուսիսում սահման ունենալով Կուր գետը³: Հայ ժողովրդի արևելյան հատվածի համար ինքնուրույն իշխանության գոյությամբ ստեղծվում են հոգևոր-քաղաքական ու տնտեսական առաջընթացի պայմաններ:

Մ. Ուռհայեցու հավաստմամբ՝ Հայոց Անանիա հայրապետի ցանկությունն էր իրեն հաջորդ ձեռնադրել Սյունիքի Վահան եպիսկոպոսին, ինչը և իրականացվեց: Սակայն Վահանի կաթողիկոսությունը «մի ներքին խռովութիւն առաջ բերեց»⁴, որի պատճառը նրա «հուանսիրությունն» էր, ուստի հայ հոգևոր խավը, չհանդուրժելով Վահանի գործունեությունը, ժողով գումարեց՝ եկեղեցում տիրող իրավիճակը քննարկելու նպատակով:

Վահանի «հուանսիրության» մասին վկայություն կա Ստ.Օրբելյանի⁵ և Կ.Գանձակեցու մոտ⁶: 970 թվականին գումարված ժողովը քննեց ու դատապարտեց Վահանի ընթացքը և «միաբանեալ նստուցին յաթոռ

¹ Constantin Zuckerman, *L'Albanie caucasienne au X siècle, Travaux et Mémoires* 13, p. 583.

² Մ.Բարխուդարեանց, *Պատմութիւն Աղուանից, հ.Ա, էջ 170*:

³ Վ.Բալայան, *Արցախի պատմություն, Եր., 2002, էջ 109*:

⁴ Աբր.Ջամինեան, *Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, էջ 170*:

⁵ Տես՝ Ստ.Օրբելյան, *էջ 287-290*:

⁶ Տես՝ Կ.Գանձակեցի, *էջ 87*:

սրբոյ Լուսաւորչին զՍտեփանոս...», որ ի Սևան կղզւոջ»¹: Մ.Ուռհայեցու հավաստմամբ՝ վերոնշյալ ժողովը, ինչպես նաև Վահանի մահվանից հետո Հայոց 432թ./983թ./ տեղի ունեցած Հայոց նոր կաթողիկոսի օծման հանդիսավոր ժողովները վերստին գլխավորում էր Աղվանից Հովհաննես կաթողիկոսը: Պետք է նկատել, որ հիշյալ ժամանակահատվածում Հայոց հոգևոր-եկեղեցական ժողովների վարումը Հայ Աղվանից հոգևոր առաջնորդի կողմից ևս մեկ վկայություն է այն իրողության, որ Հայ Աղվանից կաթողիկոսությունը շարունակում էր մնալ որպես Հայոց եկեղեցական հաստատության ամենահզոր թեմերից մեկը: Միաժամանակ հարկ է ընդգծել, որ Աղվանից Դավիթ կաթողիկոսից հետո աթոռակալել է Տեր Հովհաննեսը և հենց այս Հովհաննեսից հետո Աղվանից կաթողիկոսական աթոռն անցավ Տեր-Պետրոսին, որը Գարդմանի եպիսկոպոսն էր: Այստեղ արդեն դժվար է միանշանակորեն ճշգրտել Հովհաննեսի և Պետրոսի աթոռակալության կոնկրետ թվականները, բայց փաստն այն է, որ Պետրոսի անվան հետ կապված միակ տեղեկությունը Մ.Դասխուրանցու կաթողիկոսաշարքում պարզապես նրա անվան հիշատակությունն է և այն, որ աթոռակալել է «ամս ժԸ. յեպիսկոպոսութենէն Գարդմանայ»²:

X դարի երկրորդ կեսին Հայաստանում իշխանական տների ինքնուրույնության ուժեղացմանը զուգընթաց սկսված կենտրոնացված պետության մասնատվածության գործընթացը գնալով ավելի վտանգավոր բնույթ էր ստանում և որն, ի վերջո, հանգեցրեց Բագրատունյաց թագավորության ներսում տեղական թագավորությունների առաջացմանը: Նշվածների շարքին էին պատկանում նաև Հայոց Արևելից կողմերում Խաչենի և Փառխոսի թագավորությունները³: Ըստ Մ.Դասխուրանցու՝ Տեր Պետրոս Աղվանից կաթողիկոսին հաջորդում է Փառխոսի վանքի առաջնորդ Մովսես Գ-ն, որն աթոռակալեց շուրջ 6 տարի՝ 983-988թթ.⁴: Ա.Հակոբյանի հավաստմամբ՝ Մովսես Գ Աղվանից կաթողիկոսի օրոք էլ հենց շարահարվել է Մ. Դասխուրանցու «Աղվանից պատմությունը»⁵: Մովսես Գ կաթողիկոսին հաջորդած հոգևոր առաջնորդների մասին տեղեկություններ հաղորդում են Մխիթար Գոշը,

¹ Նույն տեղում:

² Մ.Կաղանկատվացի, էջ 347:

³ Տես՝ Հ.Ա.Հարությունյան, Հայաստանը 9-11-րդ դարերում, էջ 118:

⁴ Մ.Կաղանկատվացի, էջ 347:

⁵ Ա.Հակոբյան, Մ.Կաղանկատվացու «Աղվանից պատմության ծեռագրերը», ԲՄ, էջ 142-143: Տես նաև՝ Ա.Աкопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, стр.223.

Կ.Գանձակեցի: Ըստ այդ տեղեկությունների՝ Սոփսես Գ-ին հաջորդել են «Աստուծո այր Մարկոս Ա-ն, ապա Հովսեփ Գ-ն»¹:

Резюме

Со второй половины IX века, вследствие политических обстоятельств, ослабли связи между Всеармянским католикосатом и окраинными епархиями. В результате, некоторые окраинные епархии, в том числе Албанская и Сюникская епархии приобрели определенную самостоятельность что, однако, никогда не приводило к полному отделению. И во второй половине X века, в связи с усилением армянского царства Багратидов, снова упорядочилась деятельность Всеармянского Святого Престола.

Summary

Since the second half of the 9th century, in consequence of political circumstances, the relationship between Pan-Armenian Catholicosate and outlying dioceses weakened. As a result, some outlying dioceses, including Albanian and Syunikian dioceses gained certain autonomy which, however, never led to a complete separation. And in the second half of the 10th century, in connection with the strengthening of the Armenian kingdom of Bagratids, the activity of Armenian Holy See was restored again.

**ԵՍԱՅԻ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ՈՐՊԵՍ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅ
ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍ ՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻՉ
Վահրամ Բալայան**

Պատմական գիտությունների թեկնածու

¹ Կ.Գանձակեցի, էջ 199: Տես նաև՝ Ղ.Ալիշան, Հայապատում, հ.Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 386:

ԱրդՀ

17-րդ դարի վերջին և 18-րդ դարի սկզբին հայ ժողովրդի ապագա գրական շարժումը թևակոխեց նոր փուլ: Երևան եկան այդ շարժման գաղափարախոսները, որոնք հանդես էին գալիս քաղաքական որոշակի ծրագրով:

Այդ շարքում առավել ընդգծված գործիչներ էին Սյունիքի մելիքական տների հայրենասիրական ավանդույթներով դաստիարակված Իսրայել Օրին և Արցախի Հասան-Ջալալյան մեծանուն տոհմի արժանի ժառանգ Եսային, որը, 1703 թվականից սկսած, կաթողիկոս ընտրվելու օրից դարձավ ազատագրական պայքարի անխոնջ մարտիկներից մեկը:

Իսրայել Օրին քաջ գիտակցում էր, որ իր ծրագիրը հնարավոր է իրագործել բուն մայր երկրում կազմակերպված ուժերի առկայության դեպքում:

Որպես իրական և շոշափելի ուժ՝ նա տեսնում էր Արցախի մելիքներին և Գանձասարի կաթողիկոսին:

Պատահական չէ, որ 1701թ. Մոսկվայում, իշխան Գոլովինի հետ ունեցած զրույցում, ակնարկում է, որ Մեծ Հայքում կա հինգ նահանգապետ¹, որոնք, ռուսական զորքերի մոտենալու դեպքում, «24 ժամ էլ չի անցնի, որ նրանք կքշեն անհավատներին և 15 օր էլ չանցած, կտիրեն ամբողջ երկրին»²:

Անգեղակոթի ժողովը լիազորագիր և մելիքների կողմից ստորագրված, բայց չգրված թուղթ տվեց Իսրայել Օրուն՝ նրան լիազորելով իրենց անունից դիմումներ գրել: Հետագայում, Մոսկվայում, Օրին այդ իրավասու թղթերն օգտագործում է: Այս առիթով Ա.Հովհաննիսյանը գրել է. «1703թ. խմբագրած նրանց դիմումներն անմիջականորեն համընկնում էին եթե ոչ Ղափանի մելիքների, գեթ Ղարաբաղի մելիքների և մանավանդ սրանց քաղաքական ղեկավարի՝ Գանձասարի Եսայի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսի տրամադրությանը»³:

Վերոհիշյալ փաստի մասին են խոսում նաև Անգեղակոթի ժողովին նախորդած իրադարձությունները:

¹ Իսրայել Օրին նկատի ունի խամսայի մելիքներին:

² Г.Ззов, Сношения Петра Великого с армянском народом, СПб, 1898, с. 76.

³ Ա.Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Եր., 1959, էջ 523:

1699թ. գարնանը Օրին վերադարձավ Հայաստան՝ իր հետ բերելով Հռենոսյան Պֆալցի կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմի նամակը՝ հասցեագրված հայ մելիքներին և էջմիածնի ու Կապանի կաթողիկոսներին¹:

Քննարկվող ժամանակահատվածում Կապանում կաթողիկոսական աթոռ չկար, բնականաբար դա վերաբերում է Գանձասարի կաթողիկոսին: Հովհան Վիլհելմին ուղղորդելու գործում անկասկած իր դերն է ունեցել Իսրայել Օրին, որովհետև նրա հետագա գործունեության առանցքում Արցախն էր՝ յուր հոգևոր և աշխարհիկ տերերով հանդերձ:

Հատկանշական է նաև այն փաստը, որ Անգեղակոթի ժողովի որոշմամբ, Օրիի օգնական է նշանակվում Արցախի Ս.Հակոբ վանքի միաբան Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը, որը մինչև իր կյանքի վերջն անդադրում ծառայում էր հայրենիքի ազատագրության գործին:

Մինաս վարդապետը և Իսրայել Օրին բանակցություններ են վարել ցարական իշխանությունների ներկայացուցիչների հետ՝ փորձելով Ռուսաստանի միջոցով հասնել իրենց ծրագրերի իրագործմանը: Այդ բանակցությունների արդյունքները նրանք հաղորդեցին հայ մելիքներին, Գանձասարի ու էջմիածնի կաթողիկոսներին: Այդ առաքելությամբ 1702թ. Գանձասարում և էջմիածնում եղավ Մոսկվայում ապրող մի հայ կապիտան Միրոն Վասիլը:

Նամակներում Օրին կաթողիկոսներին և մելիքներին հորդորում էր, որ նրանք նախապատրաստվեն՝ մասնակցելու ազատագրական պայքարին և իրենց կողմից դիմումներ հղեն ռուսական պետությանը: Գալիք պարսկական արշավանքի մանրամասները նախապատրաստելու համար Պետրոս Առաջինն անհրաժեշտ գտավ հետախուզել ապագա ռազմական գործողությունների թատերաբեմը և պարզել Այսրկովկասի ժողովուրդների տրամադրությունները Ռուսաստանի հանդեպ: Օրին պատրաստակամություն հայտնեց մասնակցելու հետախուզական այդ աշխատանքներին: Նա առիթը փորձում էր օգտագործել, մանավանդ, հայ մելիքների և Գանձասարի կաթողիկոսի հետ իր կապերն ամրապնդելու համար: Արքունիքը նպատակահարմար գտավ, որ դեսպանությունը գլխավորի հենց ինքը՝ Օրին: Իր առաքելության ընթացքում Օրին հանդիպումներ ունեցավ Գանձասարի կաթողիկոսի և Արցախի մելիքների հետ: Ժամանակի ամենալուսավորյալ անհատներից մեկը՝ Եսայի Հասան Զալալյանը, սերված լինելով Առանշահիկների

¹ Ա. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 230:

հինավուրց նախարարական տոհմից, արտահայտում էր ոչ միայն հայ հոգևոր և աշխարհիկ, այլև բովանդակ արցախահայության ձգտումներն ու տրամադրությունները: Ռուսաստանի և Ուկրաինայի հայ եկեղեցական համայնքները Գանձասարի կաթողիկոսությանը ենթարկելու նպատակին հետամուտ՝ Եսային քաղաքական շեշտված հակում ուներ դեպի Ռուսաստանը: Հայ իշխող դասի ներկայացուցիչների մեջ առաջիններից մեկն էր նա, որ ի սկզբանե հակված էր դեպի Օրիի մոսկովյան ծրագիրը և հետագայում հանդես եկավ որպես այդ ծրագրի կենսագործման եռանդուն պրոպագանդող և կազմակերպիչ: Այդ հանդիպումն առավել կարևորվում է, որովհետև Արցախի հայ տերերը սերտ կապեր և ազդեցություն ունեին ոչ միայն հայկական ողջ լեռնաստանի, այլև հայաշատ վայրերի վրա: Օրիի՝ Արցախի մելիքների հետ հանդիպման մասին է վկայում հայ գործիչների 1721թ. նամակը՝ հասցեագրված Պետրոս Առաջինին: Նամակի հեղինակները վկայում են, որ Օրին տեղեկացել է իրենց երկրի բոլոր եկամուտների, ճանապարհների, մետաքսի արտադրության և պարսկական զորաբանակի մասին: Եսայի կաթողիկոսից և Ղարաբաղի չորս վանահայրերից զատ, այդ նամակի տակ կա Ջրաբերդի Մելիք Եսայու ստորագրությունը¹:

Հայ ժողովրդի բաղձանքներն անձամբ Պետրոս Առաջինին հաղորդելու համար 1710թ. Եսայի կաթողիկոսը Պարսկաստանից վերադարձող Օրու դեսպանությանը միացավ և ուղևորվեց դեպի Ռուսաստան: 1711թ.՝ Աստրախանում, չպարզված հանգամանքներում, Օրին մահացավ: Նրա գործը շարունակող Եսայի Հասան-Ջալալյանը, վերադառնալով հայրենիք, գիտակցելով սեփական ներուժի կազմակերպման և կանոնավոր հունի մեջ դնելու անհրաժեշտությունը, ձեռնամուխ եղավ Գանձասարի կաթողիկոսության իրավասության տակ գտնվող գավառների պետական կյանքն ընթացքավորելու դժվար գործին:

Հարկ է նշել, որ քննարկվող ժամանակահատվածում «տիրապետության տակ՝ Գանձասարի վանքի շրջապատում, ինը հարիր գիւղ կայ, եւ այդ գիւղերը մեծ են. ունեն հարիւրից մինչեւ չորս հարիր եւ աւելի տուն»²:

Նկատենք, որ ուշ միջնադարում հայ նահապետական ամեն մի գերդաստանում (տուն) ապրում էր տասից տասնհինգ մարդ: Նշանակում է,

¹ Армяно-русские отношения в первой трети XVII века, т. 2., ч. 1, док. 161.

² Դ.Յոս, նշվ. աշխ., էջ 322:

ամենահամեստ հաշվարկներով, հայոց արևելից նահանգներում և անդրկուրյան հայաշատ գավառներում ապրում էր հայ առաքելական եկեղեցու առնվազն երկու միլիոն հավատավոր: Նրանց հոգևոր, մշակութային, տնտեսական և քաղաքական կյանքը կազմակերպելու և պետական ծիրի մեջ դնելու նպատակով 1714թ. Եսայի կաթողիկոսը Գանձասարում հրավիրում է գաղտնի ժողով, որտեղ ընդունվում են մի շարք կանոններ.

«ԺԱ. Իւրաքանչիւր մելիք, պարտաւոր է գահերէց ճանաչել Զալալեան մելիքները եւ թէ՛ յայտնի և թէ՛ գաղտնի ժողովատեղի ընդունել Գանձասարի վանքը: Ամէն զօրավար հնազանդելու է իւր մելիքի հրամանին, ամէն գնդապետ՝ իւր զօրավարին եւ ամէն զօրական՝ իւր գնդապետին եւն:

ԺԲ. Իւրաքանչիւր մելիք պարտաւորուած կը լինի պահել Վ (3000) կանոնաւոր զօրք, փորձառու զօրավար, հաւատարիմ սուրհանդակներ եւ պատրաստութիւններ:

ԺԳ. Իւրաքանչիւր մելիք պարտաւոր է արթուն հսկել իւր սահմաններին, եւ եթէ վտանգ կը նշմարէ թշնամեաց կողմից, անմիջապէս պէտք է հաղորդէ միւսներին:

ԺԴ. Իւրաքանչիւր մելիք, եթէ կը յանդգնի իւր գաւառի որոշեալ սահմաններից դուրս գալ և ուրիշ մելիքների իրավունքը բռնի յափշտակել, կը պատժուի միւսների ժողովով որոշած պատժով եւ ԺԴ (10.000) թուման տուգանք, կըտուծէ մելիքաց (ընդհանուր) գանձարանին եւ կըտուծէ առանձին՝ վնասուած մելիքի վնասը:

ԺԵ. Ամեն ոք (մելիք) պարտաւոր է ամրապնդած պահպանել ներքին սիրոյ եւ միաբանութեան կապը, միաձոյլ զօրութեամբ արտաքնոց դէմ կռուելու:

ԺԶ. Մեծ կամ փոքր պատերազմներն կը մղուին բոլոր մելիքների, զօրավարների եւ գնդապետների որոշելուց յետոյ: Անակնկալ կամ յանկարծակի դէպքերն բացառութիւն կը լինին:

ԺԷ. Հայրենեաց եւ կրօնի դէմ դաւաճանութիւն եւ ծանր յանցաք գործողն թէ՛ մելիք լինի, թէ՛ զինուորական եւ թէ՛ ժողովրդական, կը պատժուի կրօնական եւ մոլիքական խառն ժողովոյորոշած պատժով:

ԺԸ. Ո՛չ այլազգի իշխանաւորաց հետ խնամիութիւն հաստատել եւ ո՛չ երկպառակութեամբ նոյա յարիլ:

ԺԹ. Եթէ օժանդակութեան համար զօրեղ տէրութեան դիմելու հարկն զգալի լինի, կրօնական եւ աշխարհական խառն ժողովով որոշելու է առաջարկելի պայմանները եւ պահանջները:

Ի. Իվրաքանչիւր մելիք պարտաւոր է Հայրենեաց ընդհանուր շահերը իւր գաւառի շահերից վեր դասել եւ իւր գաւառի շահերը՝ իւր անձնական շահերից եւ օգուտներից:

ԻԲ. Ամէն մելիք պարտաւոր է գտնուիլ իր զօրաց գլխին պատերազմի ժամանակ եւ խրախուսել քաջասրտութեամբ իւր զօրքը եւ զօրավարը:

ԻԳ. Մեզանից ով որ կյանդգնի սոյն կանոններին հակառակը գործել, Հայրենեաց եւ կրօնի թշնամու կողմն անցնիլ, նորա հետ միաբանելով Հայրենեաց հանգստութիւնը վրդովել, հայը հայի դէմ թշնամի յարուցանել եւ արինահեղութիւն պատճառել, այնպիսի մահուան պատժով կը պատժուի, միւս մելիքներն կը գրաւեն նորա բերդը եւ ինչքը ցնոր տնօրէնութիւն»¹:

Մինաս Վարդապետ Տիգրանյանն ազատագրական պայքարը գործնական հունի մեջ դնելու և հետագա գործողությունների ծրագիրը ճշգրտելու նպատակով 1716թ. Գանձասարում հանդիպեց Եսայի Հասան-Ջալալյանի հետ:

Մինաս Վարդապետ Տիգրանյանը համանման նպատակով էջմիածնում հանդիպեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցու (1715-1725) հետ: Ի տարբերություն Եսայի Հասան-Ջալալյանի՝ նա ավելի զգուշավոր էր, իսկ ավելի շուտ՝ անվճռական քաղաքականություն էր վարում: Դրա մասին Մինաս վարդապետը Ռուսաստանի դեսպանական վարչությանն ուղղած 1717թ. մարտի 14-ի զեկուցագրում գրել է, որ Աստվածատուր կաթողիկոսը մեծ մտավախություն ուներ շահից, այնպես չպատահի, որ «այդ մեծ գործը իրենց բոլորի համար կործանարար լինի: Սակայն եթե նորին ցարական մեծութիւնը բարեհաճի պատերազմ սկսել Պարսկաստանի դէմ եւ իր զօրքերը այդ երկիրն ուղարկել, ապա նա իր հաւատարիմների հետ որքան կարող է, որպէս բարի միջոց, կօգնի»: Միաժամանակ նա չի համարձակվում գրավոր դիմել ցարին»²:

Պատահական չէ, որ Մինաս վարդապետը ռուսական արքունիքի հետ ունեցած բանակցությունների ժամանակ մշտապես ընդգծում էր Եսայի կաթողիկոսի և Արցախի մելիքների պատրաստականությունը՝ ներգրավվելու ապագա տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական զարգացումներին:

¹ Ա.Բէկնազարեանց, Գաղտնիք Ղարաբաղի, Ս. Պետերբուրգ, 1886, էջ 210-214:

² Է. Ղանիեյան, Գանձասարի վանքը, Եր., 2009, էջ 37:

Նկատենք նաև մեկ այլ հանգամանք. Աստվածատուր Ա Համադանցին անվճռականություն ցուցաբերեց նաև Արցախի ներքին միաբանությունն անխաթար պահելու գործում:

Այսպես նա Եսայի կաթողիկոսի լիազորություններին համարժեք ճանաչեց, իրեն ինքնակոչ Աղվանից կաթողիկոս հռչակած Երից Մանկանց վանքի Ներսես եպիսկոպոսի իրավունքները: Փաստորեն՝ Հայոց Արևելից նահանգներում հակաաթոռությունն օրինականացվեց, որն իր բացասական հետևանքներն ունեցավ ժողովրդի թե՛ հոգևոր և թե՛ քաղաքական կյանքում:

Սակայն Եսայի կաթողիկոսը խոհեմություն դրսևորեց և ապագա արհավիրքներին դիմակայելու, պետականաշեն մթնոլորտ ստեղծելու և թշնամու նկատմամբ միասնական ձակատ հարդարելու նպատակով հանդուրժեց մի առ ժամանակ իր կողքին տեսնելու անօրինական կաթողիկոսին, մանավանդ, երբ Ներսեսին հովանավորում էին Գյուլիստանի և Ջրաբերդի մելիքները:

Ամենայն հավանականությամբ՝ Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսների ներուժը մեկտեղելու և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Աստվածատուր Ա Համադանցուն առավել վճռական դարձնելու նպատակով 1719 և 1721 թվականներին Եսայի կաթողիկոսը երկու անգամ այցելեց Էջմիածին:

Արցախի հոգևոր և աշխարհիկ տերերի անունից 1716թ. օգոստոսի 10-ին դիմեց Պետրոս Առաջինին՝ խնդրելով նրանց վերցնել Ռուսաստանի հովանավորության տակ «...Յառաջ քան զայս առաքեալ ի քումն է թագավորութեն Իսրայել Օրի դեսպանն եկն երկիրս Հայոց և զհամբավ բարեյաղութեանդ սփռեալ տարածեաց ի լսելիս մեր ամենեցուն...: Իսկ այժմ կրկին առաքեալ ի մեծէ թագավորութենդ եղբայրս մեր զՄինաս վարդապետս, որ ի յազգէ մերմէ, եկն եհաս երկիրս մեր և առ մեզ և զբարի և աստուհաճոյ մեզ, և մեր լսելով զուարճացաք և ցնծուցաք ի հոգի և ի մարմին և յօժար սրտիվ կամիմք ընդ հովանեալ թևոց քոց լինիլ...մեք պատրաստ ենք ընդ առաջ քո ըստ իմուն կարողութեանս և մեր նահանգիս մելիքովս և մեծամեծովք և փոքրումբք և յորժամ կամեսցի հզօր և մեծ թագավորդ յաճապարել այսր կամօքն աստուծոյ...»¹:

Այս շրջանում արցախահայության համար նոր պատուհաս էին դարձել հյուսիսային լեռնական ցեղերի մշտապես կրկնվող արշավանքները: Պարսկաստանի դարավոր թշնամին՝ Թուրքիան, նրան առավել հյուծելու

¹ Армяно-русские отношения в первой трети XVII века, т. 2, ч. 1, док. 360-364.

նպատակով հրահրում էր Ղաղստանի ավարառու լեռնականներին, որոնք էլ մշտապես ահ ու սարսափի մեջ էին պահում Իրանի հյուսիսային նահանգների բնակիչներին: Դրանից առավել շատ տուժում էր հայությունը:

Պարբերաբար կրկնվող ավերիչ արշավանքների առաջն առնելու նպատակով անջատ-անջատ գործող Արցախի մելիքները, ապավինած իրենց անառիկ բերդերին, ստեղծեցին գինական միասնություն, որը պատմությանը հայտնի է սղնախներ անունով: Այդ ամենի կազմակերպիչը դարձավ Եսայի Հասան-Ջալալյանը:

Արդեն կանոնավոր գործը Զրաբերդի շրջանում 1722թ. գարնանն արժանի հակահարված հասցրեց թշնամուն: Ավարառու լեռնականները նահանջեցին դեպի Կուրի ծախսափնյակը և այլևս չհամարձակվեցին երևալ Արցախի կողմերում:

Հյուսիսային լեռնականների դեմ ինքնապաշտպանության գործը տարերայնորեն վեր է ածվում պարսկական իշխանության դեմ ուղղված ժողովրդա-ազատագրական շարժման: Այդ շարժման ղեկավարները ժամանակին այս երևույթի մեջ նշմարում էին հայոց ազգային հանգած իշխանության «նոր նորոգում»¹:

Լեզգիների դեմ մղվող պայքարը՝ սղնախական շարժման սկզբնափուլը և այն հակապարսկական ընդվզման վերածելու ընթացքը համընկեց Եսայի կաթողիկոսի 1722թ. մայիսի 28-ին Տփղիս մեկնելու փաստի հետ:

Այս հանգամանքը մեզ հիմք է տալիս ասելու, որ Եսայի Հասան-Ջալալյանը փորձ է կատարում ազգային ազատագրական պայքարը դուրս բերել համահայկական հարթույթից՝ նրա մեջ ներգրավելով նաև քրիստոնեական Վրաստանը:

Հիշենք, որ Եսայի Հասան-Ջալալյանն իր այս ծրագիրը փորձում էր իրագործել Հակոբ Զուղայեցու ժամանակ՝ գործակից դարձնելով հայոց կաթողիկոսին:

Այդ ամենի տրամաբանական շարունակությունը հանդիսացավ 1722թ. սեպտեմբերի 22-ի Գանձակի մոտ՝ Զոլակ գյուղում հայ և վրաց ռազմական ուժերի հանդիպումը: Հայկական 10 հազարանոց ընտիր զորքը գլխավորում էր Եսայի կաթողիկոսը և Ավան, Շիրվան, Շահին ու Սարուխան հարյուրապետերը:

¹ Եսայի կաթողիկոս Հասան-Ջալալյան, Պատմություն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից, Շուշի, 1839, էջ 58:

Եսայի կաթողիկոսը հայտարարեց, որ հայերն իրենց հոգիները, զավակներին և ունեցվածքն ի սպառ են դնում սկսած գործին¹: Բայց ռուսական և վրաց-հայկական զորքերի նախատեսված հանդիպումն ու միավորումը չիրականացավ:

Պատմագիտության մեջ այն թյուր կարծիքն է տիրում, թե իբր միջազգային դրության լարվածության մեծացումը, մյուս կողմից՝ ռուսական նավերի խորտակվելն ու վնասվելը, պարենի և զինամթերքի հսկայական կորուստը, հիվանդություններն ու մարդկային զոհերը դժվարացրին արշավանքի ողջ ծրագրի կենսագործումը²:

Մինչդեռ իրականում Պետրոս առաջինի ժամանակ ողջ Այսրկովկասն ու մասնավորապես խնդրո առարկա տարածքի Ղարաբաղի գրավման, առավել ևս ազատագրման մասին մոտակա ծրագրեր անգամ չկային: Խնդիր էր դրված նվաճել մետաքսառատ մերձկասպյան շրջանները, որոնց կարիքն անչափ զգում էր Ռուսաստանի նոր ձևավորվող մանուֆակտուրային արտադրությունը: Ռուս հեղինակները ժամանակին նկատել են, որ Պետրոս առաջինի հիմնական նպատակն էր Ռուսաստանի գերիշխանությունը տարածել Կասպից ծովի վրա, որը Եվրոպան Ասիայի հետ կապող միջանկյալ օղակ կդառնար³:

Ռուսական արքունիքը ծրագրել էր նվաճել մինչև Կուր գետը, այնուհետև գետի ակունքներում կառուցել խոշոր առևտրական քաղաք, որը հայ, վրացի, պարսիկ և հնդիկ առևտրականների համար կդառնա հավաքատեղի: Այստեղից էլ ձանապարհը կծգվի մինչև Աստրախան⁴:

Այդ մտադրությունների մասին 1722թ. սեպտեմբերին Պետրոս առաջինը բաց տեքստով հայտնում է նաև Նեպլյուկին. «Մեր զորքերը Վրաստանով և Հայաստանով անցնող Թուրքիայի սահմաններին չեն մոտենա և միայն Կասպից ծովի առափնյա շրջանները կմտնեն, որի մասին քեզ հանձնարարում ենք Բարձր Դռանը հավաստիացնել»⁵:

¹ Եսայի Հասան-Ջալալյան, Պատմութիւն համարօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ, 1882, էջ 45-49:

² ՀԺՊ, հ. IV, Եր., 1972, էջ 148, П.Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, ч. 1, СПб, 1869, Ф.Соуменов, Описание Каспийского моря, СПб, 1763, Комаров, Персидская война 1722-1725гг., М., 1845, С.Соловьев, История России с древнейших времен, т. 18, М., 1867, Комаров, Персидская война 1722-1725гг., М., 1845; Нечаев, Внешняя политика Петра Первого, СБ. «Три века», т. 3, М., 1912 Мельгунов, Поход Петра Великого в Персию, «Русский вестник», т. 110, 1874, В.Лыщев, Персидский поход Петра I 1722-1723гг., М., 1951.

³ История человечества, под общей редакцией Г.Гельмольта, том V, Юго-Восточная и Восточная Европа, С-Петербург, типо-литография книгоиздательского товарищества «Просвещение», 1905, с. 566.

⁴ Голиков, Деяние Петра Великого, том 8, с. 263-264.

⁵ АВПР, ф. СРТ, 1722, д. 4, с. 56.

Այդ ծրագրերը կյանքի կոչելու նպատակով 1725թ. հոկտեմբերի 23-ին Գաղտնի խորհուրդը որոշում է. «Կուր գետի ափին հիմնավորվել և այդ նպատակով մի քանի ամրոցներ կառուցել»¹: Վերոհիշյալ ծրագրերից զատ՝ Պետրոս առաջինը մերձկասպյան առափնյա շրջաններով հետազայում Հնդկաստան հասնելու գաղափարն էր մտմտում: Այդ առիթով նա գեներալ Մատյուշկինին գրել է. «Բաքուն մեր բոլոր գործերի բանալին է»²:

Ազատագրական պայքարի թափը չկոտրելու, ժողովրդի մոտ հուսալքություն չառաջացնելու նպատակով Եսայի կաթողիկոսը հորդորում է Մինաս վարդապետին, ապագա արշավանքը կազմակերպելու միտումով, գոնե ռուսական արքունիքից հուսադրող հավաստիացումներ ստանա:

Պետրոս Առաջինը, անսալով Մինաս վարդապետի խնդրանքին, հավաստիացնում է, որ, Կասպից ծովի առափնյա շրջաններին տիրելուց հետո, հայերին կազատի անհավատների լծից³:

Իր հերթին Պետրոս Մեծը ռուսական ազդեցությունն Արցախում չկորցնելու, տնախների հետագա անելիքները պարզելու, ինչպես նաև հետագայում հակաթուրքական և հակապարսկական ճակատ ստեղծելու նպատակով՝ 1723թ. Այսրկովկաս և, մասնավորապես, Արցախ է ուղարկում դեսպանորդ Իվան Կարապետին: Նույն թվականի վերջին Իվան Կարապետը կանցլեր Գոլովինի նամակը, ուղղված Ներսես կաթողիկոսին, Գյուլիստանի մելիք Եսայուն, Ջրաբերդի մելիք Սարգսին և այլ մելիքների ու յուզբաշների վերցրած, որտեղ օգնելու և ազատագրելու նոր խոստումներ էր տրվում⁴, մեկնում է Արցախ:

Ապագա արհավիրքներին դիմակայելու նպատակով, Եսայի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ, Արցախի անջատ-անջատ գործող ուժերը մեկտեղվեցին և, ապավինելով անառիկ բերդերին, ստեղծեցին զինական միասնություն, որը պատմությանը հայտնի է տնախներ անունով:

Հիմնական ուժերը կենտրոնացված էին Ջրաբերդի և Գյուլիստանի գավառներում, Մռովի ստորոտում: Այն հայտնի է նաև Մեծ տնախ անունով: Ի սկզբանե Մեծ տնախի զինվորականության ղեկավարն ու ղեզնչողը Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսն էր: Հայոց զորքի մի մասը

¹ Е.Зевакин, Прикаспийские провинции в эпоху русской оккупации XVIII в., «Известия общества обследования и изучения Азербайджана», 1927, N 5, с. 15.

² Г.Абдулаев, Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965, с. 15.

³ Г.Эзов, *Աշխ.*, էջ 355:

⁴ Армяно-русские отношения, т. 2, ч. 2, стр. 26.

տեղակայված էր Քիրսի ստորոտում՝ Վարանդայի Ավետարանոց և Սղնախ գյուղերի տարածքում, ինչպես նաև ներկայիս Շուշի քաղաքի շրջակայքում: Մինչև այժմ էլ Շուշիի հարավ-արևելյան հանդիպակաց ծորի անմատչելի ծերպերում պահպանվում են պաշտպանական կառույցների մնացորդները: Փոքր սղնախը գլխավորում էր Ավան հարյուրապետը, որը մինչև 1717թ. Շամախու խանական զորքերի մեջ ծառայող հայ զինվորականներից էր:

Ստանձնելով այսքան բացառիկ մի դեր՝ Եսայի Հասան-Ջալալյանը փաստացի դառնում է երկրի գերագույն տերն ու տնօրենը, կենտրոնացնում իր ամբողջ իշխանությունը, և այնուհետև բանակցություններն ու դիմումներն առանձին անհատների անունից չէին վարվում, այլ հայոց համահավաք ուժի՝ սղնախների, ասել կուզի՝ պետության անունից:

Լեոն իրավացիորեն գրել է. «Դա ժողովրդական մի զինվորություն էր, կառավարվում էր իր առաջնորդների, հրամանատարների խորհրդով, ուր իր տեղն ու ազդեցությունն ուներ նաև Գանձասարի կաթողիկոսը»¹:

1723թ. Արցախի սղնախականների համար սկսվեց փորձության մի նոր շրջան: Այս անգամ լեռնաստանի հայությանը վիճակված էր դիմակայելու ավելի վայրագ ու ահեղ թշնամու՝ թուրքերին, որոնք համառորեն փորձում էին հասնել Կասպից ծովի ափերը: Թբիլիսին գրավելուց հետո 1723թ. հոկտեմբերին թուրքական 80 հազարանոց զորքը Իբրահիմ փաշայի գլխավորությամբ շարժվեց դեպի Գանձակ: Քաղաքի պաշտպանությանը մասնակցում էր նաև սղնախների մարտական ուժերի մի մասը: Թուրքական զորքը պարտություն կրեց և նահանջեց՝ Գանձակի պատերի տակ թողնելով հազարավոր սպանվածներ: Դեռ ավելին, հայ զինվորականության պահանջով Իբրահիմ փաշան ազատ արձակեց քաղաքի շրջակա գյուղերից գերեվարված հայերին: Ականատես լինելով հայկական բանակի մարտունակությանը՝ Իբրահիմ փաշան Ավան հարյուրապետին հակապարսկական և հակառուսական ճակատ ստեղծելու առաջարկություն արեց: Հայերը մերժեցին: Ցարական արքունիքն այդ օրերին ոչ թե ձգտում էր աջակցել արցախահայությանը, այլ ուղիներ էր որոնում լեզու գտնել Պարսկաստանի և Թուրքիայի հետ:

Դեռ ավելին, 1724թ. հունիսի 12-ին Կ.Պոլսում ռուսական դեսպան Նեպլյուևը Թուրքիայի հետ կնքեց պայմանագիր, որի համաձայն ռուսները ճանաչեցին թուրքերի իրավունքներն Իրանի այսրկովկասյան տիրույթների նկատմամբ՝ ներառյալ Թիֆլիս, Գանձակ, Նախիջևան քաղաք-

¹ Լեո, *Երկերի ժողովածու*, հ. 3, գիրք 2, Եր., 1973, էջ 140:

ները, Ղարաբաղի ու Կապանի մարզերը, ինչպես նաև նրանց տիրապետությունն Արդեբիլ-Թավրիզ գծից դեպի հյուսիս և Թավրիզ-Քերմանշան գծից դեպի արևմուտք ընկած իրանական հողերի վրա¹:

Կոստանդնուպոլսի ռուս-թուրքական պայմանագրով չէր կարելի միջամտել կողմերի գրաված երկրամասերի գործերին, ուստի ռուսական արքունիքը պարբերաբար խուսափողական պատասխաններ էր տալիս օգնություն խնդրող հայերի նամակներին՝ միաժամանակ զգուշացնելով վրաց և հայ գործիչներին՝ չգրգռել թուրքերին:

Ստեղծված պայմաններում թուրքական հրամանատարության առաջնահերթ խնդիրն էր՝ վերացնել Ռուսաստանի և Թուրքիայի արանքում գոյություն ունեցող հայկական սեպը:

Այդ խնդիրը լուծելու համար 1724թ. հունիսին թուրքական զորքը Գյումրիի վրայով մտավ Արարատյան դաշտը, այնուհետև գրավեց Նախիջևանն ու Օրդուբադը, ապա թափանցեց Գողթն, իսկ հարավում նվաճեց Համադանը: Չորս կողմերից աքցանի մեջ առնվեց Երևանը: Չնայած քաղաքի հերոսական պաշտպանությանը՝ սեպտեմբերի 26-ին պաշարված Երևանն անձնատուր եղավ:

Երևանը գրաված թուրքական հրամանատարությունը հարկադրեց էջմիածնի Աստվածատուր կաթողիկոսին՝ նամակ գրել Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսին և խորհուրդ տալ նրան, որ համոզի Արցախի մելիքներին՝ պատգամավորներ ուղարկել թուրքական հրամանատարության մոտ և իրենց հպատակությունը հայտնել, այլապես նա սպառնում է մտնել Ղարաբաղ և կոտորել հայերին:

Եսայի կաթողիկոսը և Ղարաբաղի քաղաքական շրջանները որոշել էին մինչև վերջ կռվել թուրքական բանակի դեմ, ուստի և մերժեցին թուրքերի առաջարկը:

Մյուս կողմից էլ կաթողիկոսն անընդունելի է համարում Պետրոս Մեծի առաջարկը՝ արցախահայությունը վերաբնակեցնելու Կասպից ծովի առափնյա շրջաններում՝ գտնելով, որ տեղահանման ընթացքում թուրքերի համար նպաստավոր պայմաններ կստեղծվեն հայերին կոտորելու և գերեվարելու համար:

Ի մի բերելով ուժերը՝ Եսայի կաթողիկոսն իր զինակիցների հետ միասին շարունակեց պայքարն ահել թշնամու դեմ:

¹ Полное собрание законов Российской империи, т. VII, СПб, 1730, стр. 303-309., М. Соловьев, История России, т. 18, М., 1968, стр. 73.

Արյունահեղ կռիվները, ինչպես գրում է Մինաս վարդապետը, տեղի էին ունենում համարյա ամեն օր¹: Ուշագրավ է գեներալ Դուգորուկովի 1727թ. մայիսի 11-ին իր կառավարությանը հայտնած այն զարմանքը, թե ինչպես են հայերը դիմանում ստեղծված դրությանը. «Միայն աստված էր պահպանում հայերին, թե չէ՝ մարդկային խելքից բարձր է հասկանալ, թե դեռ ինչպես են նրանք պահվում այդքան զորեղ թշնամու առաջ»²:

Ազատագրական մաքառումների ամենաթեժ պահին՝ 1728թ., վախճանվեց Եսայի Հասան-Ջալալյանը:

Զնայած այդ մեծ կորստին՝ Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռը մինչև Գյուլիստանի պայմանագրի կնքումը, զինված պայքարից մինչև դիվանագիտական փնտրտուքների ոլորտը, շարունակում էր մնալ հայոց արևելից նահանգների ազատագրական պայքարի դրոշակակիրը:

Резюме

Освободительная борьба армянского народа в конце 17-го - начале 18-го века вступила в новую фазу. Появились идеологи этого движения, выступившие с определенными программами. В их ряду особенно заметную роль играл достойный представитель Арцахского рода Асан-Джалалянов, Есаи. С момента избрания католикосом (1703 г) он стал одним из преданных борцов освободительного движения и основателем новой государственности.

Summary

The struggle for the independence of the Armenians in the late 17th and early 18th century entered a new phase. Some ideologists of this movement appeared, with their certain programs. Among them a particularly significant role was played by a worthy representative of the Artsakhian genus Hasan Jalalyan, Yesai. When elected as a Catholicos (1703), he became one of the faithful fighters of the liberation movement and the founder of the modern statehood.

ՂԱՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԱՐՑԱԽԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Վլադիմիր Հովսեփյան

ԼՂՀ Վերաքննիչ դատարանի նախագահ

¹ Դ.Յոս, նշվ. աշխ., էջ 459:

² Լեո, նշվ. աշխ., էջ 174:

Չնայած թուրքական և մոնղոլական դժնդակ դարերը, Լենկ Թեմուրի և թուրքմենական վաչկատուն ցեղերի ավերիչ արշավանքները կարողացան ոչնչացնել Բագրատունյաց և Կիլիկիայի հայոց թագավորությունները, սակայն պատմական Հայաստանի մի շարք հայաշատ վայրերում, հատկապես՝ Սյունիքում և Արցախում, երկրի բնիկ տերերն ընդհուպ մինչև ռուսական տիրապետության հաստատումն Անդրկովկասում կարողացան զենքի ուժով պաշտպանել իրենց ազգային ինքնիշխանությունը:

Եվ եթե 18-րդ դարի սկզբներին Սյունիքի և Արցախի մելիքությունները հասան փաստական անկախության, այդ երկրամասերը գերծ պահելով մահմեդական ուժացումից ու սերունդներին ավանդեցին, որ ազգերի և ժողովուրդների անկախությունը ձեռք է բերվում քաղաքական պայքարի միջոցով, ապա մեր ժողովրդի հերոսական անցյալն ոչ պակաս էական դեր է խաղացել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կայացման գործում:

Արցախն ու Սյունիքը, որոնց վրա միշտ էլ աչք են դրել անկուշտ հարևանները, Մայր Հայրենիքի հյուսիս-արևելյան կողմի ռազմավարական բանալիներն են հանդիսանում: Չպետք է մոռանալ գորավար Նժդեհի իմաստուն այն միտքը, որ «Հայաստանն ինչպիսի ցուցանակ կրելու լինի, չի կարող գոյություն ունենալ առանց Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի»:

Պատմական անհերքելի ճշմարտություն է, որ Արցախ նահանգը զբաղեցրել է Կուրակ գետից մինչև Երասխ գետը՝ թիկունքին ունենալով Հայաստանի հետ սահմանային շրջանները, իսկ առջևում՝ Կուր-Արաքսյան հովիտը: Այդ նահանգի մի մասում, դեռևս X-XVI դարերում, ձևավորվել էր Խաչենի իշխանությունը, որի տերերի հետ գրագրություններ է ունեցել նույնիսկ բյուզանդական արքունիքը¹: Խաչենը, որի անունով է կոչվել ամբողջ Արցախ նահանգի հիմնական մասը X-XIII դարերում, Հայաստանի ամենաազդեցիկ վարչաքաղաքական միավորներից մեկն է եղել: 17-րդ դարի սկզբներին Խաչենի զավառների իշխանավորներն Իրանի շահ Աբաս 1-ինի հրովարտակներով ստացել են մելիքական տիտղոսներ և իրավունքներ: Մելիքները հայոց հին իշխանական տներից սերող ֆեոդալական կառավարիչներ են եղել, որոնց պարսից շահերը տվել են

¹ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 6. Եր., 1970, գիրք բ., գլուխ 48: Բ.Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Եր., 1975, էջ 50:

Վերոհիշյալ մելիքություններն ունեցել են պետականության հատուկ կարգավիճակ, իսկ դրանց կառավարիչները՝ մելիքները, ներքին կառավարման հարցերում՝ լիակատար ինքնուրույնություն: Նրանք ունեցել են իրենց բերդերը, սեփական զորքը, հարկային քաղաքականությունը, դատ ու դատաստանի իրավունքը: Մելիքների գլխավորը՝ Դիզակի մելիք Եգանն էր, որը Նադիր Շահի կողմից բեկլարբեկի տիտղոս էր ստացել և որի մոտ էլ հավաքվում էր արքունական հարկը²:

Հայոց գավառական մելիքների իրավունքները վերջին անգամ վերահաստատվել են Նադիր Շահի հրովարտականերով: Նրանց մեջ նշվում էին մելիքների իրավունքները և պարտականությունները, մասնավորապես հրովարտակաները, օժտելով մելիքներին հարկ վերցնելու, գործ պահելու, կառավարելու և դատ անելու իրավունքներով, միաժամանակ նրանցից պահանջում էին հպատակների հանդեպ լինել արդար և ուղղամիտ, գործել այնպես, որ չլինի ոչ ամենափոքր ճնշում և ոչ էլ կողմնապահություն:

Հայ ժողովուրդն ազգային պետականությունը կորցնելուց հետո օտար զավթիչներին կուլ չգնալու համար առաջնահերթ նշանակություն է սվել սովորության իրավունքի նորմերին, որոնք դարեդար անցել են սերուն-

² *ÜaõÜÝ ĩ»ÖÁ*, ç 187, 191:

45

դից սերունդ և հասարակական կյանքում դարձել պարտադիր: Նույնիսկ հնուց եկող որոշ սովորույթներ պահպանվել են նաև մեր իրականության մեջ:

Պատմությունից մեզ շատ քիչ տեղեկություններ են հասել ինչպես խաչենի իշխանությունում, այնպես էլ Արցախի մելիքություններում իրականացված դատական իշխանության վերաբերյալ: Դեռ ավելին, այդ ժամանակներին վերաբերող որևէ դատական գործ կամ դատական որոշում մեզ գրավոր չի հասել: Սակայն բոլոր հետազոտողները միահամուռ են այն բանում, որ ինչպես խաչենի իշխանները, այնպես էլ Արցախի մելիքներն ունեցել են իրենց դատն ու դատաստանը¹:

Հանրահայտ փաստ է, որ Մխիթար Գոշը, հայոց աշխարհիկ իրավունքի անդրանիկ ժողովածուն, իր հռչակավոր «Դատաստանագիրքը» գրել և ավարտել է 1184 թվականին Հաթերքում՝ խաչենի մեծ իշխան Վախթանգի ապարանքում և վայելել նրա հովանավորությունը: Հայ իրավական մտքի հուշարձանի առաջին օրինակներից մեկը Մ.Գոշն ընծայագրով նվիրել է Արցախի իշխանաց իշխան Վախթանգին՝ ակնարկելով, որ իշխանն անսխալ ուղղությամբ կկիրառի նրա պատվիրանները: Դա մի ծանրակշիռ հանգամանք է և խոսում է այն բանի օգտին, որ Մ.Գոշի «Դատաստանագիրքը», որով հայկական արդարադատությունը ղեկավարվեց մինչև 16-րդ դարը, ամենայն հավանականությամբ օգտագործվել է նաև խաչենի իշխանությունում²:

Դժվար է ասել, թե միջնադարյան հայ իրավական մտքի այդ ամենախոշոր հուշարձանից կարողացան օգտվել Արցախի մելիքություններում, սակայն հստակ է, որ մելիքները չէին ղեկավարվելու շարիաթի օրենքներով կամ իրեն ինքնակոչ Ղարաբաղի խան հռչակած Փանահի կարգադրություններով: Դա այն դեպքում, երբ Աստրախանի հայ գաղութում, որտեղ հայերի թիվը 18-րդ դարի կեսերին հասնում էր շուրջ 2000-ի, կիրառ-

¹Րաֆֆի, էջ 164; Թ.ԿՏՑՑՏ, կալՂօսպ ՊՏոՐՏՁՏսՖօ խՈՐՈոՐՆՅՈ, ՁՈՒսՈրՖ-1902, էջ 2-4; Հ.Մուսայելյան, Ղարաբաղի նուաձման հարկումները, «Արարատ» 1914-Ռ34Գ ՈԱ Ս.Էջմիածին էջ 150; Ֆ.Պողոսյան, Խամսայի մելիքների իրավունքներն ու պարտականությունները, «ԲՀԱ»-1966 թիվ 1, էջ 199-200:

²Մ.Գոշ, Դատաստանագիրք հայոց, իրավաբանական հետազոտությունը ծանոթությամբ Վ.Բաստամեանց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 104, 178, Բ.Ուլուբաբյան, Հայոց արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Երևան-1998, էջ 304-306, Ա.Սաղալյան, Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները, Եր., 2007, էջ 35:

վում էր Աստրախանի հայոց «Դատաստանագիրքը», որի դրույթները մերժեցման շատ եզրեր ուներ Մ.Գոշի «Դատաստանագրքի» հետ¹:

Մ.Գոշի «Դատաստանագիրքը» սկզբունքորեն ընդունում է, որ քրեական գործերը քննելու, հանցագործությունների ու մեղքերի համար մարդկանց պատժելու իրավունքը հավասարապես պետք է պատկանի և՛ հոգևոր, և՛ աշխարհիկ դատարաններին²:

Պատմագիտական փաստերը ցույց են տալիս, որ դատավարությունը միջնադարյան Հայաստանում բոլորովին էլ հոգևոր դասի առանձնաշնորհը չի եղել, ավելին՝ եկեղեցական դատարանը զբաղվել է գերազանցապես եկեղեցու և հոգևորականության հետ կապված գործերով: Աշխարհիկ գործերի խիստ նեղ բնագավառն է ընդդատյա եղել նրան, սահմանափակված առավելապես ընտանիքի ու ամուսնության իրավունքով և քաղաքացիական իրավունքի մի մասով³:

Արցախի մելիքություններում աշխարհիկ դատարանների գործառույթները կատարել են մելիքները և տանուտերեր-քյոխվաները: Վերջիններս նշանակված կամ հաստատված լինելով մելիքների կողմից՝ հանդես էին գալիս որպես ստորադաս դատարաններ: Միջնադարյան Հայաստանում դրանք կոչվում էին տանուտիրական դատարաններ: Նրանց իրավասության մեջ էր մտնում գյուղական վեճերի և թեթև հանցանքների քննումը: Դատավարության ժամանակ հիմնականում ղեկավարվում էին սովորույթային իրավունքի նորմերով: Կողմը դժգոհ լինենով տանուտիրական դատարանի արձակած վճռից՝ կարող էր գանգատարկել այն «մելիքական դատարանին», որը հանդես էր գալի որպես վճռաբեկ ատյան տանուտիրական դատարանի նկատմամբ: Մելիքական դատարանն առաջին ատյանի կարգով քննում էր նաև ծանր հանցանքների վերաբերյալ գործերը: Դատավարության կարգը բանավոր էր և դատավարության ելքը հիմնականում կախված էր սովորույթային իրավունքի նորմերից և մելիքի կամքից, որը հպատակների համար օրենքի ուժ ուներ:

Մելիքի արձակած վճիռը վերջնական էր և բողոքարկման ենթակա չէր:

¹ «Դատաստանագիրք Աստրախանի հայոց» Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Եր., 1967:

² Մ.Գոշի Հայոց դատաստանագիրքը, Եր., 1954, նախադրություն, Ե. գլուխ, Ա.Թովմասյան, Հին և միջնադարյան հայ քրեական իրավունք, Եր., 1977թ. էջ 8-9:

³ Խ.Թորոսյան, Դատարանային համակարգը միջնադարյան Հայաստանում ըստ Մ.Գոշի Դատաստանագրքի, «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների»-1965 թիվ 12, էջ 94:

Դատավարության համար հատուկ շենք չի եղել, դատը տարվել է մե-
լիքի տան բակում կամ ապարանքի սենյակներից մեկում: Գանգատա-
վորն իր ցուցմունքները հաստատելու համար պարտավոր էր վկաներ
բերել, իսկ վկաներ չլինելու դեպքում՝ երդվել: Դատաստանական
երդման համար եկեղեցում կամ մի սրբի առաջ գանգատավորը մի գույգ
մոմ էր վառում և մեղավորին առաջարկում հանգցնել մոմերը: Եթե փչեր-
հանգցներ՝ համարվում էր անմեղ: Երբեմն բարձրաստիճան մարդիկ էին
երդվում իրենց ստորադրյալների փոխարեն:

Նահապետական սովորույթներով ապրող արցախցու համար երդվելը
շատ ծանր է համարվել և երբեմն չերդվելու համար մարդիկ հանցանքը
հանձն են առել, իսկ սուտ երդվողներ շատ հազվադեպ են եղել:

Որոշ դեպքերում գանգատավորը մի վառ ածուխ էր տալիս հանցա-
վորին, և սա, ածուխի վրա ջուր լցնելով, ասում էր, - այսպես անցնեն, թե
որ արել եմ:

Տարածված են եղել հետևյալ պատիժները՝ ծեծը, տուգանքը, բան-
տարկությունը, անվանարկությունը, դամդա խփելը, ծիու պոչից կապելը
ու քարշ տալը և մահապատիժը:

Հանցագործների նկատմամբ պատիժ նշանակելիս հաշվի էր առնվում
կատարված արարքի բնույթը և հասարակական վտանգավորության աս-
տիճանը:

Ամենասովորական և տարածված պատիժը ծեծն էր ու տուգանքը:
Ծեծը գործադրում էր մեղիքը կամ նրա ծառաները: Հանցավորին ծեծում
էին ճիպոտներով՝ մերկացրած կամ ծառից կապած վիճակում: Շատ ան-
գամ էլ հանցավորին ծառից կապված վիճակում 2-3 օր պահում էին: Տու-
գանքը բռնագանձվում էր մեղիքի օգտին: Միայն տուգանքից
Վարանդայի մեղիք Շահնազար երկրորդը տարեկան ստանում էր մոտ
20.000 ռուբլի արծաթ¹: Որպես բանտ ծառայում էր մեղիքի ախոռը կամ
ցախատունը, իսկ վտանգավոր հանցագործներին պահում էին
թաղակապ ներքնատներում կամ ստորգետնյա վիրապներում:
Անվանարկության պատժին հիմնականում ենթարկվում էին անառակ
կանայք, որոնց երեսին մուր կամ թրիք էին քսում, էշի վրա նստեցնում
և շրջեցնում էին գյուղում, իսկ անուղղելի անառակ կանանց կապում էին

¹ Լեո, *Երկերի ժողովածու* հ. 3. գիրք 2, Եր., 1973, էջ 23, նույնի՝ *Խոջայական կապիտալ*, Եր., 1934, էջ 168:

ծիու պոչից և քարշ տալիս: Պատժի այս ձևով մեկիք Հովսեփ Ա-ն սպանել է պոռնիկ Մարիամին:

Դամոկա խփելու պատժի էությունը կայանում էր նրանում, որ հանցավորին մերկացնում էին և մեկիքի կնիքը խփում նրա հետույքին: Բոլոր մեկիքները կնիքադրոշմ են ունեցել, որ ներկայացնում էր մի կեռ թուր, շուրջը գրված. Քսի ծառայ մեկիք...(այսինչ)¹:

Առավել ծանր հանցանքներ կատարած անձանց կուրացնում կամ կտրում էին ձեռքը կամ էլ դատապարտում էին մահապատժի, որն իրականացվում էր այրման, կախելու, խեղդամահ կամ սրախողխող անելու միջոցով:

Այդ հարցում չնայած խիստ և դաժան, բայց արդարադատ են եղել Դիզակի մեկիքները, մասնավորապես մեկիք Եսային և մեկիք Աբասը: Վերջինս ժողովրդի կողմից ստացել էր նաև Աբաս Դաժան մականունը: Հանցագործը չէր կարող ազատվել մեկիք Եսայու ձեռքից ո՛չ կաշառքով և ո՛չ էլ բարեխոսությամբ: Յուրաքանչյուրին ըստ կատարած հանցանքի նշանակվում էր պատիժ և կշտամբանք: Մեկիք Եսայու օրոք գավառում վերացված էին ոչ միայն գողությունը, պոռնկությունը և մարդասպանությունը, այլև՝ կանանց բարձրածայն վեճերն ու կռիվները: Մեկիք Աբասի կառավարման տարիներին հանցագործը սրախողխող էր արվում հենց հասարակության առջև, որպեսզի ոչ ոք չհամարձակվի հետագայում նույն հանցանքը գործել²:

Մահապարտների նկատմամբ ոչ պակաս խիստ են եղել նաև մյուս մեկիքները: Այսպես, մեկիք Բեգլարի կողմից մահապատժի դատապարտված հովիվ Հախվերդու գլխին դրել են շիկացրած փլավքամին, որն անմիջապես մահացել է, իսկ մեկիք Աբով Գ-ին չենթարկվելու համար Փանոսանց Հայրապետին ծառից կախել են:

Արցախից Հնդկաստան տեղափոխված Մովսես Բաղրամյանը, մեծահարուստ հնդկահայ Հակոբ Շամիրյանի տպարանում 1772թ. տպագրած իր «Նոր տետրակ, որ կոչվում է Հորդորակ» գրքի մեջ նշում է, որ Զրաբերդի մեկիք Ադամը և Գյուլիստանի մեկիք Հովսեփն առանց որևէ մեկի հրամանի կարող էին իրենց ենթակա ժողովրդի միջից հանցավորին կամ վնասապարտին ինքնակամ կերպով պատժել ու սպանել³:

¹ Ե.Լալայան, Երկեր, հ. 2, Եր., 1988թ. էջ 245-274, 252 :

² Առաքել Վարդապետ Կոստանյանց, Դիզակի մեկիքությունը, Վաղարշապատ, 1913, էջ 44-47, 73-74, Բաֆֆի էջ 274:

³ «Նոր տետրակ, որը կոչվում է Հորդորակ», Եր., 1991, էջ 102-103:

Սրանք ծանրակշիռ փաստեր են, որոնք ապացուցում են, որ նույնիսկ Ղարաբաղի խանության տարիներին յուրաքանչյուր մելիքությունում դատավարության իրավունքը գտնվում էր տվյալ գավառի մելիքի ձեռքում: Խաները միայն իրենց ազգին յուրահատուկ արևելյան խորամանկությամբ և խարդախությամբ կարողանում էին դավեր նյութել մելիքների գլխին: Նման քստմնելի դեպք է եղել, երբ Իբրահիմ խանը բարեկամական զրույց ունենալու նպատակով Շուշի հրավիրեց Ջրաբերդի մելիք Մեփումին, Գյուլիստանի մելիք Աբովին, Դիզակի մելիք Բախտամին և Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին ու նրանց բանտարկեց Շուշիի բերդում:

«Մելիքական իրավունքը» կազմված լինելով չգրված իրավական և բարոյական վարքագծի կանոններից, տարածվում էր նաև հենց մելիքների վրա: Որևէ մելիքի կողմից սովորույթային իրավունքի նորմերի կամ բարոյականության հիմնարար սկզբունքների խախտման դեպքում, մյուս մելիքները միավորվել են նրա դեմ և չգրված օրենքի խստությամբ պատժել նրան: Այդպես է եղել, երբ իշխանատենչ մելիք Շահնազարը Վարանդայի մելիքը դառնալու համար սպանել է եղբորը՝ մելիք Հովսեփին և կոտորել տվել նրա ամբողջ ընտանիքը ու անօրեն կերպով տիրացել մելիքությանը: Ոճրագործին պատժելու և մելիքության ժառանգման սահմանված կարգը վերականգնելու համար մյուս մելիքները պատժիչ արշավանք են ձեռնարկել մելիք Շահնազարի դեմ, սակայն այդ եղբայրասպան գժտություններից կարողացավ օգտվել միայն Արցախի ռխերիմ թշնամի Փանահ խանը: Մեկ այլ օրինակ, մելիքների կողմից ռուսների հետ վարած գաղտնի բանակցություններն Իբրահիմ խանին հայտնելու համար մելիքական տոհմի ներկայացուցիչ Ալլահ-Ղուլի բեկի նկատմամբ ամենայն խստությամբ կիրառվեց մելիքական օրենքը: Նա բռնվեց և գլխատվեց: Այդպես է եղել և կլինի՝ ազգային շահերի դավաճանությունը համարվել է ամենաքստմնելի հանցագործությունը և խստորեն պատժվել:

Թեկուզ մելիքները ներքին հարցերում եղել են միահեծան՝ ունենալով անսահմանափակ իրավունքներ, բայց նրանք հանդիսանալով Իրանի շահի վասսալներ՝ հարկահավաքության գործում ինքնագլուխ չէին կարող լինել: Պատմությունը վկայակոչում է, որ Վարանդայի Մելիք

Միզաբեկը շահական գանձարանին հարկը չվճարելու համար ենթարկվել է մահապատժի՝ խեղդամահ անելու միջոցով:

Արցախի մելիքություններում դատական որոշումներն ի կատար էին ածվում տանուտերերի և մելիքների կողմից: Տանուտիրական դատարանի վճիռը կատարվում էր տվյալ գյուղի գզիրի, իսկ մելիքական դատարանինը՝ մելիքի ծառաներից մեկի կողմից: Վճիռն արձանագրված չէր հանձնվում ծառային, այլ միայն մի թղթի վրա խփված մելիքի կնիքը կամ նրա համրիչը: Վճռի էությունը բերանացի բացատրում էին ծառային, նա էլ՝ դատապարտվածին, և իբրև վկայակոչում իր ասածին՝ ցույց էր տալիս մելիքի կնիքը կամ համրիչը: Տանուտերը և մելիքը դատավարության համար վարձ չէին պահանջում, բայց ծառան պոկում էր ինչքան կարող է թե՛ մեկ և թե՛ մյուս կողմից:

Քաղաքացիա-իրավական հարաբերություններից բխող վեճերի քննությունը և լուծումը իրականացրել է Հայ Առաքելական եկեղեցու Գանձասարի հոգևոր իշխանությունը: Վերջինս լծորդված էր մելիքական իշխանության հետ՝ կազմելով մեկ միասնական քաղաքական միավոր: Երկու իշխանությունների միջև գործում էր հաղորդակից անոթների օրենքը: Երբ թուլանում էր մեկը, բնականաբար թուլանում էր և մյուսի դիրքերը:

Նման պայմաններում մելիքներն ակտիվ մասնակցություն են ունեցել նաև իրենց իշխանության ներքո գտնվող գավառի հոգևոր գործերին: Մելիքների թույլտվությամբ է տեղի ունեցել պսակը և ամուսնությունը:

Ամուսնանալու համար մելիքի հպատակները նրան վճարում էին որոշակի դրամական գումար: Նրանք պարտավոր էին տանել մելիքին մսացուի սուկին և երկկամները, 1 կուծ գինի, 2 հավ և 2 շիշ օղի: Եթե հարսն ուրիշ գյուղ էր տարվում, պարտավոր էին ավելի վճարել: Մելիքն իր հերթին նորապսակներին մի «խալաթ» /նվեր/ է տվել:

Իրենց հպատակների ամուսնալուծությունների հարցում մելիքները երբեմն թույլ են տվել կամայականություններ՝ հարկադրելով եկեղեցուն ամուսնալուծել իրենց հպատակներին և ամուսնացնել այլ անձանց հետ: Այսպես, երբ մելիք Հովսեփ Ա-ի հպատակ Մուսին գանգատվել է իր կնոջից, ապա մելիքի հրամանով եկեղեցին նրանց ամուսնությունը լուծել է և Մուսին ամուսնացել է մեկ այլ կնոջ հետ¹:

Ժառանգման իրավունքի հարցերը գտնվել են հոգևոր իշխանության ձեռքում: Պատմությունը մեզ թողել է Ամարասի Իսրայել կաթողիկոսի մի

¹ Ե.Լալայան, էջ 241

շատ հետաքրքիր գրավոր վկայություն, համաձայն որի Վարանդայի մելիք Շահնազար երկրորդը 1792 թվականին իր գույքը կտակել է կրտսեր որդուն՝ Ջհանբախշին: Գրությունը հետաքրքիր է ինչպես իրավական, այնպես էլ ժամանակի բարքերի տեսակետից:

Ինչպես հայտնի է, Վարանդայի մելիք Շահնազար երկրորդն ունեցել է 3 կին, որոնցից միայն առաջինը՝ Թագուհին է եղել օրինավոր: Եվ երբ Իբրահիմ Խանի հլու սպասավոր, Գանձասարին հակառու Իսրայել կաթողիկոսը գրավոր հաստատել է մահամերձ մելիք Շահնազարի կամքը՝ ամբողջ գույքն իր արտաամուսնական կապերից ծնված որդուն՝ Ջհանբախշին կտակելու մասին, ապա նրա օրինավոր կնոջից ծնված որդին՝ մեծիկ Ջուլմուղը, հետագայում կարողացել է մոլլա Հուսեյնի միջոցով Իսրայել կաթողիկոսի հաստատած կտակն անվավեր ճանաչել¹: Ավելորդ չէ նշել, որ կտակարարն ու կտակը հաստատողն այնքան վնաս են հասցրել Արցախի մելիքական և հոգևոր իշխանությունների ազգային ազատագրական պայքարին, որ նրանց կողմից Ղարաբաղի լեռնաստանին պատճառված վնասի հետևանքները վերացվեցին միայն մեր օրերում:

Ինչպես նշվեց, մելիքները, լինելով աշխարհիկ գործերի տեր, վճռական դեր են խաղացել նաև հոգևոր գործերում: Պատմական փաստ է, որ Պետրոս Խանցքեցին՝ Գանձասարի Գրիգոր կաթողիկոսի որդեգիրը և դրանով՝ նաև Հասան Ջալալյան տոհմի անդամ դառնալու հարցում վճռական դեր է խաղացել Խաչենի մելիք Աթաբեկ Հասան-Ջալալյանի համաձայնությունը²:

Ռուսական կայսրության առաջին տարիներին մելիքները և նրանց ժառանգները, թեև պաշտոնապես զրկվեցին նախկին մելիքական իրավունքներից, բայց ճանաչվեցին իբրև տոհմիկ ազնվականներ՝ բեկեր:

Այսպիսով, ժողովրդի մեջ այնքան խորն է եղել արմատավորված սովորույթային իրավունքը, նահապետական կացութաձևերը և համակրանքն երկրի նախկին հայ տերերի նկատմամբ, որ նույնիսկ Ղարաբաղը ցարական Ռուսաստանին միացնելուց հետո, թեպետ ոչ դատավոր, բայց որպես գյուղի ամենաազդեցիկ և հեղինակավոր մարդիկ, գյուղացիները տեղական վեճերը լուծելու համար դիմել են

¹ Լեո, հատոր 3, գիրք 2, էջ 376-377:

² Մ.Քարխուդարյան, Արցախի Բաբու-1895, էջ 54, Լ.Սկրտումյան, Գանձասարի կաթողիկոսությունը Պետրոս Խանցքեցի կաթողիկոսի օրոք, «ԼՂԻ» թիվ 1, էջ 90:

բեկերին: Մելիքների ժառանգներն ընդառաջել են համագյուղացիների խնդրանքին և «Դատ կտրել» կամ դատն իրենց ցանկացածի պես վճռելու համար ճնշում են գործադրել գյուղական պաշտոնյաների վրա: Վերջիններս չեն խոչընդոտել մելիքների ժառանգների միջամտություններին և շոյված լինելու ակնկալիքով՝ իրենց բերանները քաղցրացրել են բեկերի տանը¹:

Резюме

Автор в своей статье анализирует роль и место судопроизводства в Меликствах Арцаха. Подчеркнув особый юридический статус этого княжества, автором детально анализируются как форма и процесс судопроизводства, а также виды наказания и условия их назначения.

Summary

In his article the author analyzes the role and the place of the proceedings in the principalities of Artsakh. Emphasizing the special legal status of this principality, the author examines in detail the shape and the process of proceedings, as well as penalties and conditions of their appointment.

**ՂԱՐԱԲԱՂԸ՝ ՈՌԻՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԾԵՐՈՒՄ ԵՎ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՈՒՄ
1822-1867 ԹԹ.**

Նելլի Բաղդասարյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարան

¹ Ե.Լալայան, էջ 254-255:

1804 թ. սկսած ռուս-պարսկական պատերազմն ավարտվում է 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին՝ Ղարաբաղի Գյուլիստան բերդավանում կնքված պայմանագրով¹: Այն ստորագրում են Ռուսաստանի լիազոր Ռտիշչևը և Պարսկաստանի ներկայացուցիչ Միրզա Աբդուլ Հասան խանը: Պայմանագրով Պարսկաստանը ճանաչում է Դաղստանի և Արևելյան Կրաստանի, ինչպես նաև Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Գանձակի, Բաքվի, Թալիշի խանությունների միացումը Ռուսաստանին²:

Գյուլիստանի պայմանագրով Ղարաբաղի՝ Ռուսաստանին միացման պահին Ղարաբաղի խանությունը³ բաժանված էր մահալների, դրանք էին՝ Սիսիանի, Կապանի, Դեմուրչիասանլիի, Բաղաբերդի, Քյաբիրլուի, Բարգուշատի, Տաթևի, Ջիվանշիրի, Ջրաբերդի, Խուրդափարայի, Փիսիանի, Օթուգ-Իքիի, Իգիրմիդորդի, Կարաչորլուի, Վարանդայի, Դիզակի, Աջնանի, Թալիշի, Խաչենի, Մեղրիի, որոնց գլուխ կանգնած էին կամ հայ մելիքները, կամ թաթար բեկերը⁴: Փաստորեն, նման վարչաքաղաքական բաժանման, նրա կարգավորման, վերակազմակերպման հետ պետք է հարաբերվեր ցարական կառավարությունը հետագա մի քանի տասնամյակների ընթացքում:

1822 թ. Ղարաբաղի խանության վերացումն ուղեկցվեց նրա կառավարման համակարգի վերակազմավորմամբ: Խանական կարգը վերաց-

¹ Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 204, Ազատյան Հ., Բախտորոշ պայմանագրեր, Երևան, 2002, էջ 27-31, Ղահրամանյան Վ., Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 1990, էջ 36, Հյուսիսային Արցախ. գոյության պայքար, գիրք Ա, Երևան, 1993, էջ 63-64, Մարտիրոսյան Հ., Ինչ է արել Կովկասի համար Ռուսաստանը Ռոմանովների գահակալության ներքո, Թիֆլիս, 1913, էջ 6, Энциклопедия Арцах-Карабах, Москва, 2005, с. 137, Пушкарев С., Россия 1801-1917: Власть и общество, Москва, 2001, с. 106, Назаров-Карабахская республика, Путь к вершинам, Степанакерт, 2001, с. 135, Манасян Ал., Карабахский конфликт: ключевые понятия и хроника, Ереван, 2005, с. 36.

² Վաերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.), Երևան, 2000, էջ 34-35:

³ Ղարաբաղի (Արցախի) կիսանկախ իշխանությունների՝ մելիքություններից մեկի Վարանդայի Մելիք-Շահնազար Բ-ն դավաճանում և դաշնակցում է Ղարաբաղի մերձակայքում թափառող թաթարական ջլանշիր ցեղի ցեղապետ Փանահի հետ: Փանահի հետ դաշնակցած՝ պայքար մղելով Գյուլիստանի և Ջրաբերդի մելիքների դեմ, Մելիք-Շահնազարը նրան է տալիս Ղարաբաղի սրտում գտնվող Շուշին: 1752 թ. Փանահի հաստատվում է Շուշիում: Այսպես կոչված, «Ղարաբաղի խանությանը» ծնունդ տված Փանահի և նրա հաջորդների Իբրահիմի և Մեհտի Ղուլիի օրոք շարունակվում է պայքարը վերջ տալու Ղարաբաղի մելիքների գոյությանը: 1822 թ. Ղարաբաղի խանական վարչակարգը վերացվեց: Այս մասին տե՛ս Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և Ղարաբաղի խանության ծագումը, Հայոց պատմության հարցեր, հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2009, էջ 87-113:

⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 5, Երևան, 1974, էջ 15, Հովհաննիսյան Լ., «Ղարաբաղի խանություն», «Ղարաբաղ», «Լեռնային Ղարաբաղ» անվանումների հարաբերությունը, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցյալը, ներկան և ապագան» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2007, էջ 113: Ղարաբաղի խանությունը ընդգրկել է Կուր-Արաքսյան Միջագետքի հարավային և հարավ-արևելյան հատվածը, Գանձակի և Շաքիի խանություններից հարավ և զբաղեցրել է 13 հազ. քառ. վերստ: Այս մասին տե՛ս Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем, Тифлис, 1901, с. 146.

վել էր 1822 թ. նոյեմբերին, իսկ 1823 թ. վերջից ցարական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ ինչպես միացված այլ տարածքներում, այնպես էլ Ղարաբաղում ռուսական վարչակարգ՝ օրենսդրություն, կառավարման տնտեսական և քաղաքական համակարգ մտցնելու գործին:

1823 թ. դեկտեմբերի 8-ին նախարարների խորհուրդը պետական դեպարտամենտի ներկայացմամբ հաստատում է Ա. Երմոլովի ներկայացրած առաջարկը՝ ստեղծելու ռազմական շրջան՝ կազմված Շաքիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի գավառներից¹ (պրովինցիա): Այդ մասին որոշումը ցարի կողմից հաստատվում է 1824 թ. հունվարի 22-ին: Որոշման համաձայն՝ գավառային կառավարումը կենտրոնացվում է բերդաքաղաքներում՝ պարետների ձեռքում: Պարետներին պետք է ենթարկվեին մահալների ղեկավարները՝ նայիբները, բեկերն ու մելիքները, որոնք իրականացնում էին ոստիկանական իշխանությունը, իսկում հարկահավաքությունը և պարիակների կատարումը²: Ղարաբաղի պարետն անմիջականորեն վերահսկում էր գավառի ֆինանսական գործը³: Պարետը չէր կարող ինքնուրույն նշանակել մահալների նայիբներին: 1824 թ. մարտ ամսից նայիբի թեկնածության հաստատումը, ռազմական շրջանի հրամանատարի ներկայացմամբ, վերահաստատվում էր Վրաստանի կառավարչապետի կողմից⁴: Փաստորեն, ժառանգություն ստանալով խաների իրավունքները՝ պարետներն ինքնուրույն չէին իրենց գործողություններում⁵:

Ըստ որոշման՝ ռազմական շրջանի կենտրոնը Շուշի քաղաքն էր: 1823 թ. «Անդրկովկասի կառավարման կազմակերպման» մասին ցարական հրամանագրից հետո Ա. Երմոլովը որոշում ընդունեց ստեղծել «Շուշի ամրոցի և նրա շրջանի քաղաքային դատարան»: Քաղաքային դատարանի՝ դիվանի կազմում կային 4 ատենակալներ՝ 2 բեկ, մեկ հայ և մեկ

¹ Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть первая, 1800-1826 гг., Ереван, 2006, с. 120.

² Мильман А., Политический строй Азербайджана в XIX- начале XX веков, Баку, 1966, с. 73-74.

³ Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., Ереван, 2003, с. 27.

⁴ Նույն տեղում, էջ 27, Ерошкин Н., История государственных учреждений дореволюционной России, Москва, 1983, с. 189.

⁵ Օհանջանյան Ն., Ղարաբաղը Ա. Երմոլովի կառավարչապետության տարիներին, «Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի 10-ամյա գործունեությանն ու Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին», զեկուցումների հիմնադրույթներ, Ստեփանակերտ, 2007, էջ 21:

թաթար: Նրանք նշանակվում էին պաշտոնավարման մեկ տարի ժամկետով¹:

Շուտով իրականացվում է նաև տեղական ինքնակառավարման կազմակերպման գործը: 1824 թ. մայիսի 5-ի Սենատի հրամանագրով հաստատվում են Շաքիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի գավառների հաստիքները և ռազմական շրջանի պետի պաշտոնը: Ռազմական շրջանի պետ է նշանակվում Վ. Մադաթովը: Սկզբնապես Վ. Մադաթովը կարծում էր, թե ինքը միանձնյա պետք է վարեր ռազմական, դիվանագիտական, քաղաքացիական և տնտեսական հարցերը: Սակայն հետագայում բախվում է այն իրողությանը, որ պարետները բավականին ինքնուրույն են իրենց գործունեության մեջ և հաշվի չեն նստում իր հետ: Այս մասին նա 1824 թ. նոյեմբերի 24-ին Ա. Երմոլովին ուղղված զեկույցում վերջինիս ուշադրությունն էր հրավիրում իր ենթակայության տակ գտնվող կառույցների ինքնագործունեության վրա. «Շատ դեպքերում նկատելի է, որ նահանգներում կարևորություն ունեցող գործերի մեծ մասը իմ ենթակայության տակ գտնվող պարետների կողմից իրականացվում է առանց իմ իմացության: Ինչի պատճառները, ենթադրում եմ, կամ պարետներն են իմ կողքով կատարում իրենց ներկայացումները ռազմական կառավարչին, կամ վերջիններս են ուղղակի կարգադրություններ անում»²: Այնուհետև Վ. Մադաթովը, իր մտավախությունը հայտնելով, գրում է. «Հայտնվելով նման իրավիճակում, ինձ վստահված պրովինցիաների հետ կապված կարո՞ղ եմ վստահ լինել, որ բոլոր գործերն այնտեղ ընթանում են իրենց կարգով...»: Ապա հարցնում է Ա. Երմոլովին, թե որևէ անկարգության դեպքում ինքը պատասխանատվության չի՞ ենթարկվի³:

Լինելով պատվախնդիր ու արժանապատիվ անհատականություն՝ Վ. Մադաթովը, նման իրադրությունը «անկարգություն» որակելով, հրաժարական է տալիս: Իրականում այդ «անկարգությունների» պատճառը ռազմաշրջանային պետի և պարետների իրավունքներն ու պարտականությունները սահմանող փաստաթղթի բացակայությունն էր: Վ. Մադաթովի հրաժարականն իրադրությունը չի շտկում: Մադաթովի հրաժա-

¹ Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., с. 27.

² Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть первая, 1800-1826 гг., с. 120.

³ Նույն տեղում:

րականից հետո 1827 թ. օգոստոսի 27-ին Շաքիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի ռազմաշրջանային պետ է նշանակվում իշխան Ի. Աբխազովը¹, իսկ 1827 թ. նոյեմբերի 10-ին Ղարաբաղի պարետ է նշանակվում մայոր Կյուկի ֆոն Կյուզենհաուն²:

Հատկանշական է, որ Շուշիի և Շաքիի պարետներն իրենց գործունեության շրջանակները կարգավորող հրահանգներ ստանում են՝ սկսած 1828 թ.: Հրահանգները վերաբերում էին կառավարման տնտեսական, դատական, ոստիկանական և քաղաքացիական ոլորտներին: Պարետների օգնականներ են նշանակվում հազարապետները և հարյուրապետները, որոնք կոչվում էին մահալային բեկեր, նայիբներ և յուզբաշիներ³, որոնց իրավունքներն ու պարտականությունները հստակեցված չէին:

Անդրկովկասի կառավարման բարեփոխումների նախագծերում Ղարաբաղի գավառի կառավարման հարցը քննարկման առարկա դարձավ 1828 թվականին: Նախագծի հեղինակն էր ռուս աստիճանավոր Պ. Սանկովսկին: Այն կոչվում էր «Նախագիծ Անդրկովկասի կառավարման ենթադրյալ կոմիտեի նյութերի նախապատրաստման համար» (Проект изготовления материалов для предполагаемого комитета управления Закавказским краем): 1828 թ. հունվարի 1-ին նախագիծը ներկայացվում է գլխավոր շտաբի պետ Ի. Դիբիչին: Նախագծով նախատեսվում էր ստեղծել 5 վարչատարածքային միավորներ՝ մարզեր՝ Վրացական, Իմերեթական, Հայկական և 2 մահմեդական մարզեր: Ղարաբաղի, Շաքիի և Շիրվանի գավառները պետք է մտնեին առաջին մահմեդական մարզի մեջ: Վրաստանի և Իմերեթիայի համար մարզային կառավարումը նախատեսվում էր խարսխել արդեն գոյություն ունեցող կառավարման համակարգի հիմքերի վրա: Մնացած մարզերում, այդ թվում և Ղարաբաղի գավառում, նախատեսվում էր ռուսական դատավարության և գործավարության ապագա ներմուծումից հրաժարում, որովհետև դա կհանգեցներ բյուրոկրատական քաշքշուկների⁴:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 1, թ. 1:

² Նույն տեղում:

³ Туляев В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., с. 28.

⁴ Նույն տեղում, էջ 43:

Անդրկովկասի կառավարման համակարգի բարեփոխման վերոնշյալ նախագիծը հաջողություն չունեցավ, և բարեբախտաբար, մնաց թղթի վրա: Ղարաբաղի դեպքում դա կնշանակեր արդեն մուտքագրված ռուսական օրենսդրությունից հրաժարում, ինչը նրան կվերադարձներ խանական վարչակարգին:

1829 թ. օգոստոսի 15-ին ռուսական կայսրության ֆինանսների նախարար Ե. Կանկրինը ցարին է ներկայացնում «Անդրկովկասյան գավառների կառավարման ձևի» մասին նախագիծ, որի համաձայն՝ պետք է վերականգնվեին Շաքիի, Շիրվանի, Ղարաբաղի խանությունները, որտեղ գլխավոր կառավարումը հանձնվելու էր խանին: Խանությունների վերականգնման պատճառները չէին լուսաբանվում, քանի որ, Կանկրինի հավաստմամբ՝ «դրանք պահանջում էին մանրամասն շարադրանք»¹:

Խանությունների վերականգնման առաջարկն ուներ իր պատճառները: Խանությունների վերացումը որպես անշահավետ երևույթ էր գնահատվում 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ետնախորքում, քանի որ պարսկական բանակի կազմում իրենցից մեծ ուժ էին ներկայացնում հենց նախկին խաները, բեկերը և աղաները, ուստի ռուսական պաշտոնավարող շրջաններում տիրում էր այն մտայնությունը, թե խանությունների վերացմամբ Ռուսաստանն իր համար ձեռք էր բերել ավելորդ թշնամիներ և զրկվել ամուր հենարանից: Սակայն խանական կարգի վերականգնման առաջարկն ինքնին հետադիմական էր, քանի որ նահանջ էր տարածաշրջանում գոյություն ունեցող քաղաքական հարաբերություններից:

Նախագիծը ցարի համար ընթերցվում է 1829 թ. օգոստոսի 16-ին, սակայն դրա վերանայումը ձգձգվում էր՝ պայմանավորված ընթացող ռուս-թուրքական պատերազմով: Ցարական կառավարությունը բավարարվում է միայն նրանով, որ սենատորներ Պ. Քուբայիսովին և Ե. Մեչնիկովին հանձնարարում է Անդրկովկասում անցկացնել ստուգում²:

1830 թ. սենատորները, անցկացնելով Ղարաբաղի գավառի ստուգումը, զեկույց են ներկայացնում՝ «Ղարաբաղի գավառի անկարգությունների և չարաշահումների մասին», որտեղ քննադատում են ռազմաժո-

¹ Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIXв., с. 44-45.

² АКАК, т. VII, Тифлис, 1878, док. 47, с. 35.

ղովրդական¹ կառավարումը, պարետի և գավառային դատարանի գործունեությունը²:

Հավանաբար, սենատորների դիտարկման արդյունքում երևան հանված Անդրկովկասի անկազմակերպ կառավարման իրողությունը պատճառ է դառնում, որ 1830 թ. ապրիլի 24-ին Ի. Պասկևիչը ցարին է ներկայացնում զեկույց Անդրկովկասում միասնական քաղաքացիական, ֆինանսական և կառավարման կարգ, օրենսդրություն մտցնելու մասին՝ պատճառաբանելով, որ ժամանակավոր կառավարումը կարող է անվստահություն առաջացնել ժողովրդի մոտ: Ղարաբաղի, Շաքիի և Շիրվանի գավառների համար Ի. Պասկևիչը բնութագրական էր համարում կառավարման ռազմապարետային ձևը: Նա առաջարկում էր տարածաշրջանը կիսել երկու նահանգների և Հայկական մարզի: Առաջինը Վրացական նահանգն էր, իսկ երկրորդը, որը պայմանականորեն Ղաղստան պետք է կոչվեր՝ կազմվելու էր 8 գավառներից՝ Ելիզավետպոլի՝ Շամշադինի ուղեմասի հետ, Ղարաբաղի, Թալիշի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի, Ղուբայի, Ղերբենդի³:

Նախագծով վերջ էր դրվում ազգային հիմքերի վրա վարչատարածքային բաժանումներին: Հայ ազգային գործիչներին առաջարկվում էր բավարարվել միայն Հայկական մարզով: Նախագծի միակ դրական կողմն այն էր, որ սահմանվում էր ռուսական միաձև հպատակություն⁴: Նախագիծը քննարկվեց, սակայն սա էլ, բարեբախտաբար, մնաց թղթի վրա:

Անդրկովկասի կառավարման բարեփոխումների նախագծերում Ղարաբաղի գավառի կառավարման հարցը կրկին քննարկման առարկա դարձավ 1834 թ. փետրվարի 2-ին: Անդրկովկասի կառավարման կոմիտեի քննարկմանը ներկայացված՝ ռազմական նախարար Ա. Չերնիշևի «Ռուսական կայսրության Անդրկովկասյան մարզերի կանոնադրության հիմնական դրույթների նախագիծը» ծրագրային գրության մեջ առաջարկվում էր Ռուսաստանի անդրկովկասյան

¹ Ցարիզմի կողմից ռազմաժողովրդական կառավարում էր անվանվում պարետային կառավարումը:

² Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть вторая, 1826-1836 гг., Ереван, 2006, с. 63.

³ АКАК, т. VII, док. 47, с. 35-37, Документы и материалы по истории армянского народа, социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870), под ред. Н. А. Тавакаляна, Ереван, 1993, с.55-58.

⁴ Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть вторая, 1826-1836 гг., с. 68.

շրջաններն այդուհետ կոչել Անդրկովկասյան Ռուսաստան, որն էլ իր հերթին պետք է բաժանվեր քրիստոնեական և մահմեդական հատվածների՝ համապատասխանաբար, Արևմտյան և Արևելյան նահանգների:

1834 թ. մարտի 12-ին քննարկումների ժամանակ ներքին գործերի նախարար Դ. Բլուդովի առաջարկությամբ Արևմտյան՝ քրիստոնեական նահանգի մեջ պետք է մտնեին Կրաստանը, Իմերեթիան, Մինգրելիան, Հայկական մարզը և Ախալցխան: Ղարաբաղը մահմեդական գավառների հետ մտնելու էր Արևելյան նահանգի մեջ¹:

1834 թ. հոկտեմբերի 16-ին կոմիտեի նիստի ժամանակ քրիստոնեական նահանգն անվանվեց Սևծովյան, իսկ մահմեդականը՝ Կասպիական: Վերջինս կազմված էր լինելու 2 մարզերից՝ Ղաղստանի (Ղաղստան ու Ղուբա) և Կուրի, վերջինիս մեջ մտնելու էին Ղարաբաղի, Շաքիի, Շամախիի և Թալիշի գավառները: Փաստորեն, վարչատարածքային այս բաժանման հիմքում ընկած էր միայն աշխարհագրական գործոնի առկայությունը, և հերթական անգամ ոտնահարվելու էր Ղարաբաղի բնակչության ազգային ինքնությունը: Այս նախագիծը ևս հաջողություն չունեցավ և չիրականացվեց:

1835 թ. կազմվեց «Անդրկովկասի մահմեդական գավառների կանոնադրության ընդհանուր նախագիծը», որի առաջին գլխում որոշակիացվում էր «Մահմեդական գավառներ» (պրովինցիա) անվանումը. «Անդրկովկասի մահմեդական պրովինցիաներ անվան տակ պետք է հասկանալ նախկին խանությունները՝ Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Թալիշի, Դերբենդի, Բաքվի և Ղուբայի խանությունը՝ Ղարաղայթաղի և Թաբասարանի հետ»: Սա նշանակում է, որ «մահմեդական գավառներ» անվան որոշման համար վերցվել է ո՛չ պատմական, ո՛չ էլ ազգագրական բաժանում, այլ ուղղակի իրականացվել է նախկինում գոյություն ունեցած աշխարհագրական բաժանման սինթեզ, ինչի արդյունքում մահմեդական գավառների մեջ արհեստականորեն մտցվել էր Ղարաբաղի գավառը: Այդպիսով՝ ցարիզմը խուսափում էր էթնիկ կենտրոնացումներից՝ պահպանելով բնակչության խառը կազմը:

Նախագծի համաձայն՝ մահմեդական գավառները պետք է բաժանվեին 2 մարզի, որոնցից առաջինի մեջ էին Ղարաբաղի, Շաքիի,

¹ Туляев В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., с. 51.

Շիրվանի նախկին խանությունները՝ կենտրոն ունենալով Շամախի քաղաքը: Մարզերն իրենց հերթին բաժանվելու էին շրջանների, որոնք ունենալու էին իրենց շրջանային քաղաքները: Ղարաբաղի շրջանային քաղաքն էր լինելու Շուշին¹:

Ստանալով «Մահմեդական գավառների կառավարման կազմակերպման» ծրագիրը՝ Կովկասի գլխավոր կառավարչապետ Գ. Ռոզենն անհրաժեշտ համարեց գավառները բաժանել շրջանների: 1835 թ. նոյեմբերի 9-ին Անդրկովկասի կառավարչապետը մահմեդական գավառների և Թալիշի խանության կառավարիչ՝ գեներալ-մայոր Կ. ֆոն Կրաբբեին պահանջեց ներկայացնել Ղարաբաղի բաժանման նախագիծը՝ «որքան հնարավոր է, շրջանների փոքր թվով»՝ գոյություն ունեցող 14 մահալների փոխարեն²: Շրջանային բաժանման հիմքում առաջարկվեց ընդունել 3 գործոն. բնակչության թիվը, «տեղական հարմարությունները» և աշխարհագրական դիրքը³:

1835 թ. դեկտեմբերի 12-ին Կ. ֆոն Կրաբբեն Գ. Ռոզենին է ուղարկում Ղարաբաղի գավառի շրջանային բաժանման պահանջված նախագծերը, որը կազմվել էր Ղարաբաղի պարետ փոխգնդապետ Ստեպանովի կողմից:

1837 թ. Ղարաբաղի գավառի հարցը շոշափվեց «Ենթադրություններ Անդրկովկասի բաժանման մասին» նախագծում, որի համաձայն՝ Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի և Թալիշի շրջանները մտնելու էին Կուրի, ապա՝ վերակազմավորված Ներքին Կուրի մարզի մեջ՝ Շուշի մարզային կենտրոնով: Ըստ նախագծի՝ Ղարաբաղի շրջանը կազմվելու էր 5 մահալներից⁴, որն ընդգրկում էր Ղարաբաղի լեռնային մասը, Վարանդան, Դիզակը, Զիվանշիրը, Իգիրմիդորդը: Նախագիծը քննադատվեց անմշակ լինելու պատճառով և չիրականացվեց⁵:

1838 թ. մայիսի 19-ին Անդրկովկասյան կոմիտեի սենատոր Պ. Գանը Կովկասի կառավարչապետին ներկայացրեց «Անդրկովկասի կառավարման կանոնադրությունը», ինչը կառավարչապետ Ե. Գոլովինի կողմից

¹ Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть вторая, 1826-1836 гг., с. 146-147.

² Նույն տեղում, էջ 148:

³ Նույն տեղում:

⁴ Վարչաքաղաքական բաժանման համար հիմք էր ընդունել Ղարաբաղի շրջանային բաժանման 1835 թ. նախագիծը:

⁵ Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть третья, 1836-1844 гг., Ереван, 2006, с. 25.

վերջնականորեն հաստատվեց 1838 թ. օգոստոսին: Ծրագրի վերամշակման աշխատանքների ժամանակ գաղափար հղացավ, բացի Վրացահմերթական նահանգից և Կասպիական մարզից, կազմավորել մեկ նահանգ ևս՝ Հայկական մարզի և Ղարաբաղի գավառի միավորման ճանապարհով: Գաղափարի հեղինակն էր Չիչագովը: Սակայն 2 նահանգների համար աստիճանավորների նախատեսվող քանակի անբավարարությունը, ձմեռային հաղորդակցության դժվարությունները, կառավարման համակարգի ծախսերի մեծացումը, երրորդ նահանգի ստեղծումը վերապահեցին կառավարությանը: Առաջ քաշված ծրագիրն այդպես էլ չընթացքավորվեց և, դժբախտաբար, մնաց թղթի վրա¹:

Վարչական բաժանման փոխարեն 1839 թ. դեկտեմբերին առաջ քաշվեց Ե. Գոլովինի նախագիծը՝ 10 միլիոն ռուբլի տրամադրելու Կովկասյան երկրամասի բարեկարգմանը: Նախագծի համաձայն՝ պետք է բարեկարգվեր նաև Շուշիի ամրոցը², հաղորդակցության ուղիներ ստեղծվեին Ղարաբաղի և Նախիջևանի գավառների միջև³:

1838-1839 թթ. Անդրկովկասի կառավարման վերակազմակերպման հարցը շարունակում էր քննարկվել: Ի վերջո, 1840 թ. ապրիլի 10-ին Նիկոլայ 1-ինը հաստատում է Անդրկովկասի նոր վարչական բաժանման նախագիծը, որն օրենքի ուժ է ստանում⁴: Նոր վարչական բաժանման արդյունքում ամբողջ Անդրկովկասը բաժանվեց երկու խոշոր տարածքային միավորների՝ Վրացահմերթական նահանգի և Կասպիական մարզի: Ղարաբաղը այդուհետ գտնվելու էր Բաքվի, Շամախիի, Ղուբայի, Ղերբենդի, Լենքորանի, Նուխիի կողքին՝ Կասպիական նահանգի կազմում⁵:

1840 թ. վերջ տրվեց գավառների 18-ամյա ռազմաժողովրդական կառավարմանը, և մտցվեց քաղաքացիական կառավարում, միատիպ դատավարություն և գործավարություն⁶: Չնայած այս բարեփոխումներին՝

¹ Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., с. 63.

² Շուշիի հատակագիծը բարեկարգելու մասին ցարական իշխանությունների նախագծերի մասին տե՛ս Սկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1980, էջ 131, 155, Պետրոսյան Ս., Շուշիի քաղաքաշինական զարգացման և ռեսիլիտացիայի խնդիրները, Ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 2006, էջ 12:

³ АКАК, т. IX, Тифлис, 1884, док. 20, с. 17-19.

⁴ Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., с. 66.

⁵ Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 86-87, Тунян В., Восточная Армения в составе России, Ереван, 1989, с. 43.

⁶ Тунян В., Карабахский конфликт: историко-геополитический аспект, Ереван, 1999, с. 6.

հաշվի չէին առնված տեղական ժողովուրդների յուրահատկությունները, ուստի քաղաքացիական կառավարման անցման առաջադիմական կողմն, այնուամենայնիվ, սահմանափակ էր:

Քաղաքացիական կառավարման առաջին գործողություններից մեկը կարելի է համարել 1843 թ. մայիսի 21-ին Կասպիական մարզի մնացած շրջանների զինանշանների, ինչպես նաև Ղարաբաղի գավառի զինանշանի հաստատումը: Այն կազմվել էր 19-րդ դարի գերմանացի զինանշանագետ Գուգո Շտրյոլի կողմից¹:

1843 թ. դեկտեմբերի 11-ին Անդրկովկասի կառավարման գլխավոր խորհուրդը որոշում կայացրեց գավառային դատարանների, գավառային կառավարման վերակազմակերպման մասին: Այս որոշման արդյունքում Ղարաբաղում վերակազմավորվեցին դատական համակարգը և գավառային կառավարումը²:

1846 թ. դեկտեմբերի 14-ին ցարական կառավարությունը Անդրկովկասը նոր վարչական բաժանման է ենթարկում: Այս անգամ ստեղծվում են 4 նահանգներ՝ Թիֆլիսի, Քութայիսի, Շամախիի և Ղերբենդի: Ջանգեզուրն ու Ղարաբաղը՝ «Շուշիի ուեզդ» վերանվանումով, Շուշի վարչական կենտրոնով մտնում են Շամախի նահանգի³, իսկ 1859 թ. դեկտեմբերի 6-ից՝ Բաքվի նահանգի մեջ⁴: Մինչև 19-րդ դարի 60-ական թթ. առաջին կեսը Ղարաբաղի վարչատարածքային բաժանման վերաբերյալ ոչ մի փոփոխություն չի արձանագրվում: Այն կրկին քննարկման հարց դարձավ 1860-ական թթ. երկրորդ կեսին, երբ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Շուշիի գավառն զբաղեցնում էր մոտավորապես 20 հազ. քառ. կմ տարածք՝ 254 հազ. բնակչությամբ, որոշվեց առանձնացնել նրա կազմում գտնվող Ջանգեզուրը և առանձին-առանձին մտցնել ստեղծվելիք Ելիզավետպոլի նահանգի կազմի մեջ⁵:

¹ <http://www.hrono.ru/heraldicum/russia/lost/towns/shusha.htm>. ինչպես նաև Դեմոյան Հ., Հայկական զինանշաններ, դրոշներ, պետական պարզևներ, Երևան, 2008, էջ 63: Ջինանշանի վերևի մասում՝ ոսկեգոծ դաշտում, կանգնած է վագրը, իսկ կողքին՝ հողից դուրս եկող երեք լուսե սյուն, ստորին մասում՝ կանաչ դաշտում սլացող ձի, ինչը խորհրդանշում էր, որ գավառում բուծվում էին ամենալավ տեսակի ձիեր:

² Туян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., с. 87.

³ "Кавказский календарь" на 1849 г., Тифлис, 1848, с. 37-40. Саркисян М., Из истории градостроительства Шуши, Ереван, 1996, с. 15.

⁴ «Մեղու Հայաստանի», թիվ 316, 1860, էջ 17:

⁵ Отчет по главному управлению наместника Кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем е.и.в. князем Михаилом Николаевичем с декабря 1862-6 декабря 1872, Тифлис, 1873, с. 50. Մեկ այլ աղբյուրի համաձայն այդ պահին Շուշիի գավառի

1867 թ. դեկտեմբերի 9-ի՝ ցարական կառավարության ընդունած նոր օրենքով Անդրկովկասը բաժանվում է 5 նահանգների՝ Քութայիսի, Թիֆլիսի, Երևանի, Ելիզավետպոլի և Բաքվի: Լեռնային Ղարաբաղը մտնում է Ելիզավետպոլի նահանգի կազմի մեջ: 1868 թ. Ելիզավետպոլի նահանգի կենտրոն ճանաչվեց Գանձակը, որն իր բնակչության թվով և քաղաքին բնորոշ մյուս գծերով գիշում էր Շուշիին:

Ղարաբաղի գավառական կենտրոններ հռչակվեցին Թարթառը՝ Զիվանշիրի համար, որի մեջ ներառվեցին Գյուլիստանի, Զրաբերդի նախկին մելիքությունների տարածքներն ամբողջապես և Խաչենի մի մասը, Զեբրայիլը՝ համանուն գավառի համար, որի կազմում էին Դիզակի տարածքի մի մասը, և Շուշին, որի մեջ ներառվեց ամբողջ Վարանդան, Խաչենի և Դիզակի զգալի մասը¹:

Ընդհանրացնելով մեր կողմից ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ցարիզմի կողմից իրականացված՝ Ղարաբաղի վարչաքաղաքական փոփոխությունների փուլավորումը՝ հանգում ենք. առաջին՝ 1814-1822 թվականներն ընդգրկող ժամանակաշրջանում այն հիմնականում ծանոթության և փորձարարական բնույթ էր կրում: Ղարաբաղի խանությունում մինչև 1822 թ. պահպանվում էր խանական վարչածեր: 1822 թ. խանական կարգերը տապալվելուց հետո Ղարաբաղը վերածվում է ռուսական սովորական գավառի: Ռուսական օրենսդրությունը, ռազմական և վարչական համակարգերը, զուգակցվելով տեղում առկա ասիական բռնակալության տարրերին, մուտք են գործում Ղարաբաղ:

Երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1822-1840 թվականները, երբ ցարիզմն ինչպես անդրկովկասյան իր բոլոր տիրույթներում, այնպես էլ Ղարաբաղում կատարում է վարչաքաղաքական փոփոխություններ, որոնց նպատակը իշխանության կենտրոնացումը, տնտեսական յուրացումն ու վերածումն էին գաղութի:

Երրորդ՝ 19-րդ դարի 40-60-ական թթ. ընդգրկող փուլը բնութագրվում է վարչաքաղաքական նոր փոփոխություններով, որոնց արդյունքում Ղարաբաղում հաստատվում է կառավարման նոր՝ քաղաքացիական կարգ, կարգավորվում է դատական համակարգը:

տարածքը կազմում էր 19866,4 քառ. վերստ, իսկ բնակչության թիվը՝ 253314, տե՛ս "Кавказский календарь" на 1868 г., Тифлис, 1867.

¹ Բալայան Վ., Արցախի վարչաքաղաքական կարգը (1813-1917 թթ.), Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Սաա առաջին, Ստեփանակերտ, 2003, էջ 5: Рябцев В., Сафарян С., "Карабахский узел": этнонациональный конфликт в аспекте региональный геополитики, Ростов на-Дону, 1996, с. 14, Товмасын В., Атаджанян В., Нерсисян Ю., Карабахский вопрос: Истоки и сущность в документах и фактах, Степанакерт, 1991, с. 25.

Գնահատելով ցարական կառավարության վարչաքաղաքական նախագծերի և որոշումների էությունը՝ եզրահանգում ենք.

ա) ցարիզմը հավատարիմ էր մնացել էթնիկ կենտրոնացումներից խուսափելու իր քաղաքականությանը. այն ցայտուն կերպով արտահայտվել էր Ղարաբաղում, որտեղ շարունակում էր ապրել անկախ պետականության կերտման հույսը.

բ) նախագծերում առաջ քաշված եզակի առաջարկները Ղարաբաղը և Հայկական մարզը մեկ վարչաքաղաքական միավորի մեջ միավորելու մասին այդպես էլ մնում էին թղթի վրա՝ պատճառաբանվելով սոսկ աշխարհագրական նկատառումներով: Փաստորեն, ցարական իշխանությունները ելնելով իրենց նեղ շահախնդիր քաղաքականությունից՝ Ղարաբաղը և Հայկական մարզը չմիավորեցին մեկ վարչական միավորի մեջ:

Резюме

В статье анализируются административно-политические изменения в Карабахе, зафиксированные в проектах и решениях Российской империи 1822-1867 года.

На основе исследования архивных данных оценивается сущность административно-политических проектов и программ царского правительства.

Summary

The article analyzes the administrative - political developments in Karabakh, recorded in the projects and decisions of the Russian Empire in 1822-1867 years.

The essence of administrative - political projects and programs of the imperial government is being evaluated on the basis of a study of archival data.

**ԱՐՑԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ 1897 Թ.
ՀԱՄԱՌՈՒՄԱՍՏԱՆՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ
Լեռնիկ Հովհաննիսյան**

ԱրդՀ

Հանրահայտ է, որ ազգագրական գիտության մեջ մեծ է վիճակագրական աղբյուրների, հատկապես՝ բնակչության մարդահամարների նշանակությունը: Շնորհիվ մարդահամարների, հետազոտողները հնարավորինս ճշգրիտ տեղեկություններ են ստանում ամենազանազան հարցերի վերաբերյալ: Ռուսական կայսրությունում գիտականորեն կազմակերպված առաջին մարդահամարն անցկացվել է 1897 հունվարի 28-ին (նոր տոմարով՝ փետրվարի 9-ին): Մարդահամարն իրականացվել է «Ռուսական կայսրության առաջին համընդահանուր մարդահամարի մասին կանոնադրություն» կոչվող փաստաթղթի համաձայն¹: Այդ փաստաթղթով հաստատվել էր մարդահամար անցկացնելու ծրագիրն ու նպատակը՝ պարզել բնակչության քանակը, ցեղագրական, տարիքային, կրոնական կազմը, տեղաբաշխումը: Ելիզավետպոլի նահանգի, (որի տարածքը հիմնականում համընկնում էր ուշ միջնադարում «Ղարաբաղ» անվանված երկրամասի տարածքի հետ), վերաբերյալ վիճակագրական նյութերը հրապարակվեցին 1904թ. նոյեմբերին, սենատոր Տրոյնիցկու խմբագրությամբ²: Մինչ այդ եղած մարդահամարների տվյալների հետ համեմատած, առաջին համառուսաստանյան մարդահամարի տվյալները ավելի հավաստի են, քանի որ անձնությունների թիվը չի անցնում 1-2 տոկոսը, ինչը ժողովրդագրական թույլատրելիության սահմաններում է: Ալեքսանդր II ցարը, 1867թ. դեկտեմբերի 9-ին ստորագրել էր մի կանոնադրություն, որը գործողության մեջ էր դրվել 1868թ. հունվարի 1-ից³: Ըստ այդ կանոնադրության, նախկին Ղարաբաղի պրովինցիայի և հարակից որոշ տարածքների հաշվին կազմավորվեց Ելիզավետպոլի նահանգը: Սկզբնական շրջանում այն բաժանվեց 5, իսկ 1873թ.՝ 8 գավառների (Ջևանշիրի, Շուշիի, Ջեբրաիլի, Ջանգեզուրի, Ելիզավետպոլի, Արեշի, Նուխիի, Ղազախի): Պատմական Արցախ աշխարհի տարածքը

¹ Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи, СПб, 1895

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г., Елисаветпольская губерния, кн.63, СПб, 1904.

³ «Отчет по главному управлению наместника кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорским высочеством великим князем Михаилом Николаевичем, 6 декабря 1862-6 декабря 1872 гг.», Тифлис, 1873, с.49-50.

հիմնականում մասնատված էր Շուշիի, Ջևանշիրի, Ջեբրահիլի, Ելիզավետպոլի, մասամբ՝ Ջանգեզուրի գավառների միջև: Ելիզավետպոլի նահանգի ընդհանուր տարածքը՝ 38.782 քառակուսի վերստ (քառ.կմ) էր: Ելիզավետպոլի նահանգի բնակչության ընդհանուր թիվը, 1897թվականի մարդահամարի տվյալների համաձայն, կազմում էր 878.415 մարդ: Այդ 878.415 մարդն, ըստ գավառների, տեղաբախշված էր հետևյալ կերպով.

1.Ելիզավետպոլի գավառ.....	162.778 մարդ
2.Արեշի գավառ.....	67.277 մարդ
3.Ջեբրահիլի գավառ.....	66.360 մարդ
4.Ջեվանշիրի գավառ.....	72.719 մարդ
5.Ջանգեզուրի գավառ.....	137.871 մարդ
6.Ղազախի գավառ.....	112.074 մարդ
7.Նուխիի գավառ.....	129.555 մարդ
8.Շուշիի գավառ.....	139.771 մարդ ¹ :

Տվյալները վկայում են, որ բնակչության թվաքանակով առաջին տեղերում էին Ելիզավետպոլի, Շուշիի և Ջանգեզուրի գավառներն, իսկ վերջին տեղը գրավում էր Ջեբրահիլի գավառը: 1867թ. բնակչության թվով ամենամեծը եղել է Շուշիի գավառը, իսկ 30 տարի անց այն թվով երկրորդն էր: Շուշիի գավառի բնակչության դանդաղ աճը և թվի նվազումը կապված էր հիմնականում շարունակական արտագաղթով, որը մեծ չափերի էր հասել 19-րդ դարի վերջին: Տարեկան մոտ 16,5 հազ. մարդ, կամ չափափաս տղամարդկանց մեկ երրորդը աշխատանք որոնելու նպատակով հեռանում էր հայրենիքից²: Ինչպես ողջ Կովկասն, այդպես էլ Ելիզավետպոլի նահանգը բազմազգ էր: 1897 թվականի մարդահամարը ցույց տվեց, որ կովկասյան թաթարները (ներկայիս ադրբեջանական թուրքերը ցեղային այդ անվանումով էին հաշվառվել) կազմում են ամբողջ նահանգի ազգաբնակչության կեսից ավելին՝ 60 տոկոսը, հայերը՝ 33,26 տոկոսը, ռուսները՝ 1,8 տոկոսը, լեզգիները՝ 2,57 տոկոսը, գերմանացիները՝ 0,36 տոկոսը, քրդերը՝ 0,35 տոկոսը, թաթերը՝ 0,20 տոկոսը³: Այս տվյալները վկայում են, որ երբեմնի

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г., Елисаветпольская губерния, кн. 63, ст. 6-7.

² С.Заварян, Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907гг. СПб, 1907, ст. 50.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г., Елисаветпольская губерния, кн. 63, 65-75.

«Հայոց Արևելից Կողմանց» (Արցախ ու Ռևոնք) ընդարձակ տարածքում, որն զգալիորեն ավելին էր, քան է ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքը, բնիկները՝ հայերը կազմում էին բնակչության միայն մեկ երրորդը: Ղա թուրքական «հայտնության» շուրջ ութ դարերի արգասիքն էր, որն ընդամենը քսան տարի անց, չարաբաստիկ դեր էր խաղալու Հայաստանի Հանրապետության սահմանների ձևավորման հարցում: Մարդահամարի տվյալների համաձայն, նահանգի ազգաբնակչությունն ազգային առումով տեղաբախշված էր հետևյալ կերպ՝ Կուր ու Արաքս գետերին հարող հարթավայրերում ապրում էին թաթարները, որոնք լինելով վաչկատուններ, յգտվում էին նախալեռնային ու լեռնային շրջանների արոտավայրերից և իրականում արտոնյալ վիճակում էին հայտնվել: Հայերը նախալեռնային ու լեռնային շրջանների բացարձակ մեծամասնությունն էին կազմում: 1886-1897թթ. ընթացքում հայ բնակչության թիվը նահանգում 35,4 տոկոսից իջել էր 33,2 տոկոսի: Նույն ժամանակահատվածում նահանգում թաթարների թիվը 448 հազարից հասել էր 552 հազարի¹: Թաթարական բնակչության թվի աճը պայմանավորված էր ոչ միայն բնական աճի բարձր տեմպերով, այլ նաև ներգաղթով: 1880-ական թվականներից սկսած միայն Պարսակաստանի տարածքից Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներ եկածների թիվը տարեկան կազմում էր 30-35 հազար մարդ²: Ցավոք սրտի մարդահամարի տվյալները կովկասյան թաթարների մեջ է ներառել մահմեդականացված հայերին՝ այրումներին, Նուխիի գավառի 7 հազար թրքախոս հայերին³: Նահանգի լեռնային գավառներում հայերը կազմում էին բնակչության 70 տոկոսը, թաթարները՝ 23 տոկոսը, մնացածները (ռուսներ, հույներ, քրդեր)՝ 7 տոկոսը: Բնակչության այսպիսի տեղաբաշխվածության առանձնահատկություններին ուշադրություն են դարձրել 19-րդ դարի մի շարք ռուս հեղինակներ: Այդ հեղինակներից Ե.Նաումենկոն գրում է. «Եթե մենք գծով առանձնացնենք Հայկական Գանձակի լեռնային համակարգը մերձկուրյան դաշտավայրից, ապա այդ գիծը կառանձնացնեն հայերին ու թաթարներին: Վերջիններս զբաղեցնում են

¹ .Բ. Իշխանյան, Վիճակագրական ուսումնասիրություններ Անդրկովկասյան ժողովուրդների, մաս I, Բաքու, 1919, էջ 79:

² История Азербайджана, т.2, Баку, 1960, стр.253,261.

³ . Իշխանյան, Վիճակագրական ուսումնասիրություններ Անդրկովկասյան ժողովուրդների, մաս I, էջ 114:

մերձկուրյան դաշտավայրը, իսկ հայերը բնակեցնում էին ողջ նախալեռնային հատվածը մոտ 30 վերստ լայնությամբ»¹: Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում, որը պատմական Արցախի հիմնական մասն է կազմում, հայերի բացարձակ գերակշռությունն անմիջապես է աչքի զարնում. նրանց թիվը հասնում է 171,6 հազարի, այն դեպքում, թաթարները՝ 30,8 հազար, ռուսները՝ 6,7 հազ և այլն: Շուշի քաղաքի բնակչության 55,8 տոկոսը նույնպես հայեր էին:² Այսպիսով, Արցախյան մերօրյա շարժման սկզբից 90 տարի առաջ, Արցախի հիմնական մասում, առանձանապես ոչ հատուկ հայասիրությամբ տառապող ռուսական պետության պաշտոնական մարդահամարի տվյալերով, հայերը կազմում էին ազգաբնակչության բացարձակ մեծամասնությունը, ինչը թույլ տվեց հայության այս հատվածին տոկալու հարյուրամյա ցնցումներին ու արհավիրքներին: Հայկական երկրորդ պետությունը վիճակագրական այդ իրողության ու դրա շնորհիվ գոյատևած ոգու արգասիքն է:

Резюме

В настоящей статье кратко излагается численность, этнический состав, расселение населения Нагорного Карабаха по данным I всероссийской переписи населения 1897г. Перепись еще раз подтверждает численное преимущество армянского населения в своей исторической родине.

Summary

This article summarizes the quantity, ethnic composition, the resettlement of the population of Nagorno-Karabakh, according to the Russian population census held in 1897. The census confirms once again the numerical superiority of the Armenian population in their historic homeland.

¹ Е.Науменко, Елисаветпольская губерния, Военно-статистическое описание, Тифлис, 1903, часть 1, ст. 280.

² Исторический архив России, Фонд 1290, опись. 11, дело 636, 638, 639, 645.

**УЧАСТИЕ НОВО-НАХИЧЕВАНЦЕВ В СТАНОВЛЕНИИ ПАРТИИ
ДАШНАКЦУТЮН И ОРГАНИЗАЦИИ АРМЯНСКОГО
НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ
(1905-1917 гг.)**

Саркис Казаров

Доктор исторических наук

Сурен Манукян

*Аспирант
Россия*

Вопреки расхожему мнению о том, что в рядах действующей на Дону партии Дашнакцутюн действовали исключительно уроженцы Закавказья, в рядах упомянутой партии активно действовали и местные армяне, уроженцы г. Нахичевани-на-Дону. В рамках данной статьи попытаемся выявить их и кратко охарактеризовать их роль.

Среди донских армян, деятелей революционной партии Дашнакцутюн, сделавших впоследствии головокружительную карьеру, особое место принадлежит Симону Врацяну (Грузиньяну). Долгое время упоминание имени этого человека находилось под запретом.

С. Врацян (1882-1969) прожил довольно долгую жизнь и оставил после себя интересные мемуары, в которых определённое место занимает ранний, донской период его деятельности. Изданные в далёком Бейруте в 1967 г., они могут служить интереснейшим источником для изучения деятельности партии Дашнакцутюн на Дону.

Сам автор воспоминаний родился в с. Большие Салы (ныне Мясниковского района Ростовской области) в 1882 году в бедной армянской семье. Его отец, работавший управляющим усадьбой богатого армянина-нахичеванца Цатур Аги Чапхуни на Кубани, только временами навешал свою семью или на какое-то время забирал их к себе. Свою активную деятельность С.Врацян начал в 1906 году, но

революционные идеи он начал впитывать гораздо раньше, ещё учась в средней школе в г. Нахичевани-на-Дону, куда переехала его семья. Семена, брошенные идеологами Дашнакцутюн, попадали уже в подготовленную почву. Я, как и все, в юности мечтал о Сасуне и Зейтуне. Хенты, Асланы и Сако Раффи тоже были моими любимыми героями. Мы не имея понятия о революции и революционном движении, мечтали освободить Армению от звериного турецкого ига¹, - писал о годах своей юности С.Врацян.

Впервые на собрание армянской учащейся молодёжи он попал по приглашению одного из своих друзей детства. Среди собравшихся у него дома, было 10-12 человек, среди которых были ученики приходской школы и ростовской гимназии. Перед собравшимися выступил один старшеклассник, который призвал присутствующих помочь своим страдающим от турецкого ига соотечественникам, для чего предложил им объединиться в сильную организацию, собрать средства для покупки оружия и освободить Родину. Это предложение было с энтузиазмом принято. Здесь же на собрании был избран руководитель группы, казначей и секретарь. На должность последнего и был избран С.Врацян.

Вскоре после этого молодые дашнаки создали свой боевой отряд, руководителем которого стал студент Петербургской горной академии уроженец Нахичевани Карапет Ачян, по словам С.Врацяна, грамотный и серьёзный человек. Но истинным руководителем отряда был Григор Лодочникян, весельчак, с черной пышной шевелюрой, имевший талант актёра. В состав отряда входил Алексей Мясникян, который в то время вместе с Амбарцумом Тертеряном вел активную пропагандистскую работу в Ростове и Нахичевани, однако затем под влиянием С.Срабионяна (Лукашина) присоединился к социал-демократам. Брат А.Мясникяна Саак в отличие от него до конца своих дней остался верен идеалам Дашнакцутюн и после окончания приходской школы работал простым учителем. С особой теплотой С.Врацян вспоминает своего искреннего и преданного друга Сероба Тирацуяна².

¹ Врацян С. Дорогами жизни. Бейрут, 1967, С.49. (на армян яз.)

² Врацян С. Указ. соч. С. 53-54.

Партийные собрания проходили за городом в Балабановской роще. При отряде имелась небольшая библиотека, печатная машинка, на которой печатались листовки. Здесь читались и распространялись запрещённые властями газеты. В отряде имелись также и своё оружие – два пистолета системы ,Бульдог и ,Смит Весент, а также охотничьи ружья. Иногда в овраге за бойней устраивались стрельбы. В общую кассу регулярно платили членские взносы, которые шли на партийные нужды. Казначеем группы был Сероб Тирацуйан. После окончания средней школы он поступил Эчмиадзинскую семинарию Геворкян, по окончании которой вернулся в родную Нахичевань, где и начал свою революционную деятельность. В 1906 г. по окончании семинарии С.Врацян прибыл в Нахичевань с твёрдым намерением уехать в Петербург и поступить там в университет. Однако в эти бурные времена жизнь распорядилась иначе. Через своего друга, некого Сахранда, он получил приглашение на собрание Центрального комитета Дашнакцутюн. Для вчерашнего выпускника такое приглашение было весьма лестным. На упомянутом заседании С.Врацян получил от председателя Центрального комитета Ованеса Тертеряна предложение стать дашнакским эмиссаром в т.н. Налбандском районе сроком на один год, и, хотя занятия партийными делами в этот момент не входила в жизненные планы Симона, от предложения О.Тертеряна он отказаться не смог. Главной его задачей было ведение партийной пропаганды во вверенном районе. Подтверждение этому мы находим в архивах Донского охранного отделения. В одном из донесений, относящихся к 6 декабря 1907 г. говорится, что ,проживающий в Нахичевани некто Семён Грузиньян принадлежит к организации Дашнакцутюн в качестве пропагандиста¹.

Важным мероприятием, в котором С.Врацян был вынужден принять самое активное участие, были выборы делегатов в состав Всеармянского собрания в Эчмиадзине, созываемом по инициативе Католикоса Всех армян Мкртича (Айрика Хримяна). В выборах прослеживалось участие трёх политических сил: либералов, не желавшие идти на конфликт с самодержавием; социал-демократов, возглавляемых поменявшим к тому времени политическую

¹ Государственный архив Ростовской области (далее – ГАРО), ф. 826, оп. 2, д. 41. Л. 5.

ориентацию А.Мясникяном и насчитывающих всего несколько человек; дашнаков и сочувствующим им, которые имели подавляющее преимущество.

Однако весьма неожиданно дашнаки потерпели сокрушительное поражение¹.

В другой раз, будучи по партийным делам в Екатеринославе, С.Врацян получил срочное указание вернуться в Нахичевань. В Вене открывался IV очередной съезд партии Дашнакцутюн, и от бюро пришло напоминание о том, что представители Налбандского Центрального комитета имеют право прислать на съезд свою делегацию. Но ввиду невозможности созыва районного съезда, ЦК было решено направить туда одного человека и выбор пал именно на С.Врацяна.²

В 1908 г., скрываясь от преследований полиции, С.Врацян был вынужден покинуть Нахичевань и уехать в Санкт-Петербург, где он обучался в университете на юридическом и педагогическом факультетах. После этого родную Нахичевань ему удавалось посещать время от времени и на очень короткое время. После провозглашения независимости Армении в 1918 г. он был назначен руководителем дипломатической миссии при Добровольческой армии. Точно неизвестно, но возможно, что именно тогда он в последний раз посетил родную Нахичевань. Венцом его карьеры было избрание его в мае 1920 г. министром сельского хозяйства и труда, а в ноябре 1920 г. премьер-министром независимой Республики Армения. После свержения дашнакского правительства большевиками, он в начале 1921 г. возглавил т.н. Комитет спасения родины и антибольшевистское восстание. После поражения в 1921 г. он навсегда покинул родину и эмигрировал во Францию. Здесь во Франции в 1927 г., видимо, под влиянием армян-эмигрантов и по их рекомендации он вступил в масонскую ложу „Северная звезда“.³ С 1951 г. и до конца своих дней он исполнял обязанности директора армянской семинарии Ншан Паланджян в Бейруте. Там, в далёком Бейруте в 1969 г. он и умер, навсегда оставшись преданным тем идеалам, которые были

¹ Врацян С. Указ. соч., С. 122

² Там же. С. 297.

³ Берберова Н.Н. Люди и ложи: русские масоны XX столетия. Харьков - Москва, 1997. С.145.

воспитаны в его душе с ранней юности. Но всегда, находясь вдали от своей родной Нахичевани, С.Врацян проявлял глубокий интерес ко всем тем новостям, которые доходили до него оттуда.

Второй крупной фигурой, представлявшей донских армян в дашнакском движении, сначала на Дону, а затем и на Кавказе, можно назвать М.И Берберова.

Среди нахичеванцев, которых захватил, завертел, а затем и сгубил вихрь революционных событий конца XIX –начала XX веков трудно найти личность, подобную Минасу Ивановичу Берберову. Имя этого человека только по одной единственной причине – он не был членом большевистской партии, - оказалось надолго забытым потомками. С нашей стороны было бы несправедливо не упомянуть ту попытку, которую предпринял автор „Энциклопедии старого Ростов и Нахичевани-на-Дону“ В.С.Сидоров в своём издании даёт обобщённый портрет М.И.Берберова¹, а его характеристика, как „либеральствующего банкира“ с „псевдореволюционной маской“, содержащаяся в монографии Е.В.Ахмадулина и И.В.Ярового,² представляется нам поверхностной и глубоко ошибочной. Обнаруженные нами неиспользованные ранее документы позволяют гораздо шире взглянуть на эту колоритную личность.

М.И. Берберов родился в 1870 году в Нахичевани-на-Дону в многодетной семье преуспевающего врача Ивана Минаевича Берберова, кстати, родного деда известной писательницы русского зарубежья Нины Николаевны Берберовой. Его отец происходил из семьи богатого купца, что позволило и ему самому, и его детям получить образование за рубежом. Обстановка материального достатка и благополучия, которой он был окружён в отчем доме, едва ли способствовала воспитанию в нём революционных идей. Скорее всего, этими идеями он заразился, обучаясь на юридическом факультете Московского университета, который, он, кстати, успешно окончил. Ещё с молодых лет он начал активную революционную деятельность, примыкая то к одной, то к другой партии, что говорит о неустойчивости взглядов. В начале своей революционной

¹ Сидоров В.С. Энциклопедия старого Ростов и Нахичевани-на-Дону. Т.1. Ростов-на-Дону, 1994, С. 188-191.

² Ахмадулин Е.В., Яровой И.В. Печать Дона в годы Первой русской революции. Ростов-на-Дону, 1985. С.32.

деятельности, по всей видимости, он не делал серьёзных различий между революционными партиями. Для него была важна сама их революционная сущность.

После окончания юридического факультета Московского университета он прибыл в родную Нахичевань. Карьера юриста его не прельщала: происходя из купеческой семье, он вскоре занял место управляющего банкирским домом „Чахиров и К^т“. Параллельно с этим началась и его активная общественная деятельность. Его интерес к общественным делам можно назвать наследственным: его отец Иван Минаевич в 1884-1887 гг. избирался гласным Нахичеванской городской думы. Свою активную общественную деятельность, насколько можно судить по имеющимся у нас данным, он начал с издательской работы. Это неопровержимо свидетельствует о глубоком понимании им важной роли печатного слова в пропагандистской работе. В архиве Музея литературы и искусства им Е.Чаренца нам удалось обнаружить договор от 5 мая 1903 г., который заключили между собой издатель газеты „Донская Речь“ коллежский секретарь Александр Ильич Щепкалов и кандидат прав Минас Иванович Берберов, согласно которому последний внёс на издание газеты пятьсот рублей и получил право участвовать в прибылях, „могущих получиться от издания“, так и нес ответственность за возможные убытки по изданию, пропорционально внесённому паю. А.И.Щепкалов был обязан также представлять М.И.Берберову за каждую треть года отчёт о расходах денежных сумм по изданию, а по окончании годам – общий годовой баланс¹

Перед этим А.И.Щепкалов, ходатайствуя о назначении второго сотрудника газеты М.И.Берберова вторым издателем, получил от Департамента полиции на него такую характеристику: „М.И.Берберов, занимая должность почётного мирового судьи, состоит также членом и главным заведующим банкирского дома, принадлежащему его родственнику по жене купцу Чахирову. У отца Берберова имеется в Нахичевани дом и недалеко от города 3 тыс. десятин земли. В течение последних пяти лет Берберов сотрудничал в газете „Приазовский край“ и состоял там акционером, потом перешёл в „Донскую речь“,

¹ ГМЛИ им. Е.Чаренца. ф. М.Берберяна. Л.2.

где для него представили возможность ближе стать к газетному делу и больше работать. Он вносит в издание свои деньги и фактически уже сделался совладельцем газеты¹.

Так, в 1904 г. он состоял даже корреспондентом газеты „Искра“, которая в то время пошла меньшевистской, вёл переписку с эмигрантами-революционерами. 5 декабря 1904 г. он стал главным организатором в г. Ростове банкета и инициатором участия в нём представителей социал-демократической организации, что впоследствии помогло ей провести свою демонстрацию.

11 апреля 1905 года в помещении ростовского клуба было намечено публичное собрание общества врачей, на котором доктор Абрамов должен был прочитать доклад „О холере и мерах борьбы с ней“. Донской комитет решил использовать собрание для организации антиправительственного митинга. После выступления докладчику были заданы острые вопросы, и председательствующий на собрании доктор Парийский попытался закрыть собрание. Однако присутствующие заменили Парийского М.И.Берберовым, после чего под руководством последнего начались бурные прения². Тот же С.Гурвич сообщает, что 30 мая 1905 года на заседании Нахичеванской городской Думы М.И.Берберов в знак протеста против бесчинств властей выступил против ассигнований средств на содержание полиции. Испуганный его речью городской голова тут же закрыл заседание³. В редактировании М.И.Берберовым Донской речи большую помощь ему оказывала его супруга, Софья Берберова. Умная образованная, талантливая журналистка она с 1900 по 1903 гг. была активным сотрудником газеты, редактируя отдел эстетики, но, к сожалению, слишком рано ушла из жизни⁴.

В декабре 1905 г. в редакции газеты „Донская речь“ был произведён обыск, в результате которого были обнаружены набор воззваний „От Совета Рабочих Депутатов“ и „Манифест“, обширная переписка, а также письмо М.И.Берберову, в которой неизвестный

¹ Цит. по: Сидоров В.С. Энциклопедия старого Ростова и Нахичевани-на-Дону. Т.1. Ростов-на-Дону, 1994. С.188.

² Гурвич С. 1905 год в Ростове-на-Дону. Ростов-на-Дону, 1925. С.20. Не понятно почему, но С.Гурвич называет Берберова «кадетом».

³ Гурвич С. Указ. соч. С.24.

⁴ Бархударян В.Б. История армянской колонии Новая Нахичевань (1779-1917). Ереван, 1996. С. 409.

автор просил его оказать помощь некой просительницы, выпущенной из тюрьмы. В революционной среде Берберов признан как авторитетный руководитель донскими революционными организациями. Он постоянно участвовал в собраниях, где произносил преступные речи, призывая к вооружённому восстанию¹ - такую характеристику ему дало Донское охранное отделение 23 декабря 1909 года.

О его взглядах на тот момент как нельзя лучше свидетельствует обнаруженная при обыске рукопись его работы под названием „Армянский вопрос“. Она начиналась с краткого изложения истории Армении после раздела её территории между Россией, Турцией и Персией до Берлинского конгресса 1878 г. Указывая, что обещанные на этом конгрессе Армении реформы так и не были осуществлены, автор затем переходит к описанию массовых избиений армян в Турции. По его словам, интересы народа в этот момент отстаивали только две революционные партии – сначала Гнчак, а затем - Дашнакцутюн. Переходя в дальнейшем своём изложении к оценке мероприятий на Кавказе в конце XIX – начале XX русским правительством, М.И.Берберов указывает, что царское правительство с „хладнокровием вандалов“ закрыло в 1885 г. 500 армянских церковно-приходских школ, в 1897 г. - армянское благотворительное общество со всеми его многочисленными отделениями, а в 1903 г. нанесло самый чувствительный удар армянскому народу, произведя конфискацию церковных имуществ Армянской Апостольской Церкви. Ни просьбы, ни обращения за защитой к великим державам, ничего не помогало: правительство „грабило и всё захватывало силой“². Необходимо было, пишет М.И.Берберов, организовать национальное сопротивление, и за дело взялась и с честью его выполнила армянская революционная партия Дашнакцутюн, до сих пор действовавшая только на территории Турции. Она уполномочила на это дело своё Восточное бюро, которое энергично взялось за пропаганду среди малокультурного армянского народа, и вскоре результат не заставил себя ждать: вскоре вся армянская часть

¹ ГАРО, ф. 826 оп. 2 д. 78, л. 47.

² Национальный архив Армении (далее – НАА) ф. 1457, оп. 3, д. 6. л. 58.

Кавказа покрылась целой сетью революционных организаций, целью которых было бойкотирование всего русского и отстаивание национальной армянской самобытности против незаконных посягательств русских властей¹. Вследствие этого казна не могла собрать денег с конфискованных имуществ, вместо закрытых школ открывались тайные, учреждались разные библиотеки, бойкотировались правительственные суды и т.д. На преследование армян, на ссылку священников и церковных старост, на заключение в тюрьмы и творимые пытки, на весь этот террор армяне при помощи партии Дашнакцутюн ответили террором же и один за другим были убиты жандармы, уездные начальники, губернаторы и другие должностные лица. Затем армянский народ, говорится в рукописи, был восстановлен в своих правах, но этот дар Русского правительства был даром данайцев. На ликующих армян оно направило шайки диких татар, нападение которых было неожиданным и к тому же армяне не были вооружены, и начались кровавые оргии в Баку, Нахичевани – Эриванском, Шуше, Елизаветополе и других местах. Те же революционные комитеты Дашнакцутюн взяли на себя организацию самозащиты армянского народа, сотни тысяч рублей пошло на вооружение, причём деньги жертвовали все слои армянского населения, и благодаря чисто военной организации самообороны Дашнакцутюн вся территория была разделена на районы со своими комитетами, был избран военный штаб, назначены сотники,десятники, организован свой Красный Крест и т.д. Всюду армяне наносили сильный урон татарским бандам. Спрашивая далее, Что делало русское правительство?, автор прямо указывает, что оно поощряло кровопролитные погромы своим бездействием и явным покровительством погромщикам, лично принимало участие в самых возмутительных убийствах и насилиях, приводя при этом известные ему факты².

В данной статье, как нельзя лучше прослеживается позиция автора. Дашнаки для него – прежде всего защитники армянского народа от любых притеснителей, будь то турки, татары или даже само русское правительство. У него, - во всяком случае, на данном этапе, - нет

¹ Там же. Л. 59.

² НАА, ф. 1457, оп. 3, д. 6. Л. 59.

никакой ненависти к Российским властям: они виновны лишь в русификаторской политике на Кавказе, что выразилось в конфискации имущества Армянской церкви, а затем в разжигании армяно-татарской резни и в явном бездействии в дальнейшем.

Для оценки его взглядов не менее важна его брошюра „Положение армян в России“, также обнаруженная у него при обыске. В этой брошюре, останавливаясь на услугах, оказанных армянами России в русско-турецкой войне 1877-1878 гг. и последующих правительственных мероприятиях, вновь обращается к освещению роли партии Дашнакцутюн в закавказских делах. Он указывает, что партия Дашнакцутюн благодаря привлечению в неё лучших представителей интеллигенции, стала всё более и более превращаться в партию, выражающую интересы крестьянства. Результатом роста авторитета партии стало то, что крестьяне всё реже стали со своими делами обращаться в правительственные учреждения – суд и полицию. В деревнях, как указывает Берберов, тайно действовал „при участии самих крестьян суд скорый и правый“, во главе которого стояли члены партии¹. Партия содержала собственных учителей, намеревается завести собственных сельскохозяйственных инструкторов, которые будут насаждать в Закавказье различные формы кооперации, в том числе потребительскую, различные сельскохозяйственные общества и т.д. Автор обвиняет русскую бюрократию в том, что своими действиями она отталкивает от себя армянский народ, который хочет сохранить свой язык и особенности своей древней культуры, хочет, чтобы к нему относились с прежним доверием и уважением и в конечном итоге их уравнивали в правах с русским народом, т.е. принимали на государственную службу, а также распространили на них те реформы, которые проводились в центральных губерниях России².

Другая обнаруженная у него рукопись о народном представительстве в Финляндии, свидетельствует об интересе М.И.Берберова к опыту решения национальных проблем различными народами Российской империи. Можно предположить, что

¹ НАА, ф. 1457, оп. 3, д. 6. Л. 59.

² Там же.

необходимый материал он почерпнул во время своего нелегального проживания в Выборге и Гельсингфорсе. В этой работе М.И.Берберов рассказывает о том, что народ Финляндии своей настойчивой борьбой добился всеобщего избирательного права. Воспользовавшись поражением России в русско-японской войны и также революционными событиями внутри самой России, финский пролетариат под руководством социал-демократической партии объявил всеобщую политическую стачку, которая парализовала весь правительственный механизм страны и добился осуществления избирательного права на основе всеобщей, равной, прямой и тайной подачи голосов¹.

Его революционная активность поул настолько высокой, что после этих событий, резонно опасаясь ареста, он был вынужден скрыться. Донской публицист А.М.Греков, отличавшийся своей нескрываемой нелюбовью к армянам, с некоторой долей иронии писал: „Армянин Берберов, несостоявшийся президент Ростовской-на-Дону республики, бежал и пропал бесследно². Недавно обнаруженные в Национальном архиве Армении документы позволяют заключить, что за участие в революционном движении в г. Ростове-на-Дону по распоряжению министра Внутренних дел М.И.Берберов подлежал высылке в 1906 г. в Архангельскую губернию под гласный надзор полиции на три года, но вовремя успел скрыться и был объявлен в розыск, а уже в августе 1907 г. его розыск был отменён тем же Департаментом полиции.

Во время обыска у проживавшего в г. Санкт-Петербурге активного члена партии Дашнакцутюн Д.Завриева была обнаружена переписка, из которой следовало, что в 1906 г. Берберов тайно проживал в г. Выборге и Гельсингфорсе, и в силу этой причины не смог прибыть в Нахичевань-на-Дону и принять участие в выборах делегата на Эчмиадзинский съезд от Нахичеванской епархии из-за грозившей ему здесь опасности ареста³.

М.И.Берберов лишь наездами бывал в Нахичевани. Известно, что в конце 1907 г. он был назначен ректором Эчмиадзинской духовной семинарии. Допрошенный в качестве свидетеля на этот счёт бывший

¹ НАА, ф. 1457, оп. 3, д. 6. Л. 59.

² Греков А.М. Приазовье и Дон. СПб., 1912. С.117.

³ НАА, ф. 1457, оп. 3, д. 6. Л. 58.

прокурор Эчмиадзинского синода Френкель объяснил это тем, что назначение М.И.Берберова ректором было подготовлено Тифлисским центральным комитетом партии Дашнакцутюн, которое воздействовало на ,братию Эчмиадзинского монастыря, и, несмотря на протест Френкеля, знавшего М.И.Берберова, как активного члена партии Дашнакцутюн, он всё-таки был назначен ректором академии¹. Что послужило причиной последующего ухода М.И.Берберова с поста ректора семинарии? Он сам объяснял это той критикой, которую обрушили на него некоторые армянские газеты, по словам авторов статей, он не подходил для ректорства из-за своих ,ретроградских взглядов и бюрократических наклонностей².

В 1909 г. во время проведенного у М.И.Берберова обыска у него была обнаружена литературы и ряд статей написанных им собственноручно, которые и послужили для привлечения его в качестве обвиняемого в принадлежности к партии Дашнакцутюн. Будучи выпускником юридического факультета и отлично зная свои права, он умело отверг все предъявляемые ему обвинения, но всё-таки в конечном итоге следствие довело дело до суда.

В это время он возвращается в родную Нахичевань-на-Дону и активно включается в общественную деятельность. Его избирают гласным городской думы на 1909-1913. Точно известно, что 18 ноября 1909 г. в его доме в Нахичевани-на-Дону по адресу 1-я Соборная, № 33. его посещает дворянка М.В.Манасьянц, прибывшая из Тифлиса с целью добиться свидания с сидящим в ростовской тюрьме своим мужем, по-видимому, активным членом партии дашнаков³. О чём была их беседа, к сожалению, для нас осталось неизвестным.

Как удалось установить Л.А.Карапеляну, в апреле 1911 г. М.Берберов неожиданно оказался в Новороссийске, где сразу же завоевал авторитет популярного и видного пропагандиста⁴.

Лакуну в дальнейшей биографии М.И.Берберова, образовавшуюся в архивных документах, в некоторой степени помогает восполнить информация его племянницы, известной писательницы

¹ Там же.

² НАА, ф. 1457, оп. 3, д. 6. Л. 60.

³ ГАРО, ф. 826, оп. 2, д. 51. Л. 119.

⁴ Карапелян Л.А. У истоков российской многопартийности: Северо-Кавказский регион (к. 90-х годов XIX в. – февраль 1917 г.). Краснодар, 2001. С. 255. .

Н.Н.Берберовой, которая сообщает, что в январе–марте 1913 г. он был судим вместе с другими членами партии дашнаков и по приговору суда выслан в Финляндию, но уже в 1914 г. попал под амнистию¹.

Примерно тогда же, в 1913 и до 1917 годы он снова избирается гласным Нахичеванской городской думы, но начавшаяся первая мировая война и последовавшие за тем события на Кавказе круто изменили его планы.

В годы первой мировой войны М.И.Берберов выступает с серией статей, в которых осуждает зверства турок против населения Западной Армении, выражает надежду на успешное решение армянского вопроса в ходе войны, приветствует движение, развернувшиеся в США в пользу армянского народа².

Кстати, та же Н.Н.Берберова указывает на ещё один интересный факт: Минас Иванович был не только членом партии Дашнакцутюн, но и членом масонской ложи в России. Когда и при каких обстоятельствах это произошло она только по ей известным причинам не указывает, но сомневаться в этом у нас нет никаких оснований: в ссылке на источник стоит пометка: «семейная информация»³.

В 1917-1918 годах он, окончательно перебравшись в Армению, занимает ряд постов в правительстве республики. В период образования независимой Армянской республики он был назначен на должность Главного государственного контролёра. К сожалению, нам не удалось найти данных, свидетельствующих о каких-либо личных связях М.И.Берберова и С.Врацяна, но их личное знакомство у нас не вызывает никаких сомнений. Более того, можно предположить, что на эту должность Главного государственного контролёра правительства дашнаков он был рекомендован именно С.Врацяном, возглавившего правительство Армянской республики. Однако жизнь его оборвалась трагически: в период разрухи и страшного голода, охватившего всю

¹ Берберова Н.Н. Люди и ложи: русские масоны XX столетия. Харьков-Москва, 1997. С. 137.

² См.: Берберов М.И. Война и армянский вопрос // Кавказское слово, 1914, № 18, 20; Он же. Движение в пользу армян в Америке // Армянский вестник, 1917, № 48-49; Он же. Заметки к стати // Кавказское слово, 1915, № 212, 220, 224, 228, 233.

³ Берберова Н.Н. Люди и ложи...С. 137.

Армению, он заболел сыпным тифом и скончался в самом расцвете сил в 1919 году¹.

Но одна идея в его мировоззрении присутствовала постоянно: это идея свободы и процветания любимой Родины – Армении. Этой идеи он остался верен до конца своих дней.

В деятельности партии Дашнакцутюн был замечен и популярнейший общественный деятель Нахичевани-на-Дону, также бывший выпускник юридического факультета Московского университета присяжный поверенный Григорий Иванович Чубаров (1868-1934). Наряду со своей поистине титанической общественной деятельностью - с 1905 г. в течение не одного десятилетия он был гласным Нахичеванской городской Думы, - он с конца 1905 г. принимал активное участие в собраниях сочувствующих дашнакам жителям города. На этих собраниях он активно выступал за сбор средств с наиболее богатых армян на покупку оружия для армянских дружин, сражающихся с мусульманами. В донесении начальника Донского охранного отделения говорилось, что в начале 1906 г. совместно с Амазаспом Нахратянцем производил денежные сборы в пользу армянской революционной партии Дашнакцутюн, к которой сам и принадлежал². Именно он информировал членов партии о предстоящих собраниях, приглашая их на заседания записками следующего содержания: „М.Г., прошу пожаловать завтра... , в числа в 8 часов в квартиру доктора Козорзова, 2-я линия, дом Абрамова, на совещание. Г.И.Чубаров“³. У него, как и у М.И.Берберова, главным оружием были слово и перо: как известно, он активно сотрудничал в издаваемой молодыми дашнаками газете „Агавни“ („Голубь“), которая выходила в 1904 году³. К сожалению, в документах Донского охранного отделения фамилия Г.И.Чубарова более не упоминается, из чего можно заключить, что его сотрудничество с партией Дашнакцутюн было ограничено лишь определённым этапом.

Некоторые косвенные данные позволяют предположить, что в числе если не членов названной партии, то уж наверняка горячо сочувствующим ей находился ещё один авторитетнейший и известнейший общественный деятель Нахичевани-на-Дону присяжный

¹ Чалхушьян Г.Х. Красная книга. 2-е изд. Ростов-на-Дону, 2008. С.183.

² ГАРО, ф. 826, оп. 2, д. 78. Л. 99.

³ Бархударян В.Б. Указ. соч. С. 409.

поверенный Г.Х.Чалхушьян. Вполне вероятно, что, как квалифицированный юрист, он консультировал по юридической части некоторых прибывающих на Дон членов партии Дашнакцутюн или их родственников. Так, прибывшая из Тифлиса в ноябре 1909 г. Мария Васильевна Манасянц М.В., жена сидевшего в Ростовской тюрьме по обвинению в принадлежности к партии Дашнакцутюн некоего Манасянца, после отказа в просьбе о свидании с мужем, отправляется на квартиру Г.Х.Чалхушьяна в дом № 174 по Большой Садовой в г. Ростове-на-Дону¹. Другой факт на этот счёт более красноречив. Один из убийц Миграна - Арсен Атабеков – после свершения приговора партии отбыл за границу и о своём отъезде дал телеграмму присяжному поверенному Г.Х.Чалхушьяну². Либо информация об этом была очень важна, либо этой телеграммой А.Атабеков не боялся его скомпрометировать, но сам факт не может не свидетельствовать о связях Чалхушьяна с дашнаками. Но наиболее рельефно взгляды Г.Х.Чалхушьяна прослеживаются в написанной им «Красной книге». Для него дашнаки – это «единственные защитники армянских интересов, единственные и официальные представители армян».³ Но в целом для него армянский народ и партия Дашнакцутюн – одно неразрывное целое, и вся борьба, которую вёл армянский народ против разного рода захватчиков, будь то турки, курды или грузины, велась исключительно под знаменем дашнаков. Прекрасная осведомленность и знание всех последних событий, происходящих в Закавказье, как нельзя лучше свидетельствует о том, что Г.Х.Чалхушьян поддерживал тесные отношения с дашнакским руководством, находящимся в этот момент у власти в Армении. Но если говорить о его приверженности взглядам дашнаков, то они не носили социалистического революционного характера, не были направлены против существующего строя в России, а главным его приоритетом было освобождение армянского народа от турецкого гнёта и построение им свободного демократического государства.

Весьма колоритные фигуры попадались и среди рядовых членов Дашнакцутюн. Об одной такой партийной деятельнице по кличке

¹ ГАРО, ф. 826, оп. 2, д. 51. Л. 118.

² ГАРО, ф. 826, оп. 2, д. 41. Л. 70.

³ Чалхушьян Г.Х. Красная книга. 2-е изд. Ростов-на-Дону, 2008. С. 165.

Матьё рассказал в своих мемуарах полковник П.П.Заварзин. К огромному сожалению, настоящее имя этой женщины, пламенно патриота своего народа, нам пока установить не удалось. И, к сожалению, имеющиеся в нашем распоряжении материалы Донского охранного отделения не позволяют ответить на этот вопрос. Вот что рассказал на этот счёт уже упомянутый нами полковник П.П.Заварзин: однажды подосланный навещавший арестованного дашнака Аванесова и внедренный в партию агент охраны по кличке Матьё на свидании в тюрьме познакомился со старухой, которой было под 80 лет и которая была вдовой некоего армянского священника. Как указывал П.П.Заварзин, в конспиративной работе она должна была для партии быть незаменимым работником. Энергия, хитрость и осторожность этой женщины...равнялась её фанатичной вере в правоту не только национальной армянской идеи, но и всех способов борьбы и добывания средств для партии, даже террором... На себя она почти ничего не тратила, хотя партия, очевидно, не жалея денег, поддерживала эту ценную работницу: партийные деньги священны, - говорила она в своей среде и жела картофелем, луком и хлебом¹. Она передвигалась исключительно пешком, не пользуясь ни трамваем, ни извозчиком. Выходя из дома, она всегда внимательно осматривалась, нет ли за ней наблюдения, и если вдруг замечала что-то подозрительное, возвращалась обратно и из дома не выходила. Филёрам, ведущим за ней наблюдение, приходилось очень трудно: она ходила быстро, внезапно оборачивалась, затрудняя за собой наблюдение.

Однажды за хранение оружия все-таки охране удалось её арестовать, но по причине пожилого возраста она была отпущена, что, однако, её сильно огорчило. Как пишет П.П.Заварзин, националисткой она была убеждённой. По её мнению, каждый армянин был обязан с детства и всю жизнь вплоть до глубокой старости, как она, содействовать всем, чем можно, дашнакцканам, если не имел счастья быть в этой партии. Надо было видеть, как разгорались её всё ещё прекрасные глаза, когда она заявляла: Когда человек любит свой

¹ Заварзин П.П. Жандармы и революционеры // Охранка. Воспоминания руководителей политического сыска. Т.2. М., 2004. С.66.

народ, он жертвует всем, всем и смерть за свободу его - высшее счастье! А кто так любить не может – пусть лучше не живёт!¹ Не трудно заметить, что жандармский половник, которому по долгу службы было предписано бороться с такими истинными патриотами, не может скрыть своей симпатии к ним.

По нашему мнению, Մայիկ была коренной нахичеванкой. Что даёт нам основание для подобного предположения? Во-первых, она, как можно судить из воспоминаний А.П.Заварзина, очень хорошо говорила по-русски, что для кавказской армянки её возраста было практически невозможно. Во-вторых, она очень хорошо знала г. Нахичевань-на-Дону, свободно перемещаясь по самым отдалённым закоулкам города даже в ночное время суток. В-третьих, она имела в Нахичевани-на-Дону свой собственный дом, что также косвенно указывает на её местное происхождение. К тому же едва ли вдова армянского священника в столь преклонном возрасте покинула бы родные места и обосновалась чужом городе.

Таким образом, говоря о донских армянах, членах партии Дашнакцутюн, можно их условно можно разделить на две группы: 1) активные члены (С.Врацян, М.Берберов), деятельно участвовавшие в революционной работе партии и в конечном итоге добившиеся самых высоких постов на последнем этапе существования независимой республики Армения; 2) активные помощники (Г.Чалхушьян, Г.Чубаров), революционность которых была гораздо менее выражена и которые ставили во главу угла освобождение армянского народа от турецкого ига и которых в силу этих причин можно условно назвать сторонниками старой линии партии. Но и первую, и вторую группы объединяет то, что они не участвовали в экспроприациях, в террористических актах, не касаясь оружия вообще, а в силу своей образованности и богатого жизненного опыта составляли как бы интеллектуальную элиту партии Дашнакцутюн. И в этом заключалось огромное историческое значение их прогрессивной и созидательной деятельности на благо своего народа.

Ամփոփում

¹ Там же. С.68

Հոդվածը նվիրված է Նոր-Նախիջևանցիների մասնակցությանը ՀՅԴ կուսակցության կազմավորման գործընթացում և հայ ազգային-ազատագրական շարժման մեջ: Մասնավորապես հետաքրքիր տվյալներ են հաղորդվում Ս.Վրացյանի, Մ.Բերբերովի, Գ.Չալխուշյանի և Գ.Չուբարովի մասին:

Summary

The article is devoted to the participation of Nor Nakhijevan's people in the process of formation of ARF (Armenian Revolutionary Federation) and in the Armenian national liberation movement. Particularly interesting data are reported about S. Vratsyan, M. Berberov, G. Chalkhushyan and G. Chubarov.

К ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУКОВОДЯЩИХ СТРУКТУР АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ

Виктор Акопян

Кандидат исторических наук

Россия

По священному преданию первыми распространителями христианства в Армении стали апостолы св. Фаддей и св. Варфоломей, что нашло отражение в ее названии – Святая Армянская Апостольская Церковь (ААЦ). Армяне также называли свою церковь Просветительской (Лусаворчакан), по имени первого патриарха

Григория Просветителя, усилиями которого Армения в 301 г. приняла христианство как государственную религию. Имя Григория Просветителя было широко известно далеко за пределами страны. Он и его последователи способствовали распространению христианства не только в Армении, но и в сопредельных с ней странах.

Христианство в Армении стало знаменем борьбы за свободу, независимость и национальное самосохранение. Поэтому все попытки навязать армянам чуждую религию встречали яростное сопротивление народа.

Независимость и национальная специфика ААЦ предотвратили в Византии ассимиляцию армян государственнообразующей ромейской (греческой) нацией. Национальная специфика подкреплялась догматическими дефинициями с высоты сегодняшнего дня ничтожными, но в средневековый период носившими принципиальный характер.

В ,послехалкидонскийт период не прекращались попытки Византийской Церкви и правящих кругов Ромейской империи навязать армянам свою формулировку природы Христа. Это диктовалось больше политическими, а не религиозными соображениями, желанием Византии полностью интегрировать западную часть Армении в империю и ассимилировать ее народ. Такая цель могла реализоваться при условии полного конфессионального единства. В этих условиях верность своей Церкви стала способом самосохранения армянского народа. И, наоборот, армяне, заявившие о своей принадлежности к Византийской Церкви, достигли высокого социального статуса в империи, но сами утратили свою этническую принадлежность, став греками¹.

Находясь в эпицентре противостояния держав, Армения регулярно подвергалась разорению, а ее население – физическому истреблению. Государственность то терялась, то вновь восстанавливалась. Перекраивались границы страны. В связи с этим менялась территориальная конфигурация поместных иерархических

¹ Примером тому явились многие византийские императоры и полководцы, имевшие армянское происхождение, включая Македонскую династию. К этой династии относился Василий II, чья сестра стала женой Владимира Крестителя. Этот брак символизировал принятие на Руси христианства (988) в качестве государственной религии.

престолов¹. Происходило перемещение и Патриаршего престола, изначально располагавшегося в Св. Эчмиадзине.

В XI в., после падения армянских княжеств в центральных районах Армении (где с 1113 до 1895 г. действовал Ахтамарский католикосат), на северо-восточном берегу Средиземного моря было образовано Киликийское армянское государство, просуществовавшее до конца XIV в. Вместе с царским престолом в Киликию переместился и Патриарший престол ААЦ (1062–1441). В этот период Армянская Церковь вступила в контакты с Римской церковью. По просьбе папы Климента армяне оказали помощь крестоносцам в их походе на Иерусалим. Хотя по многим позициям обе церкви нашли взаимопонимание, и даже была заключена уния (не поддержанная всей Церковью), окончательное объединение не состоялось.

Когда в 1375 г. пало Киликийское царство – последнее крупное армянское государство, если не считать небольшие княжества в Сюнике и Арцахе – в коренной Армении зародилась идея возвращения Патриаршего престола в Эчмиадзин. Она получила воплощение в 1441 г. при католикосе Григоре IX (1439-1441), который из-за своей старости не смог переехать из Киликии в Эчмиадзин и остался в Сисе, бывшем столичном городе. Но по его поручению Национально-церковным собором был избран в Эчмиадзине католикос – Киракос Вирапеци (1441-1443). Киликийским армянам трудно было свыкнуться с мыслью, что их страна лишилась католикоса, и поэтому после кончины Григора IX они основали католикосат – Великого Дома Киликии².

В связи с потерей армянами своей государственности и расселением их за пределами своей исторической родины в диаспоре начали возникать духовные центры ААЦ. Помимо киликийского католикосата в Армянской Церкви имеются Иерусалимское (1311 г.) и

¹ Так, уже в древнейший период в восточной части Армении был образован Агванкский католикосат (V-XIX вв.), который после присоединения части Восточной Армении к России (1813) был разделен на две епархии: Карабахскую (Арцахскую) и Шамахинскую.

² В результате геноцида начала XX в., когда Киликия лишилась своего исконного населения, престол киликийского католикоса обосновался в Антилиасе (Ливан), где и находится по настоящее время. В дальнейшем киликийские католикосы, хотя и числились под юрисдикцией Эчмиадзина, фактически были самостоятельными, сохраняя решающее влияние на армянскую диаспору не только Ближнего Востока, но и всего зарубежья. В 1956 г. даже произошел разрыв между Киликийским Домом и Эчмиадзином.

Константинопольское (1461 г.) патриаршества, в каноническом отношении подчиняющиеся Верховному Патриарху – Католикусу Всех Армян в Св. Эчмиадзине.

Хотя армянские церкви и приходы на территории России имелись и до XVIII в. у них не было своего руководящего органа. Это было связано с тем, что образ Армении и ее Церкви в России формировался руководством Русской Православной Церковью (РПЦ) под влиянием православного патриарха Константинополя.

Отношение к ААЦ кардинально меняется в имперский период, когда, с одной стороны, для России армянский фактор становится актуальным с геополитической точки зрения, а с другой стороны, слившаяся с государством РПЦ свое отношение к ААЦ должна была определять с позиции цезаристского государства. А эта позиция становится позитивной. Петра Великого мало волновали ничтожные дефиниции в трактовке природы Спасителя. Для него было важно продвинуть империю на Юг, что мыслилось осуществить, используя единоверных армян, в которых Петр Великий видел выгодного и надежного союзника.

Новая политика выразилась в учреждении в 1717 г. первой в России епархии Армянской Церкви, центром которой стал г. Астрахань. Выбор этого города был не случаен: в нем имелась многочисленная армянская колония, возникшая в конце XIII в. В 1630-1640-х гг. в Астрахани был построен большой гостиный двор, на территории которого уже в начале XVII в. имелась армянская церковь. В 1706 г. в этом крупнейшем торговом центре империи была построена новая армянская церковь (Успения Св. Богоматери), во дворе которой в 1828 г. был похоронен глава епархии архиепископ Ованес. В последующие десятилетия в городе были построены церкви Святых Павла и Петра, Св. девы Екатерины, Св. Вознесения, кладбищенская церковь Св. Воскресения. По количеству армянских церквей и духовенства в России впоследствии впереди Астрахани была только армянская колония на Дону, центр которой город Новая Нахичевань (Нахичевань-на-Дону) стал местом пребывания главы второй епархии ААЦ в России.

Образование Астраханской епархии ААЦ способствовало установлению тесных отношений между российским правительством и

представителями духовной и политической элиты армянского народа (в частности князьями-меликами Арцаха и Сюника). Последние надеялись получить от России помощь разворачивавшемуся национально-освободительному движению против турецкой и персидской деспотий.

После кончины Петра на Юге происходит ослабление внешнеполитической активности и, как следствие, охлаждение к ААЦ¹. Со вступлением на престол Екатерины II возобновляются прямые контакты между российским правительством и Патриаршим Престолом в Эчмиадзине.

30 июня 1768 г. императрица подписала Грамоту, направленную католикосу Симеону Ереванци (1763-1780). В ней подтверждались все прежние льготы в отношении ААЦ². В том же году католикос Симеон отправил в Санкт-Петербург посольство во главе с архимандритом Давидом. Последний преподнес императрице от Армянской Церкви мощи святого предтечи и крестителя Господня, святой мученицы Рипсимии и святого великомученика Георгия, да часть ковчега Ноева³. После всего этого Екатерина II в 1771 г. установила чин молебствия о Российском императоре, а в 1773 г. фактически заново учредила российскую епархию Армянской Церкви³, с 1780 г. переименованную в Ново-Нахичеванскую.

Главой епархии стал видный религиозный деятель архиепископ Иосиф Аргутинский (1743-1801), оказавший российскому правительству существенную поддержку в присоединении Крыма и Кавказа, много сделавший для российско-армянского сближения. Аргутинским был разработан проект восстановления армянской государственности под протекторатом России, нашедший поддержку императрицы и знаменитого общественного деятеля Г. Потемкина. Правда армянский проект получил в последующие десятилетия воплощение в форме присоединения Восточной Армении к России.

¹ В первые годы правления Елизаветы наступило некоторое охлаждение к Армянской Церкви, когда по отношению к ней вновь был реанимирован термин «ересь». 1 февраля 1741 г. следует запрос императрицы Синоду относительно армянских церквей. После получения ответа на него последовал указ от 16 января 1742 г. об упразднении армянских церквей в России «кроме одной каменной в Астрахани». Армяно-русские отношения в XVIII веке. Сборник документов. Ереван: АН Армянской ССР Т. III, 1978. С. 158-159.

² Там же. С. 76-77.

³ Там же. С. 76-77.

В результате русско-иранских войн первой трети XIX в. в соответствии с Гюлистанским (1813) и Туркменчайским (1828) договорам в состав Российской Империи вошло несколько восточноармянских областей (Карабах, Ереван, Нахичеван). Вследствие этого Эчмиадзинский Патриарший Престол оказался в пределах России. 11 марта 1836 г. правительство Николая I приняло „Положение об управлении делами Армяно-Григорианской церкви в России”¹, предоставлявшее Армянской Церкви куцую автономию.

На момент принятия Положения в России имелось шесть епархий ААЦ: Ереванская, Арцахская (Карабахская), Ширванская, Грузинская, Бессарабская и Ново-Нахичеванская и Астраханская. Последние две епархии были созданы собственно в России.

Бессарабская епархия ААЦ с центром в г. Яссы была основана в 1809 г. указом Александра I на территориях, отвоеванных Россией у Османской империи вследствие русско-турецкой войны 1806-1812 гг. Согласно Бухарестскому мирному договору, подписанному 16 мая 1812 г., территория между реками Прут и Днестр вошла в состав России. Там была образована Бессарабская губерния с центром в Кишиневе. Поскольку Яссы остались в пределах Османской империи, новым епархиальным центром стал Кишинев, хотя национальным центром бессарабских армян был г. Григориополь.

Положение 1836 г. объединяло Ново-Нахичеванскую и Бессарабскую епархии, а центр объединенной епархии вскоре перенесли из Кишинева в Новый Нахичеван. В ведение этой епархии находились армянские церкви и их приходы Санкт Петербурга, Москвы, Малороссии, Крыма, Дона и Новороссии.

В ведении Астраханской епархии остались Северный Кавказ, Поволжье, Сибирь и Средняя Азия. Уже при советской власти пределы Астраханской епархии сузились до территории Северного Кавказа и Нижнего Поволжья, и она была переименована в епархию Северного Кавказа и Астрахани.

¹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Т. XI. № 8970. См. Вартанян В.Г. Армяно-григорианская церковь в политике императора Николая I. Ростов-н/Д, 1999. В указанный период в русской церковной и официальной литературе утвердилось наименование Армяно-григорианская церковь. Оно призвано было сократить христианскую историю в Армении, устранив в названии ее апостольский характер. В настоящее время это наименование выходит из употребления.

В соответствии со статьей 57 указанного Положения утверждалась структура епархий ААЦ в России. Их возглавляли епархиальные Начальники, назначаемые государем Императором из духовных сановников этого исповедания¹. В своей деятельности они ответственны перед правительством и своим духовным начальством (ст. 58). В пределах своего ведомства, епархиальные Начальники посвящают в разные степени духовного сана, по чиноположению Церкви своей (ст. 59). Положение предполагало создание при каждой епархии Консistorий, состоящих из архимандрита и трех протоиереев (или священников). Председательствовал в них епархиальный Начальник. При Консistorии создавалась канцелярия (ст. 72-74)¹.

Положение содержало целый ряд норм, противоречащих каноническому устройству и традициям ААЦ. Тем самым все обещания, данные церковным иерархам, и в их числе архиепископу Нерсесу V Аштаракеци (избранному в 1843 г. Католикосом), о самоуправлении в армянских областях и независимом статусе церкви оказались забытыми.

В соответствии с Положением была проведена реорганизация Астраханской епархии. Так как епархия охватывала громадную территорию Империи, для оперативного управления армянскими церквями Восточного Предкавказья, где имелись самые крупные армянские общины, создавалось структурное подразделение Астраханской епархии (консistorии) – Кизлярское духовное правление, возглавляемое викарием. Викарии и благочинные священники (с местопребыванием в Ставрополе и Моздоке) были подотчетны главе епархии. Должность последних официально называлась Епархиальный Начальник и Председатель Консistorии.

По данным на начало XX в., Астраханская архиепископская епархия включала 45 церковных общин, 31 церковь и 70 тыс. прихожан. Только Кизлярское правление ведало 25 общинами, 12 церквями и 60 тыс. прихожанами².

Астраханской епархией управляли авторитетные церковные иерархи, некоторые из которых, например архиепископы Ованнес и

¹ Там же.

² Орманиян Малахия. Армянская Церковь. Ее история, учение, управление, внутренний строй, литургия, литература, ее настоящее. М., 1913. С. 216.

Ефрем, стали Католикосами. Архиепископ Ованнес Нерсесян (Гарнакерян) являлся одновременно начальником двух епархий: Астраханской и Нахичевано-Бессарабской. После него, вплоть до начала 50-х гг., епархию возглавлял епископ Барсег. Несколько лет епархия управлялась без своего местоблюстителя. В 1857 г. решением Католикоса Нерсеса V главой епархии был назначен архиепископ Матевос Вегапетян, возглавлявший ее до своей кончины в 1866 г. В тот период в епархиальном правлении состояли священники Нерсес Бариджян, Агарон Дадамян, Арутюн Турчаниянц, Акоп (Яков) Попов, Саркис Посланникянц, Иосиф Бунятыанц, Симеон Гарибджанянц и др. Источники 50-60-х гг. называют и имена священников кизлярского духовного правления: Мкртыч Тер-Сааков, Геворк Отарянц, Степан Флиянц, Захарий Эсинджарянц, Хачатур Тер-Аствацатурянц¹.

При малейшем изменении отношения к ААЦ в столице региональные власти тотчас же реагировали соответствующим образом, поэтому нередко должности главы епархии и кизлярского викария оставались вакантными.

В начале 60-х гг. XIX в. завершение войны с горцами привело к стабильности в крае. Вместе с освобождением крестьян от крепостного права наступает относительно либеральная эпоха в развитии общественной жизни России. В этот же период вновь возрастает особая роль ААЦ в развитии духовной и культурной жизни народа, чему не мало способствовал новый Католикос. 17 сентября 1866 г. Верховным Патриархом Католикосом Всех Армян в Св. Эчмиадзине избрали Константинопольского патриарха Геворга Керестечяна (1813–1882). Новоизбранный Католикос получил утверждение от российского императора Александра II. Приняв обряд помазания и имя Геворга IV, Католикос начинает осуществлять деяния, за что получил прозвище „Мецагорцѝ (Достославный)“. Геворг IV, озабоченный положением своих соотечественников в России, сумел добиться от правительства Александра II разрешения на открытие армянских школ в местах компактного проживания армян, подтверждения указов прежних

¹ См.: Акопян В.З. *Армянская Апостольская Церковь на Ставрополье и Тереке. Пятигорск, 2000; Его же: История прихода армянской апостольской церкви г. Пятигорска. Пятигорск, 2005.*

императоров, допускавших беспрепятственно возводить храмы и открывать при них приходские училища. Получив поддержку от высшего иерарха своей Церкви, Астраханская епархия, возглавляемая архиепископом Матевосом Вегапетяном, могла теперь смелее апеллировать к местным властям с просьбой содействовать (а, точнее, не чинить препятствия) в строительстве церквей.

В 70-80-е гг. XIX в. Астраханскую епархию возглавляли: архиепископ Геворк Вегапетянц (до 1882), епископы Сукиас Парзянц и Геворг Суренянц (с 1887 г.). Членами Консистории в тот же период являлись протоиерей Иосиф Буниатянц, священники Симеон Карибджанянц, Давид Дадамянц, Авраам Поповянц, Исаак Попов, Ованес Ширакуни, Меликсет Калантарянц, Габриэл Бахрянц и секретари Е. Бекжанов, Кеворк Халафянц. В те же годы во главе Кизлярского духовного правления находились викарные архимандриты: Адам Тер-Никогосянц, Григорий Гарнакерянц, Петрос Айвазян и члены правления: протоиерей Крикор Сафарянц, священники Степан Филянц, Исаак Поповянц, Хачатур Тер-Аствацатурян, Хорен Горганянц и др.

По отношению к Армянской Церкви царское правительство проявляло непоследовательность. С одной стороны, геополитические интересы России в регионе вынуждали правительство соглашаться со значительной ролью Церкви в общественной жизни своего народа. Но, с другой стороны, особый ее статус препятствовал стремлению правительства ассимилировать единоверный народ. Конфессиональная принадлежность фактически определяла национальную принадлежность подданных Российской Империи. К тому же на политику монархии оказывала влияние огосударствленная РПЦ. Некоторые руководители Священного Синода, фактически являвшегося государственным министерством, когда это было выгодно, вдруг вспоминали средневековые греко-армянские споры и пытались элементарные богословские различия между Армянской и Православной Церквями использовать как повод для упразднения или ограничения влияния ААЦ. В силу этого, административному произволу подвергались руководящие органы Астраханской епархии. Нередко должности главы епархии и кизлярского викария оставались вакантными.

В начале XX в., когда гонения на церковь значительно усилились, Астраханскую епархию возглавлял епископ Мхитар¹. Консервативные круги в правительстве в этот период попытались похоронить самостоятельность ААЦ жесткими, административными методами. Но если в течение десятилетий это делалось постепенно, шаг за шагом, то накануне первой русской революции такая политика приобрела открытый и даже агрессивный характер.

Царское правительство, с подачи министра внутренних дел В.К. Плеве и кавказского наместника Г.С. Голицына, 12 июня 1903 г. приняло дискриминационный закон с громоздким названием: «О сосредоточении правления имуществом Армяно-григорианской церкви в России в ведении Министерства Народного Просвещения средств и имущества означенной Церкви, коими обеспечивалось существование армяно-григорианских церковных училищ»².

Кроме того, 4 мая 1904 г. Плеве направил руководству губерний и областей на Кавказе секретный циркуляр. В нем говорилось: «Высочайшим повелением 1 октября 1903 г. установлено правило, чтобы впредь до пересмотра действующих узаконений об управлении духовных дел христиан армяно-григорианского исповедания, духовные власти сего исповедания при назначении епархиальных викариев, членов консисторий, ректора и преподавателей духовных академий и семинарий, настоятелей монастырей, а также к приходским должностям настоятелей, диаконов и причетников, испрашивали на то согласие: для викариев – главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, а для остальных – подлежащего по месту назначения губернатора или соответствующего должностного лица». Далее следовали конкретные распоряжения. В частности, давалось указание, что «в случае обнаружения самовольного назначения на таковые должности или допущения к временному их исполнению принимать меры к воспрепятствованию назначенным вне установленного новым законом порядка лицам исполнения должностей, с отображением от них соответствующей подписки, а в случае неисполнения ими требований

¹ См.: Акопян В.З. Армянская Апостольская Церковь на Ставрополье...

² ПСЗРИ. Т. XXIII. № 23156.

местной администрации по сему предмету представлять об их действиях главному кавказскому начальству¹.

Школьная проблема здесь выступала только в качестве прикрытия, так как закон посягал на большую часть имущества всей церкви, включая туда все пожертвования, которые в виде капиталов и недвижимого имущества поступали в пользу национализированных правительством церковных заведений. Все сословия армянского общества расценили закон как акт, направленный против всей нации, всегда преданно отстаивавшей интересы Империи на Кавказе. Так считали и некоторые дальновидные и либерально мыслящие российские чиновники, резко выступившие против мер, предложенных Плеве и Голицыным².

Несмотря на то, что руководство ААЦ в тот период было больше озабочено событиями, происходившими в իՌսոՒՊԷՏն Армении, где османское правительство периодически осуществляло погромы коренного населения, Католикос Всех Армян Мкртич I Хримян (1821-1907) первым поднял свой веский голос в защиту национальной Церкви. Католикос Мкртич I, относился к архипастырям, особо почитаемым армянским народом, с любовью называвшим его Айрик (Отец). Он последовательно отстаивал самостоятельность Армянской Церкви, чья паства проживала во враждовавших друг с другом империях – Российской и Османской³. Кстати, в 1895 г. Католикос Мкртич I совершил визит на Северный Кавказ, что вызвало огромный резонанс в армянских поселениях и общинах. Весть о его кончине в 1907 г. с болью была воспринята и армянской общественностью Юга России.

Во всех общинах епархии армянская общественность встала на защиту своей Церкви и ее собственности. Власть, нанося удар по ААЦ, рассчитывала на традиционную верноподданность армян российскому

¹ Акопян В.З. Армянская Апостольская Церковь на Ставрополье... С. 25.

² Витте С.Ю. Воспоминания. М. 1991. С. 32-34.

³ Среди многих преобразований, осуществленных католикосом, особо выделялась реформа (1906), которая предусматривала введение выборных начал и участие народа в формировании и деятельности руководящих органов Армянской Церкви, включая епархиальных начальников, викариев и благочинных. Тогда же он объявил о созыве в Первопрестольном Св. Эммиадзине собрания, на которое армянское население Российской Империи избирало своих представителей (на каждую 1000 прихожан – по одному выборщику). См.: Гуайта Джованни. 1700 лет верности. История Армении и ее Церкви. М., 2002. С. 205–206.

императору. Поэтому для нее стала неожиданной резко отрицательная реакция, последовавшая со стороны всей армянской общественности. Своими действиями правительство подталкивало страну к революции.

Власть стала это осознавать с большим опозданием. 1 августа 1905 г. Николай II подписал указ, фактически отменявший закон от 12 июня 1903 г.¹ В соответствии с этим актом конфискованное имущество возвращалось ААЦ. Известие об этом было встречено с одобрением в армянских поселениях и общинах Северного Кавказа. Положительную роль в возвращении церкви отобранного имущества сыграло ходатайство нового наместника Кавказа И.И. Воронцова-Дашкова. 18 августа наместник, находясь в Кисловодске, принял депутацию от армянского населения двадцати городов Юга России.

В коллективном заявлении, составленном депутацией, говорилось: «С чувством глубокого удовлетворения и великой радости был встречен армянским народом и церковью Высочайший указ 1 августа. Достопамятный день, когда с высоты престола было провозглашено доверие к армянскому народу, церкви и восстановлены традиции России к нам, глубоко запечатлен в сердцах всех армян. Вековая связь армянского народа с Россией в последние годы, до вступления Вашего сиятельства в управление краем, была омрачена рядом прискорбных недоразумений, вызванных административными мероприятиями, не отвечающими государственными целям. Ваша мудрость и широкий взгляд на государственные задачи являлись залогом того, что под Вашим управлением края он вступит на новый путь мирного развития и культурного преуспевания населения Кавказа...»².

Астраханской епархии на Северном Кавказе и церковным приходам приходилось преодолевать много трудностей, связанных со строительством храмов и функционированием национальных училищ. Последние неоднократно закрывали, но под давлением общественности царская администрация вынуждена была разрешать

¹ ПСЗРИ. Т. XXV. № 26613.

² «Северный Кавказ», 3 августа, 1905.

их открытие. Однако после октября 1917 г. ААЦ, как и другие религиозные организации России, подверглась гонениям.

Советская власть, признавая национальную культуру только по форме, искореняла в ней национальное содержание. А таким содержанием применительно к армянскому народу выступали национальная школа и христианская вера, которую символизировала ААЦ. Большевики развернули массированное наступление против религии вообще, пропагандируя воинствующий атеизм. Священнослужителей, избежавших молох гражданской войны, лишали гражданских прав, их не допускали к выборам в местные советы. Таких людей тогда унизительно называли „лишенцы“, то есть лишенные избирательных прав, пусть даже эти права и были формальными. В 30-е гг. многие священнослужители, и особенно представители высшего армянского духовенства, оказались репрессированными.

Дисперсное проживание народа неизбежно ведет к его ассимиляции. Это в полной мере относилось и к армянскому народу, большая часть которого проживала в рассеянии – Спюрке. Однако Армянская Церковь, выработала противовесы ассимиляции. Об этой роли Церкви хорошо был осведомлен Сталин, сделавший все, чтобы лишить армянский народ его духовных предводителей. Между тем с 1911 по 1930 г. патриарший престол занимал Католикос Геворг V. Являясь оппонентом власти большевиков, он поручил поддерживать все отношения с ними ереванскому архиепископу Хорену Мурадбегяну. Благородный человек, большой патриот своего народа, архиепископ Хорен считался лояльным к советской власти иерархом Армянской Церкви. Поэтому после смерти Геворга V благодаря поддержке власти он избирается Католикосом Всех Армян. Но и Хорен I (1932–1938) не мог устроить власть, так как своим положением духовного предводителя всех армян вызывал у тандема Сталин – Берия полное неприятие. По личному распоряжению Берии Католикос Хорен I был убит.

На территории РСФСР, и в частности на Северном Кавказе произошла практически полная ликвидация структуры ААЦ¹. Были

¹ Правда, на Церковно-национальном соборе в 1962 г. в Эчмиадзине армянские церкви были представлены двумя отдельными делегациями: Ново Нахичеванской епархией и Московским приходом.

закрыты, а затем в разное время и уничтожены армянские церкви в Армавире, Астрахани, Новой Нахичевани, Краснодаре, Ставрополе, Святом Кресте (Буденновске), Пятигорске, Грозном, Кизляре, Моздоке и других населенных пунктах. Сохранилось лишь несколько церковных сооружений, превращенных в эпоху строительства социализма в складские помещения.

Однако приближалась война. На высоком правительственном уровне должна была произойти корректировка политики в отношении к церкви. Диктатор (несостоявшийся священнослужитель) нуждался в особом ореоле, который можно было приобрести не трудами классиков марксизма-ленинизма, а веками установленным правилом – благословением высшего церковного иерарха. К тому же, советская власть, развертывая патриотическое воспитание, вынуждена была считаться с религиозными чувствами людей. Сталин, желая уподобиться Отцу Всея Нации, в первые дни войны обратился к народу не с традиционным ,товарищи!, а принятым у священников обращением к верующим – ,братья и сестры!/. Правда, либерализация политики в отношении церкви более или менее открыто проявится в середине войны, когда, с одной стороны, сама церковь поднимет свой глас с призывом защитить Отечество, а с другой стороны, потребуются нейтрализовать лицемерную политику нацистов, пытавшихся на захваченных территориях использовать оскорбленные религиозные чувства людей в своих интересах.

С первых же дней войны Армянская Церковь, так же как и Русская Православная, призвала свою паству встать на защиту Отечества. Она направила на военные нужды значительные средства. Так, например, на средства Церкви была сформирована танковая колонна ,Давид Сасунский/. В связи с вышесказанным в годы войны Сталин согласился на возобновление деятельности не только патриарха Московского и всея Руси, но и верховного иерарха Армянской Церкви, пост которого после Католикоса Хорена I оставался вакантным. В апреле 1944 г. состоялась встреча диктатора с архиепископом Геворгом Чорекчянцем, родившимся в Новой Нахичеване, а в довоенный период возглавлявшим армянскую епархию Грузии. Во время этой встречи были решены проблемы предстоящих выборов

высшего церковного иерарха, а также вопросы взаимодействия власти с церковью. Естественно, что на состоявшихся в июне 1945 г. выборах Католикосом был избран Геворг VI.

В послевоенные десятилетия народ уже не рассматривался в качестве братьев и сестер. Построив социализм, страна устремилась к коммунизму. А так как ставилась задача за короткое время избавиться от всех вредных остатков феодально-буржуазного прошлого (к их числу относились религия), в конце 50-х гг. ранее сохранившиеся церкви вновь начинают варварски разрушать.

Демократические процессы в России создали условия для пробуждения национального самосознания армянской диаспоры. Это, прежде всего, проявилось в процессе духовного возрождения, восстановления попорченного религиозного сознания. Наиболее интенсивно церковное возрождение происходит на Юге России, где проживает более половины российских армян. Кроме коренного армянского населения, веками и десятилетиями проживавшего на Северном Кавказе, в последнее время здесь обосновались тысячи беженцев из Азербайджана, вынужденных переселенцев из разрушенных землетрясением населенных пунктов Армении, из других республик бывшего Союза, где армянское население ощутило тяжелые последствия политической и социально-экономической нестабильности. Именно эта часть населения больше всего ощутила потребность в слове Божьем.

Духовное возрождение проявилось в восстановлении в полном объеме структур ААЦ в России, и в частности на Северном Кавказе. В августе 1991 г. в Министерстве юстиции РФ была зарегистрирована Нор-Нахичеванская и Российская епархия ААЦ, возглавляемая с 1976 г. архиепископом Тираном Кюрегяном. Под юрисдикцией епархии находились армянские церкви России, Украины, Белоруссии, Молдавии, государств Прибалтики и Центральной Азии.

По представлению главы епархии 25 июля Верховный Духовный Совет ААЦ во главе с Верховным Патриархом Католикосом Всех Армян Вазгеном I образовал в структуре Нор-Нахичеванской и Российской епархии ААЦ (в пределах территории РФ) три викариата: Западный (церковные общины Москвы и Санкт-Петербурга), Ростовский (общины Ростовской области и Поволжья) и Северо-

Кавказский (Краснодарский и Ставропольский края, северокавказские республики), на территории которого проживает около половины российских армян.

25 июля 1991 г. Католикос Вазген I назначил викарием Северного Кавказа архимандрита Езника Петросяна, много сделавшего для налаживания церковной жизни.

Архимандрит Езник Петросян родился 19 января 1955 г. в Тбилиси. В 1973 г. закончил Эчмиадзинскую духовную академию и в том же году был рукоположен в иеромонахи. Первые несколько лет он работал в редакции журнала „Эчмиадзин“ в качестве секретаря. В 1975 г., защитив в Первопрестольном Св. Эчмиадзине диссертацию на тему „Литературно-богословское наследие Мовсеса Ерзинкац“, был удостоен сана Вардапета (архимандрита). С 1976 по 1981 г. учился на богословском факультете Афинского национального университета, где в 1978 г. защитил докторскую диссертацию по теме „Отношение Армянской Церкви к святым образам“ и получил научную степень доктора богословия. Являлся ректором Эчмиадзинской духовной академии, был членом Комитета богословского образования Всемирного совета церквей. До своего назначения на Северный Кавказ архимандрит Езник Петросян был настоятелем Ахпатского монастыря, в пределах которого в средние века действовал университет. В Ахпате отец Езник продолжал заниматься научной и издательской деятельностью. Итогом его научных изысканий стала защита в Св. Эчмиадзине (1993) диссертации на соискание сана протоархимандрита по теме „Христология Армянской Церкви“. Его перу принадлежит целый ряд ценных богословских трудов, за которые ему присвоили звание доктора богословия.

18 августа 1994 г., в возрасте 86 лет, умирает Католикос Вазген I, возглавлявший Армянскую Церковь с 1955 г. В начале апреля 1995 г. для избрания нового Католикоса созывается Церковный Национальный Собор, проводившийся уже в независимой Армении. 4 апреля Верховным Патриархом Католикосом Всех Армян становится известный в церковном мире ученый-богослов Католикос Киликийский Гарегин, который 9 апреля восходит на престол Св. Эчмиадзина под именем Гарегин I (1995-1999).

Возрождение церковной жизни в регионе с многочисленным армянским населением стало основанием для образования Епархии Юга России ААЦ, что получило закрепление 13 января 1997 г. специальным Кондаком (Указом) Католикоса Гарегина I. Новую епархию с центром в Краснодаре Езник Петросян принял уже в сане епископа. Выполнив свою историческую миссию, епископ (в прошлом году получивший сан архиепископа) Езник Петросян вернулся в Св. Эчмиадзин, где возглавил весьма ответственный отдел межцерковных связей. В новое тысячелетие епархия вступила с новым предводителем – епископом Мовсесом Мовсесяном.

Глава епархии епископ Мовсес Мовсесян родился в 1964 г. в с. Гохт Армении. В 1982 г. он поступил в Духовную Академию Св. Эчмиадзина. В то время учащимся Академии отсрочку от армии не давали, поэтому с 1983 по 1985 год он проходил службу в армии, после чего продолжил учебу. В 1989 г., защитив дипломную работу на тему „Акнерская школа“, он завершает учебу в Академии и рукополагается в дьяконы. В том же году дьякон Мовсес поступает в Загорскую Духовную Академию для продолжения богословского образования. В 1991 году защитил диссертацию и получил степень кандидата богословских наук. 28 июля 1991 г. был рукоположен в иеромонахи и назначен настоятелем московской церкви Сурб Арутюн. Наряду с исполнением священнических обязанностей, он преподавал Закон Божий в армянской гимназии и организовал проведение уроков христианского воспитания в Московской армянской общине. В 1996 г. он защитил диссертацию и получил звание архимандрита. С 1997 по 1999 г. архимандрит Мовсес Мовсесян служил настоятелем храма Св. Рипсима в Св. Эчмиадзине. В 1999 г. вновь избранный Католикос Гарегин II назначил его местоблюстителем главы Епархии Юга России ААЦ. В апреле 2001 г. архимандрит Мовсес был назначен главой епархии и 30 сентября того же года рукоположен в епископы.

Краснодар был определен центром архиерейского престола новой епархии. Учредительное собрание избрало епархиальный совет – высший орган этого регионального церковного объединения. В состав епархии вошли викариаты, центры которых находились в Краснодаре, Пятигорске, Владикавказе. Заместителем главы епархии является

настоятель пятигорской церкви Сурб Саргис протоиерей Арам Унанян, викарий армянских церквей Ставрополя и Терека.

На рубеже XX- XXI вв. руководящими органами ААЦ на Северном Кавказе и религиозными общинами была проделана огромная работа по реставрации сохранившихся старых церквей (в Армавире, Владикавказе, Эдиссии, Буденновске), возведению новых храмов (в Пятигорске, Кисловодске, Адлере, Сочи, Гайкодзоре, Краснодаре, Ставрополе, Георгиевске, Курганинске, Апшеронске, Славянске-на-Кубани, Ново-Михайловке, Шаумяне и др.), молельных домов и памятных хачкаров. При церквях начинают функционировать воскресные школы, где изучают Святое Писание, историю церкви и родной язык. Несколько новых церквей освятили Католикос Гарегин I, посетивший в августе 1997 г. Краснодарский и Ставропольский края и ныне здравствующий – Гарегин II, 29 ноября 2003 г. освятивший пятигорскую церковь Сурб Саргис.

Таким образом, возрожденная епархия и приходы ААЦ на Северном Кавказе, так же как и вся Церковь на современном этапе подтвердила свою традиционную историческую позицию – быть со своим народом, сплотить его на духовно-религиозном уровне.

Ամփոփում

Սույն հոդվածում հեղինակը ներկայացնում է Հյուսիսային Կովկասի Հայ Առաքելական Եկեղեցու դեկավար կառույցների կազմավորման պատմությունը (XYIII դ), նրա վերածնունդը հետխորհրդային տարիներին ու նրա դերը արդի ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի միաբանման գործում:

Summary

The author of this article represents the history of the formation of governing structures of the Armenian Apostolic Church in the North Caucasus, its revival in the post-Soviet years and its role in the current period of the unification of the Armenians.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՂՀ-ում (1991-2002թթ.)

Արմինե Առստամյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԱրՊՀ

Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված Լեռնային Ղարաբաղում սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր բնագավառներում հետևողականորեն իրականացվել է հայ բնակչության շահերը ոտնահարող խտրական քաղաքականություն:

Ազգային հալածանքի քաղաքականությունն ուղեկցվել է սոցիալ-տնտեսական կյանքում առկա բազմաթիվ չլուծված հիմնախնդիրներով, որոնք հակազդել են ոչ միայն երկրամասի սոցիալ-տնտեսական զարգացման, այլ նաև ժողովրդագրական զարգացման ընթացքի վրա:

1921թ. մարդահամարի տվյալներով՝ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության թիվը հասնում էր 131,5 հազար մարդու, որի 94.4%-ը հայեր էին, իսկ մնացած 5.6%-ը այլազգիներ:

Խորհրդային իշխանության տարիներին, ադրբեջանական կառավարության հայաջինջ քաղաքականության պատճառով, Արցախի բնակչության թիվը չնչին չափով աճեց: Այսպես, 1939-1979 թթ. երկու մարդահամարների միջև ընկած ժամանակահատվածում երկրամասի բնակչությունն ավելացավ ընդամենը 7%-ով՝ 151 հազարից հասնելով 162 հազար մարդու: Ընդ որում, հայերի տեսակարար կշիռը բնակչության ընդհանուր թվակազմում 75.9%-էր, իսկ ադրբեջանցիների թվաքանակը աճելով կազմեց 22.9%¹: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ եթե Ղարաբաղի բնակչությունը 1926-1990թ.թ. աճել է 1,56 անգամ, ապա նույն ժամանակաշրջանում Ադրբեջանի բնակչությունը աճել է շուրջ 4 անգամ: Եթե 1990թ. Ադրբեջանում բնակչության խտությունը կազմում էր 82,3 մարդ, ապա Ղարաբաղում այդ ցուցանիշը կազմում էր 44 մարդ²: Պարզ է, որ հայ բնակչության թվաքանակի նվազումը կապված էր ադրբեջանական խտրական քաղաքականության հետևանքով թելադրված հայերի կայուն արտահոսքի և ադրբեջանցիների ներհոսքի պատճառով:

¹ Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում և XXI դարի շեմին, Երևան, 2002, էջ 286:

² ԼՂՀ տնտեսական զարգացման նախարարության տրամադրության տակ եղած նյութերից:

Բնակչության կազմում հայերի նվազման միտումների շարունակումը կարող էր, ինչպես Նախիջևանի պարագայում հանգեցնել Արցախի լիակատար հայաթափմանը:

1988թ. սկիզբ առած ազգային ազատագրական պայքարի պատճառով, սակայն բնակչության կառուցվածքում հայերի տեսակարար կշիռը էապես փոխվեց: 1988թ. բնակչության թիվը կազմում էր 189 հազար մարդ, իսկ 1990թ.¹ 195.2 հազար մարդ, որի 98%-ը հայեր էին¹:

1990թ. Արցախի բնակչության թվաքանակի նման աճը հիմնականում պայմանավորված էր Բաքվից և Ադրբեջանի մյուս շրջաններից հայերի բռնագաղթամբ:

1988-1994թթ. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքից 1988-1994թ.թ. արտագաղթած 48 հազար հայ բնակիչ սկզբում ապաստան գտավ Հայաստանի Հանրապետությունում, ապա մի մասը վերադարձավ Ղարաբաղի Հանրապետություն:

1990-1992թ.թ. պատերազմական իրադարձությունների և Մարտակերտի, Շահումյանի և ԼՂՀ այլ շրջաններից արտագաղթի պատճառով բնակչության թիվը նվազեց մինչև 121 հազար մարդու:

Պատերազմական իրավիճակով պայմանավորված խիստ նվազեց բնակչության բնական աճը: Այսպես, եթե 1985թ. ծնվածների թիվը կազմում էր 4498 հոգի, ապա 1992թ.² 1359, 1993թ.² 1308: Դրան հակառակ բարձր էր մահացության գործակիցը: Այսպես, եթե 1993թ.² 1000 բնակչի հաշվով ծնվածների թիվը կազմեց 10,6 մարդ, ապա նույն ժամանակահատվածում մահացածների թիվը 1000 բնակչի հաշվով կազմեց 16,6 մարդ: Համեմատության համար նշենք, որ շարժման նախօրյակին Արցախում ծնվողների միջին տարեկան թվաքանակը 1000 շնչի հաշվով կազմում էր 22,3 մարդ, շարժման տարիներին այդ թիվը կրճատվեց գրեթե 2 անգամ²:

Ծնելիության գործակցի նվազումը և մահացության աճը ինչպես նաև մեծ չափեր ընդունած արտագաղթը պայմանավորեց Արցախի բնակչության թվաքանակի նվազեցումը: Այսպես, եթե 1985թ. բնակչության թիվը կազմեց 173,6 հազար, ապա 1995թ.² 126,4 հազար:

Բնակչության թվաքանակը և կազմը Հազար մարդ

¹ ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական հիմնական ցուցանիշները 1985-1996, էջ 8:

² նույն տեղում:

Տարիներ	Ամբողջ բնակչությունը	Այդ թվում՝	
		քաղաք.	գյուղ.
1985	173.6	82.7	90.9
1990	195.2	101.7	93.5
1991	143.3	64.1	79.2
1992	121.9	64.1	57.8
1993	123.2	71.5	51.7
1994	126.9	71.8	55.1
1995	126.4	71.2	55.2
1996	131.4	73.1	58.3

Բնակչության բնական շարժը

Հազար մարդ

Տարիներ	Ծնվածների թիվը	Մահացածների թիվը	Բնակչության բնական աճը
1985	24.0	7.8	16.2
1990	17.3	7.1	10.2
1991	21.6	12.2	9.4
1992	11.6	11.2	0.4
1993	10.6	16.6	-6.0
1994	14.2	15.2	-1.0
1995	14.2	9.5	4.7
1996	15.2	10.2	5.0

Փաստորեն Արցախյան պատերազմի, սոցիալ-տնտեսական բնույթի կտրուկ անցումների արդյունքում Լեռնային Ղարաբաղում ապակայունացվեց ժողովրդագրական և միգրացիոն իրավիճակը: Ելնելով սոցիալ-տնտեսական ու ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակից, ինչպես նաև դրսում ապաստան գտած ղարաբաղցիներին վերադարձնելու, պետության սահմաններն ամրապնդելու, ազատագրված բնակավայրերը վերականգնելու անհրաժեշտությունից, 1993թ. ի վեր ԼՂՀ-ում իրականացվում է վերաբնակեցման ծրագիր: Արցախի վերաբնակեցումը ղարաբաղյան հարցի բաղկացուցիչ մասն է, համազգային խնդիր, որն ազգային ծրագիր պետք է դառնա:

1988թ. հետո Ադրբեջանի տարբեր տարածքներից Ղարաբաղ են ներգաղթել 75000 փախստականներ¹: 1993թ. ապրիլի 1-ին և սեպտեմբերի 13-ին ՀՀ կառավարությունը ընդունեց ԼՂՀ տարածքում պատերազմական գործողությունների հետևանքով ավերված բնակավայրերի

¹ «Հայաստան. ֆինանսներ և էկոնոմիկա», N10(17), 2002, էջ16:

վերականգնման և վերաբնակեցման միջոցառումների մասին որոշում, որտեղ նախատեսվում էր վերաբնակիչների կենսապայմանների ապահովման, բնակավայրերի վերականգնման միջոցառումներ:

1993թ. նոյեմբերի 8-ին ԼՂՀ Պաշտպանության Պետական կոմիտեն (ՊՊԿ-ն) ընդունեց ՀՀ կառավարության համապատասխան որոշումներից բխող միջոցառումների կիրարկումն ապահովող համապատասխան որոշում¹: Հրադադարից հետո, ցավոք, պատերազմից հյուծված հանրապետությունն ի վիճակի չէր համակողմանիորեն զբաղվելու փախստականների խնդիրներով, առաջին հերթին՝ նրանց բոլորին ապահովելու բնակարաններով: Զինադադարից հետո ԼՂՀ իշխանություններն ակտիվորեն ձեռնամուխ եղան վերաբնակեցման խնդրի իրագործմանը: 1994թ-ից ի վեր Արցախի կառավարությունն իրականացնում է «Վերադարձ Արցախ» ծրագիրը, իսկ 2000թ-ից ՀՀ կառավարությանն առընթեր միգրացիայի և փախստականների վարչությունը ևս աջակցում է այս ծրագրի իրականացմանը: Ծրագրի նպատակն էր վերաբնակեցնել և վերականգնել պատերազմական գործողությունների հետևանքով ամայացած Արցախի տարածքները:

Իշխանությունների կողմից առանձնակի ուշադրություն էր դարձվում պատերազմի հետևանքով մշտական բնակավայրերից տեղահանվածների պահանջմունքների բավարարմանը: Կառավարության համապատասխան որոշման համաձայն (թիվ 108 որոշում, 30 ապրիլի, 1996թ.) վերաբնակ ընտանիքներն ապահովվում էին բնակարաններով, ընտանիքի անդամներին ցուցաբերվում էր միանվագ դրամական օգնություն, սեփականության իրավունքով հատկացվում էր գյուղատնտեսական նշանակության հողամաս, տրամադրվում էին երկարաժամկետ վարկեր՝ ինքնազբաղվածությամբ նրանց ապահովելու համար և այլ արտոնություններ²:

Վերաբնակեցումն իրականացվում էր կամավորության սկզբունքներով, վերաբնակվել ցանկացողների մեծ հոսքը բացատրվում էր ստեղծված գրավիչ պայմաններով: Բնակարանը տրամադրվում էր սեփականության իրավունքով, սակայն այդ իրավունքը փաստաթղթային ձևակերպում կարող էր ստանալ միայն 5 տարի հետո: Տրվում էր 2 հազ. քմ տնամերձ հողամաս, 6 հազ. քմ տնամերձ հողամաս, 6 հազ. քմ սեփականաշնորհվող հող՝ ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամին:

¹ ԼՂՀ կառավարության ընթացիկ արխիվ, ՊՊԿ-ի որոշում, 1993, հր.320:

² «ԼՂ Հանրապետություն», 11 հունիսի, 1996:

Տեղափոխման բոլոր ծախսերը հոգում էր Արցախի կառավարությունը: Ընտանիքի գլխավորին տրվում էր միանվագ օգնություն աշխատավարձի քսանապատիկի և յուրաքանչյուր անդամին՝ հնգապատիկի չափով: Վերաբնակիչներն ազատվում էին որոշակի հարկերից, նրանց տրվում են նաև վարկային արտոնություններ: Վերաբնակիչների գերակշռող մասը հասարակության սոցիալապես անապահով խավի ներկայացուցիչներն էին՝ Ադրբեջանից բռնագաղթվածները, պատերազմական գործողությունների հետևանքով բռնի տեղահանված արցախցիները, նախկին ԽՍՀՄ կոնֆլիկտային գոտիներից դուրս եկածները, բնակարանային խնդիրը չլուծած նորաստեղծ ընտանիքները, քաղաքների և նախկին շրջկենտրոնների գործազուրկ, հողով չապահովված ընտանիքները:

Աշխատանքը տարվում էր երկու ուղղությամբ՝ նորաստեղծ գյուղերի բնակեցում և գյուղերի հզորացում: ԼՂՀ կառավարության որոշմամբ, 2001թ. նոյեմբերի 30-ին կառավարությանն առընթեր ստեղծվում է միգրացիայի, փախստականների և վերաբնակեցման վարչություն: Մինչ այդ, վերոհիշյալ գործառույթներն իրականացվում էին սոցապ նախարարության համապատասխան ստորաբաժանումները¹:

2001թ. կառավարությունը հաստատեց ԼՂՀ վերաբնակեցման տասնամյա ծրագիր, որով նախատեսվում էր այդ տարիներին երկրում ընդունել մինչև 67000 գաղթականի: Համաձայն վերաբնակեցման տասնամյա ծրագրի, ԼՂՀ-ն պետք է տարեկան ընդունի միջինը 1200 ընտանիք, որպեսզի հանրապետության բնակչության թվաքանակը հասներ նախապատերազմյան մակարդակին: Վերաբնակեցման քաղաքականությանը նպաստում էր նաև ԼՂՀ-ում 1997թ. մշակված «Ծնելիության և բազմազավակության խթանման ծրագիրը»: Բազմազավակ ընտանիքներն այստեղ օգտվում էին առավելություններից, սկսած երրորդ երեխայից՝ Արցախի կառավարության որոշմամբ, նրա անվամբ բանկում հաշիվ էր բացվում 700 դոլլարի չափով, 9-10 երեխայի դեպքում գումարի չափը հասնում էր մինչև 3000 դոլլարի: Արտոնությունների այս մեխանիզմը խթանում էր Արցախի բնակչության աճը:

Վարվող քաղաքականության արդյունքում՝ վերջին տարիներին աճել է ՀՀ-ից, ԱՊՀ և այլ երկրներից Ղարաբաղ վերադարձածների թիվը: Ահավասիկ՝ 1999թ. ԼՂՀ է վերադարձել շուրջ 230 ընտանիք (1000 հոգի): 2000թ. պետական բյուջեով վերաբնակեցման համար նախատեսվել է

1149357.0 հազար դրամ, որի շնորհիվ ապահովվեց շուրջ 194 ընտանիքի (847 հոգի) վերադարձը¹:

Մեծ թափով սկսվեց սահմանամերձ, պատերազմական գործողությունների հետևանքով ամբողջովին ավերված և ռազմավարական նշանակության բնակավայրերի վերաբնակեցումը: Գյուղեր վերաբնակեցվեցին հանրապետության բոլոր շրջաններում, այդ թվում նաև 12 գյուղ Շահումյանի շրջանում: Վերաբնակեցված գյուղերի մեծ մասում կառուցվել են դպրոցներ, բուժկետեր և սոցիալական այլ օբյեկտներ, նորոգվել են ճանապարհները, անցկացվել էլեկտրահաղորդման գծեր, վերականգնվել է ջրային համակարգը:

2001թ. բյուջեի միջոցների տղության պատճառով համեմատաբար պակաս գումար հատկացվեց վերաբնակեցման գործընթացին, այդուհանդերձ հնարավորություն ընձեռնվեց վերաբնակեցնել ևս 154 ընտանիք:

2001թ. ԼՂՀ կառավարությունը հաստատեց Շուշի քաղաքի և Շուշիի շրջանի զարգացման 10-ամյա ծրագիրը, որը ներառում էր վերաբնակեցման և աշխատատեղերի բացման խնդիրներ:

2002թ. վերաբնակեցման ծրագրի համաձայն պետբյուջեից հատկացվեց 450 մլն դրամ: 1993թ-ից մինչև 2002թ-ը Լեռնային Ղարաբաղ է տեղափոխվել 4498 վերաբնակիչ (1148 ընտանիք), որոնցից 161-ը (57 ընտանիք) բնակություն է հաստատել մայրաքաղաքում, մյուսները՝ շրջկենտրոններում²: Չնայած իրականացված լայնածավալ աշխատանքներին, վերաբնակիչները դեռևս շատ գյուղերում հայտնվում էին ոչ բարենպաստ կենսապայմաններում: Վերաբնակիչները բախվում են էներգամատակարարման խնդրի, ջրի պակասի, դպրոցների, ճանապարհների շինարարության ոլորտում բազմաթիվ թերությունների հետ: Հանրապետության գյուղական դպրոցներում, հատկապես վերաբնակեցվող տարածքներում հիմնախնդիր է ուսուցիչ-մասնագետների պակասը:

ԼՂՀ կառավարության 2001թ. մայիսի 4-ի թիվ 122 որոշմամբ համաձայն վերաբնակներին տրվում են նոր արտոնություններ³.

- անհատական տնով կամ բնակարանով ապահովում,
- միանվագ դրամական օգնության ցուցաբերում,
- ՀՀ-ից ԼՂՀ ճանապարհածախսի վճարում,

¹ «Ազգ», 18 ապրիլի, 2001:

² «Ազատ Արցախ», 28 մայիսի, 2002:

³ ԼՂՀ կառավարության ընթացիկ արխիվ, 2001թ. մայիսի 4-ի որոշում, թիվ 122:

- ընտանիքի գույքի տեղափոխում կամ գույքի տեղափոխման դրամական փոխհատուցում (ՀՀ-ից ԼՂՀ) երկարաժամկետ արտոնյալ բյուջետային վարկի տրամադրում՝ 260 հազար դրամի չափով,

- մշտական օգտագործման իրավունքով հողի հատկացում,

- 5 տարի ժամկետով բնակարանային կոմունալ ծառայությունների վարձից ազատում,

- նոր ընտանիք կազմած գորակոչային տարիքի անձանց՝ ժամկետային զինվորական ծառայության երկու տարով հետաձգում,

- վերաբնակիչների ընդգրկում վերաբնակեցման ծրագրով նախատեսված շինարարական աշխատանքներում:

ԼՂՀ կառավարությանն առընթեր գործող միգրացիայի, փախստականների և վերաբնակեցման վարչության խնդիրն է վերաբնակեցման ծրագրի իրականացմանը օժանդակելու համար ներգրավել համահայկական կառույցներին և հասարակական քաղաքական կազմակերպություն Անհրաժեշտ է ստեղծել այնպիսի գրավիչ պայմաններ, որպեսզի վերջիններս շահագրգռված լինեն ապրելու և արարելու այդտեղ: Դա առաջին հերթին վերաբերում է ինչպես բնակարանների կառուցմանը, այնպես էլ սոցիալական, արդյունաբերական օբյեկտների ստեղծմանը, բիզնես-ծրագրերի շահավետ պայմաններով վարկավորմանը:

Վերաբնակեցման ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումների և տնտեսական որոշ դրական տեղաշարժերի արդյունքում Արցախում վերջին շրջանում արձանագրվեց բնակչության թվաքանակի աճ: Այսպես՝ 2002թ. բնակչության թվաքանակը կազմեց 145.0 հազար մարդ, այն դեպքում, երբ 1995թ. կազմում էր 126.4 հազար¹: Միևնույն ժամանակ նշենք, որ հանրապետությունում ցածր է բնակչության բնական հավելաձևը, չնայած կառավարության կողմից իրականացվող ծնելիության և բազմազավակության խթանման միջոցառումներին. դրան հակառակ նկատվում է մահացության դեպքերի շատացում: Այսպես՝ ծնվածների թիվը 2000թ. կազմել է 2222, 2001թ.՝ 2306, 2002թ.՝ 2190. մահացածներ՝ համապատասխանաբար՝ 1185, 1075, 1242²: Համեմատության համար նշենք, որ նախապատերազմյան 1000 բնակչի հաշվով 22.2 ծնվածի դիմաց, 2002թ. նույն ցուցանիշը կազմում է 15.1:

Չնայած վերաբնակեցման քաղաքականության արդյունքում երապատերազմյան տարիներին Արցախում ներգաղթը գերազանցեց արտագաղթին, այդուհանդերձ վերջինս շարունակում է մնալ որպես

¹ ԼՂՀ վիճակագրական տարեգիրք 2000-2003, էջ 10:

² Նույն տեղում, էջ 12:

ներքին ժողովրդագրական իրավիճակն ապակայունացնող գործոն, որի վերացման համար անհրաժեշտ է վերլուծել այն դրդապատճառները, որոնք մղում են արտագաղթի և այդ ուղղությամբ ձեռնարկել վճռորոշ քայլեր:

Այսպես, եթե 1990-1994թ.թ. արտագաղթը պայմանավորված էր գլխավորապես պատերազմական իրավիճակով և դրա ծանր հետևանքներով, ապա 90 ականների II կեսից արտագաղթի դրդապատճառները հիմնականում թելադրված էին սոցիալ-տնտեսական շարժառիթներով: Արտագաղթի որոշիչ դրդապատճառներ դարձան աշխատատեղերի բացակայությունը, սոցիալական լարվածությունը, բավարար կենսամակարդակի համար վաստակելու անհնարինությունը, մասնագիտական որակավորվածությանը համապատասխան աշխատանքի բացակայությունը, ձեռներեցությամբ զբաղվելու դժվարությունները, երկրի ներսում զարգացման հեռանկարի նկատմամբ հավաստի բացակայությունը, քաղաքական անկայուն իրավիճակը կապված արցախյան հիմնահարցի հետ:

Ազգային վիճակագրական ծառայության հաղորդած տվյալների համաձայն՝ հանրապետությունից 2000թ. արտագաղթել է 709 մարդ, 2001թ.՝ 857 մարդ, 2002թ.՝ 1138 մարդ¹:

Վերոնշյալ երևույթները պահանջում են Արցախի վերաբնակեցման, արտագաղթի դրդապատճառների հետևողական վերացման քաղաքականություն, որն էլ իր հերթին ենթադրում է տնտեսական աճի խթանման, բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանն ուղղված համալիր միջոցառումների իրագործում:

Արցախի զարգացման ու հզորացման հիմնախնդիրների լուծումը ենթադրում է նրանում ժողովրդագրական իրավիճակի կտրուկ փոփոխություն՝ վերաբնակեցման հիմնավորված քաղաքականության իրականացում: Հիմնավորված միջոցառումների շնորհիվ անհրաժեշտ և կարծում ենք միանգամայն հնարավոր է որպեսզի արդեն 2010թ. բնակչության թիվն հասցնել 250-300.000 մարդու: Վերաբնակեցումը այն կարևոր ռազմավարական խնդիրն է, որի իրագործումը նշանակում է տնտեսության հզորացում, ամրապնդում, ազգային համախմբվածություն: Արցախի բնակեցման, նրա տարածքի հարուստ բնական և զբոսաշրջության նպաստող աղբյուրների յուրացումը պետք է հանդիսանա աշխույժ պետական քաղաքականության առարկա

¹ ԼՂՀ վիճակագրական տարեգիրք 2000-2004, էջ 25:

ինչպես ՀՀ, այնպես էլ ԼՂՀ իշխանությունների համար: Այն թերևս հնարավոր կլինի իրականացնել խնդիրների համալիր ծրագրման միջոցով: Այստեղ պետք է կարևորվեն պետության և տնտեսական և՛ վարչական-կազմակերպական և՛ քարոզչական հնարավորությունների նպատակային գործադրումը: Անհրաժեշտ է ստեղծել նյութական, բարոյահոգեբանական և կազմակերպական լուրջ նախադրյալներ Արցախում բնակչության թվակազմի կտրուկ ավելացման նպատակով:

Резюме

В статье исследуется демографическая ситуация в Нагорно-Карабахской Республике в 1991-2002гг., которая сильно дестабилизировалась вследствие Арцахской войны и изменений социально-экономического характера. Главной стратегической задачей, разработанной правительством НКР в послевоенный период, стало заселение опустошенных районов республики и создание благоприятных условий для роста численности населения.

Summary

In this article is discussed the demografic situation in the NKR in 1991-2002, which was hardly distabilized by artsax war and social-economic changes. The important strategic political problem of congestion, which was developed by the government of the NKR after the war, was the desolated regions of the republic and growth of population.

ԱՐՑԱՒԻ ՀԱՅԱԳԻՐ ԴՊՐՈՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

Գրիշա Հարությունյան

Մանկավարժական գիտությունների դոկտոր

ԱրդՀ

Պատմական Արցախի բազմադարյան հարուստ մշակութային ժառանգության անբաժանելի մաս կազմող դպրոցն ունի փառահեղ էջեր: Բոլոր

Ժամանակներում էլ հայ ժողովրդի արևելյան հատվածի՝ Արցախի հայագիր դպրոցներում կրթությունը դիտվել է որպես ազգային ինքնությունության դրսևորման և գոյապահպանման կարևորագույն գործոն:

Հայ դպրոցի պատմությունն ուսումնասիրողներին, պատմաբաններին, բանասերներին, հայագետներին, մանկավարժ-պատմաբաններին (Լեո, Մ. Աբեղյան, Հ. Մանանդյան, Ա. Աբրահամյան. Ալ. Երիցյան, Աբ. Մովսիսյան և շատ ուրիշներ) հետաքրքրել է այն հարցը, թե գրերի գյուտից առաջ Հայաստանի արևելյան հատվածում՝ Արցախում ինչ տիպի դպրոցներ են գործել «մի գուցե և չեն գործել», ինչպես պնդում են խորհրդային շրջանում հայ դպրոցի պատմությունը ուսումնասիրողներից շատերը: Անշուշտ, ժամանակի քաղաքական բարդ իրավիճակում, երբ ամեն կերպ ձգտում էին խաթարել ազգային համախմբման գործընթացը, որոշ մանկավարժ-պատմաբաններ, պատմաբաններ երբեմն շեղվում էին իրենց հետազոտություններում բացահայտել ճշմարտությունը և ներկայացնել հայագիր՝ այդ թվում Արցախի դպրոցի ամբողջական պատմությունը հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը: Հարկ է նշել, որ տողերիս հեղինակն իր աշխատությունում («Ժողովրդական կրթության զարգացումը Լեռնային Ղարաբաղում», «Լույս» հր., 1985թ.) նույնպես խուսափում էր ամբողջական ներկայացնել Արցախի դպրոցի հազարամյա պատմությունը: Վերստին ընդգծենք, որ տողերիս հեղինակը քննարկվող հիմնահարցի վերաբերյալ հրատարակել է աշխատություններ, մեթոդական ձեռնարկներ: Սակայն, մեր ուսումնասիրության նպատակն է նորահայտ արխիվային վավերագրերի տպագիր սկզբնաղբյուրների, պարբերական մամուլում հրատարակված հոդվածների հիման վրա (Ժամանակին հնարավոր չի եղել մեզ մոտ եղած փաստագրական տվյալները ամբողջացնել դպրոցի պատմությունը ընդհանրացնող աշխատությունում) գիտական տեղեկագրի շրջանակներում ընթերցողին ամբողջական պատկերացում տալ Արցախի դպրոցի զարգացման պատմաշրջանների մասին:

Երկարամյա մեր ուսումնասիրությունները գիտական անհերքելի տվյալներով հաստատում են այն իրողությունը, որ 4-րդ դարից սկսած՝ Արցախի կրթության գործի ուսումնասիրությունը ունի հաստատուն պատվանդան և հիմնված չէ կռահումների կամ ենթադրությունների վրա, այլ՝ մատենագրական և օտար աղբյուրների վկայությունների ու տվյալների վրա:

Համաձայն այս վկայությունների՝ 4-րդ դարից սկսած, Արցախում գործող դպրոցները եղել են հունական, ասորական, Հայաստանի առաջին բաժանումից հետո (387 թ.)՝ պարսկական:

Այսպես, Հայաստանի ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի ավագ գիտաշխատողը աշխատության մեջ վկայելով¹ Անտուան Մեյեի աշխատության փաստերը, մատնանշում է, որ հունաբան հայերենի մեջ նկատելով Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջանին հատուկ քերականական մի քանի առանձնահատկություններ՝ ենթադրվում է, որ հունաբան դպրոցները գործել են Հայաստանի հյուսիսարևելյան կողմերում՝ Արցախում, Սյունիքում և Փայտակարանում: Պատմական այս իրողության օգտին խոսում են Հայաստանում և Արցախում գտնված հուշարձանները, հայ թագավորների և իշխանների անունով մնացած դրամները, ինչպես նաև հայ և օտար պատմիչների վկայությունները:

Ազաթանգեղոսը՝ Գրիգոր Լուսավորչի կենսագիրն ու հայոց հավատի արմատավորման առաջին պատմիչը, նշում է, որ հայ գրերի գյուտից առաջ հայ սերունդը Մեծ Հայքի նահանգներում, այդ թվում՝ 10-րդ նահանգում՝ Արցախում գործող դպրոցներում սովորում էր հունարեն, ասորերեն, իսկ հետո՝ պարսկերեն²:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Արցախում լուսավորական շարժումը ծավալվում է հատկապես, քրիստոնեության շրջանում: Գրիգոր Լուսավորիչը շարունակելով հայության քրիստոնեացման անհետաձգելի գործը, որը սկսել է Եղիշե Երանելին Արցախի կենտրոնական մասում՝ Հաբանդ գավառում կառուցում է հայոց երկրի առաջին եկեղեցիներից մեկը՝ պատմական Արցախի առաջին լուսավորության օջախը, ուր մինչև մեսրոպյան գրերի ստեղծումն ու հայեցի կրթություն տվող դպրոցի հիմնադրումը անընդմեջ գործել են օտարալեզու դպրոցներ: Այստեղից է սկսվում Արցախի դպրոցի բազմադարյան պատմությունը, որն ունեցավ իր հետագա զարգացման շրջանները:

Հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության ամենախոշոր իրադարձություններից մեկը (քրիստոնեության ընդունումից հետո) եղավ հայ գրերի ստեղծումն ու հայագիր դպրոցի հիմնադրումը: Հայ ժողովուրդը

¹ Ա. Ն. Մուրադյան, Հունական դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականության տերմինաբանության ստեղծման գործում, Եր., 1971, էջ 76:

² Ազաթանգեղոս, Պատմություն հայոց, Տիֆլիս, 1909, էջ 437:

գիրն ու դպրոցը դարձրեց ազգապահպանման հզոր զենք, իր գոյության մաքառման անպարտելի դրոշ:

Ականավոր պատմագիր Մովսես Կաղանկատվացու հավաստի տվյալներով¹ մեծն Մաշտոցը հայոց կաթողիկոս Սահակ Պարթևի գործուն աջակցությամբ ձեռնամուխ է լինում նորաստեղծ հայագիր դպրոցների ցանցի ընդլայնմանը Արևելյան Հայաստանի նահանգներում, լինում է Արցախում, հիմնում հայեցի կրթություն տվող առաջին դպրոցը Հաբանդ գավառի Ամարաս վանքում: Առաջին ուսուցիչն էլ եղել է ինքը՝ Մաշտոցը: Իսկ սքանչելի Կորյունը ասում է. այնուհետև Մաշտոցը հայ գիրը գործածության մեջ է դրել նաև Արևմտյան Հայաստանում, ուր ապրում էր «մյուս կես ազգն հայոց»²:

Այսպիսով, Գրիգոր Լուսավորիչն ու Մեսրոպ Մաշտոցն իրենց գործունեության լուսավոր շղթայի մեջ են առել Ամարասը, որը դարձել է Արցախի կրթատունն ու հոգևոր ներշնչարանը: Այստեղից է սկսվել հայոց տառերի հոգեկրթիչ ու հայակրթիչ արշավը Հայոց Արևելից կողմանց բոլոր գավառներում:

Հետագա ժամանակներում հայոց Արցախական աշխարհի դպրոցական կյանքում զգալի տեղաշարժեր են կատարվում Արցախ-ուտիքյան հայաշխարհի փոքրիկ թագավորության հիմնադիր Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակներում: Անուրանալի են Բարեպաշտի ձեռնարկումները՝ Հայոց Արևելից կողմանց գավառներում, հատկապես՝ դպրոցաշինության ասպարեզում: Աղվենի հայտնի եկեղեցական ժողովում ընդունած կանոնի («Սահմանադրութիւն կանոնանակ», հայերեն հնագույն օրենքների ժողովածու, 21 կանոններից 18-րդը վերաբերում է կրթությանը) համաձայն՝ «Հայոց Արևելից կողմանց տերութեան առաջին օրենքն այն պետք է լինի, որ բոլոր մարդիկ սովորեն հայերեն գրելն ու կարդալը», ընդլայնվում է դպրոցների, ինչպես արքան է ասում, կրթատների ցանցը: Անվանի պատմաբան Բ. Ուլուբաբյանը իրավացիորեն նշում է³, որ Արցախյան հայաշխարհի այս ռազմաքաղաքական վարչական ժամանակաշրջանում վերելք է ունեցել լուսավորական գործը՝ Վաչագան Բարեպաշտի թագավորության շրջանում: 6-7-րդ դարերում, չնայած ճգնաժամային շրջանին, Արցախական հայաշխարհում շարունակվում են Վաչագան Բարեպաշտի

¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, գլուխ 27, Թիֆլիս, 1913, էջ 26:

² Հ. Գրիգորյան, Գ. Հրությունյան. Արցախի դպրոցը հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը, «Ջանգակ», 2005, էջ 23:

³ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում, Երևան, 1975, էջ 61:

լուսավորական ծեռնարկումները հոգևոր-մշակութային կյանքի վերափոխումների ոլորտներում: Բ. Ուլուբաբյանը վկայում է, որ երկրամասի ներքին կյանքում Իշխան Ջիվանշիրը (գահակալել է 637-683թթ.) անշեղորեն հետևում է Վաչագան Բարեպաշտի օրինակին, ամրապնդում տնտեսական իրավական կարգը, կիրառում հայոց լուսավորչական հավատի սկզբունքները, Արցախի վանքերի եկեղեցիներին կից բացում դպրոցներ, որտեղ սովորում են բազմաթիվ հայ պատանիներ:

8-9-րդ դարերում՝ պատմական անբարենպաստ իրավիճակներում իրենց գոյությունը շարունակում են պահպանել Դադի, Ս. Հակոբ, Գտիչ վանքերում գործող կրթօջախները: Ազգային մշակույթի, դպրոցի պահպանման ու բարգավաճման ոգին բարձր էր Արցախի ժողովրդի մոտ. ամենաօրհասական պահին անգամ նա չի կորցրել հոգու արիությունը և մտքի սլացքը:

Արցախական աշխարհում դպրոցական գործը լայն թափ ստացավ հատկապես 10-12-րդ դարերում՝ հայկական վերածննդի դարաշրջանում: Վերածնունդն իր բարերար ազդեցությունն է թողնում նաև դպրոցի վրա: Սկսվում է ուսումնական հաստատությունների աստիճանական աշխարհականացում, որոշակի մերձեցում կյանքին, ուժեղանում է հետաքրքրությունը դեպի բնական և մաթեմատիկական գիտությունները, լեզուների ուսումնասիրությունը: Այդ բնագավառում անուրանալի են արցախցի ականավոր գիտնական, մանկավարժ Հովհաննես սարկավազ Իմաստասերի ծառայությունները: Անվանի հայագետ Մանուկ Աբեղյանը «Հովհաննես սարկավազ Իմաստասերը» գրքում նշում է, որ հայ մանկավարժության պատմության մեջ սարկավազը բացառիկ դեմք էր, կրթական գործի բարենորոգիչ, նոր դպրոցի հիմնադիր, մանկավարժական մտքեր հղացող, Շիրակացուց հետո ամենախոշոր դեմքը բնագիտամաթեմատիկական գիտությունների ասպարեզում: Որպես ուսուցիչ, ուսուցչապետ աշխատել է Անիի, Հաղպատի, Արցախի թեմի դպրոցներում, բարելավել ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների գործը: Քննարկվող ժամանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանում, Արցախական աշխարհի դպրոցական կյանքում կատարվող դրական տեղաշարժերը, բարենորոգումները պայմանավորված էին համեմատաբար երկարատև խաղաղ ժամանակաշրջանով: Հայ դպրոցի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում, պատմագիտական աղբյուրներում հիշատակվում է

նաև, որ 5-12-րդ դարերում՝ ներառյալ 13-րդ դարի սկիզբը, արևելահայերի՝ պատմական Արցախի դպրոցական գործի վիճակը բավարար հիմքի վրա էր դրված՝ հայերի ազգային համախմբման շնորհիվ:

13-15-րդ դարերում պատմական Արցախն ընկնում է նոր նվաճողների՝ մոնղոլ-թաթարների, թուրքմենական վաչկատուն վայրագ ցեղերի ծանր լծի տակ: Քաղաքական այդ ծանր պայմաններում արցախահայերը կյանքի գնով պահպանել ու զարգացրել են իրենց դարավոր մշակույթը, այդ թվում նաև՝ իրենց դպրոցն ու կրթական մյուս հաստատությունները:

Այսպես, 12-13-րդ դարում Արցախում առաջանում են իշխանական մի շարք նոր տներ, որոնք մեծ դեր են խաղում երկրի պատմության մեջ:

Բ. Ուլուբաբյանը, «Արցախի պատմություն», «Խաչենի իշխանությունը 10-16-րդ դարերում», աշխատություններում վկայում է¹, որ այդ իշխանական տներից Արցախում հայտնի են երեք իշխանությունները՝ Ներքին Խաչեն, Միջնարցախ կամ Հաթերք և Վերին Խաչեն: Այս երեք իշխանություններում իրենց հայրենասիրությամբ ու սխրագործություններով, մշակութային, լուսավորական ազգանվեր ձեռնարկումներով հայտնի են եղել կին գործիչների Խորիշահը (Ներքին Խաչենի տեր Վախթանգ Տանգիկի կինը), Դոփին (Վերին Խաչենի կամ Ծարի տեր Հասանի կինը), Արզու Խաթունը (Միջնարցախի տեր Վախթանգի կինը):

Իշխանուհի Խորիշահը ակտիվ կերպով մասնակցել է երկրի շինարարության զանազան մեծ ու փոքր կառուցումներին և խոշոր նշանակություն ունեցող բարեգործական ձեռնարկումներին: Նա զբաղվել է նաև երեխաների դաստիարակությամբ ու կրթությամբ: Մատենադարանի մի ձեռագրում (թիվ 387, թիվ 308 ա. բ) նշված է, որ Վախթանգի և Խորիշահի կողմից գրվել է մի Ավետարան հիշատակարան, որտեղ խոսվում է այն մասին, որ Վախթանգն ու Խորիշահը կառուցել են եկեղեցի, նրան կից բացել դպրոց:² Խոսքը Մեծառանք գավառի եպիսկոպոսամիստ Սուրբ Հակոբ վանքի մասին է, որ Խոխանաբերդի ճյուղի հոգևոր-մշակութային կենտրոններից է եղել, Վարդան Հացունին «Հայուհին պատմութեան առջև» (Վենետիկ, էջ 36, էջ 109) աշխատությունում գրում է, որ իր կյանքի վերջին տարիներին հիմնում է օրիորդաց դպրոց, սովորեցնում ձեռագործության արվեստը և այդ արհեստով էր ապրում տիկին Խորիշահը, որի մասին ասում են, թե «ինքը ձեռագործով իւրով կերակրէր»:

¹ Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխատություն, էջ 62-63:

² Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, 1895, էջ 171:

Խաչենի շնորհալի կանանց լուսավորական գործունեության մասին Վարդան վարդապետ պատմիչը գրում է. իշխանուհի Դովին մասնակցելով ճարտարապետական կառույցներին՝ Հովհաննես եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ հավաքում է ձեռագիր մատյանները, հիշատակարանները, եկեղեցական գրքերն ու ավետարանները և Վաղուհասից արևմուտք գտնվող Խոթա վանքի (1204թ.) համալիրում հիմնում մատենադարան, վանքին կից բացում են նաև դպրոց:

Որպես ուսուցչուհի-ուսուցչապետ հայտնի էր տիկին Արզու Խաթունն իր հիմնած դպրոցներով, լուսավորական բարենորոգումներով: Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը գրում է «Նա ուներ նկարակերտութեան ու ոստայնանկութեան հանձար, տաղանդաւոր արուեստագիտուհուն տեսնում ենք վարագույրներ հրաշակերտելիս հրաշակերտուհիների հետ, որոնք ինքը կրթել, դաստիարակել է...»¹:

Հետագայում հայրենասեր կանանց լուսավորական գործունեությունը շարունակել է նաև Խաչենի Մամքանի դուստր Մամախաթունը:

Այդ ժամանակաշրջանում արցախցի կանանց համար հանրային համակարգի կրթության բացակայության դեպքում անջատ ու երկսեռ դպրոցներ չունենալու, կյանքի բազմաթիվ բնագավառներում իրենց դրսևորելու համար պարտական են տնային կրթությանը. տնային դպրոցները հայոց կրթության համակարգում մեծ դեր են խաղացել և երբեմն էլ՝ նույնիսկ երկար ժամանակ, փոխարինել են հասարակական ու պետական դպրոցներին: Նույնիսկ՝ երբ Հայաստանի, Արցախի ամենածանր պայմաններում քայքայվում էին դպրոցները, երբ երկիրը հեծում էր նվաճողների ծանր լծի տակ, աճում էին «մանր դպրոցները»² և «իմաստնոց տները»:

Հավաստի աղբյուրների համաձայն՝ 13-րդ դարում մշակութային, շինարարական լուսավորական գործը վերելք է ապրում Հասան Զալալյանի (Վախթանգ Տանգիկի ավագ որդու) իշխանության ժամանակաշրջանում: Գանձակը դարձավ Արցախական աշխարհի ազատագրական շարժումների, գրական շարժումների, հոգևոր-մշակութային և լուսավորության խոշոր կենտրոն: Հայտնի էր իր դարատներով, կրթօջախներով, հարուստ մատենադարանով, որի

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, 1858, էջ 202:

² Ա. Բ. Մովսիսյան, «Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության», Երևան, 1958, էջ 72-74:

ծեռագրերից շատերն այսօր պահպանվում են ՀՀ Ազգային մատենադարանում:

Արցախի քաղաքական կյանքի ծանր կացությունը հարատևել է մինչև 18-րդ դարի վերջը: Անբարենպաստ պայմաններ էին ստեղծվել, հատկապես, թուրք-պարսկական տևական նվաճողական պատերազմների շրջանում: Կրթական գործը, մշակութային, հասարակական մտքի հետագա զարգացումը լուրջ վտանգ էր ապրում, ժողովուրդը զրկված էր տնտեսական և մշակութային զարգացման նվազագույն հնարավորությունից: Նման իրադրության մեջ ահա Արցախի կրթական օջախները կենաց ու մահու գոտեմարտում մաքառում էին և պահում իրենց կենսահաստատությունը մինչև 19-րդ դարը:

Պատմական այդ ծանր ժամանակաշրջանում, Ռուսաստանին միանալուց հետո, նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին երկրամասի տնտեսության, մշակույթի, դպրոցական կյանքի զարգացման համար: 19-րդ դարի առաջին կեսին, ինչպես բնութագրում է Մ. Սանթրոսյանը, «Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին» աշխատությունում¹, համարվում է արևելահայ, այդ թվում՝ Արցախի նոր դպրոցի կազմավորման շրջան: Գնալով ընդլայնվում է նոր տիպի դպրոցների ցանցը: Արխիվային տվյալները վկայում են² (ՀԱԱ, թ. 9, գ. 19, գ. 56, գ. 78), որ 1800-1820թթ. դպրոցներ են բացվում Գանձասարում, Երից Մանկանց վանքում, Նուխիի հայկական թեմում: 1821թ. Մ. Թաղիադյանը Եփրեմ կաթողիկոսի հետ այցելելով Շուշի, բացում է մասնավոր դպրոց, իսկ ժամանակի հայտնի լուսավորիչ Հովսեփ Արցախեցին դպրոց է բացում Ս. Հակոբ վանքում և Դադիվանքում: Արխիվային մեկ այլ փաստաթուղթ վկայում է, որ 1827թ. Արցախի դպրոցական կյանքում սկսվում է մի նոր տեղաշարժ. Շվեյցարիայի Բազել քաղաքի միսիոներները գալով Շուշի՝ հիմնում են ուսումնարան սկիզբ դնում տպագրական գործին:

Նրանց ուսումնարանում սովորում է 130 աշակերտ, դասավանդում՝ 5-6 ուսուցիչ: Արցախի դպրոցի պատմության մեջ 5-19-րդ դարի սկիզբը այս ուսումնարանը առաջին բարձր տիպի դպրոցն է իր աշակերտական կազմով ու բարձրորակ ուսուցիչներով՝ Հովսեփ Արցախեցին,

¹ Մ. Սանթրոսյան, «Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին»:

² ՀՀԱ, կար. դիվ., ֆ 78, թ. 9:

համբավավոր գիտնական մանկավարժ Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին և ուրիշներ:

Արցախի դպրոցական համակարգում որոշակի փոփոխություն է կատարվում, հատկապես 1836թ. մարտի 11-ին կառավարության կողմից հայկական դպրոցների վերաբերյալ առաջին պաշտոնական կանոնադրության ընդունումից հետո (պատմության մեջ հայտնի «Պոլոժենիե» անվամբ): Այդ կանոնադրության համաձայն՝ Արցախի հոգևոր-մշակութային կենտրոն Շուշի քաղաքում 1838թ. հունիսի 22-ին բացվում է Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցը՝ Արցախի բարձրագույն կրթության առաջնեկը, իհարկե, ժամանակի առումով: Բացի թեմական դպրոցից, Շուշի քաղաքում գործում էր 1830 թվականից բացված ռուսական տիպի գավառային ուսումնարանը, 1837թ. Բաղդասար Միտրոպոլիտ Հասան Ջալալյանի հիմնած հոգևոր ուսումնարանը: Ալ. Երիցյանի «Պատմություն 75-ամյա գոյության Ներսիսյան դպրոցի» աշխատությունում մատնանշում է, որ 19-րդ դարի առաջին կեսին Արցախի թեմում գործել են 20-ից ավելի հայկական դպրոցներ, իսկ Նուխի գավառում (այն ժամանակ Նուխին մտնում էր Արցախի թեմի մեջ)՝ 18 կրթական օջախներ:

19-րդ դարի 2-րդ կեսին արևելահայ հատվածում սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների որոշ առաջընթացը շոշափում էր նաև հոգևոր կյանքի ոլորտը: Նոր խնդիրներ ու պահանջներ են առաջադրվում նաև ժողովրդական լուսավորության ասպարեզում: Արցախի ժողովուրդը ևս մոտիկից հաղորդկացվում է արևելահայ հատվածում տեղի ունեցող սոցիալ-քաղաքական ու հասարակական տեղաշարժերին:

Արցախի դպրոցի պատմության զարգացման այս շրջանում ասպարեզ են մտնում Ռուսաստանում և Եվրոպայում մանկավարժություն առած պրակտիկ մանկավարժներ Պ. Շանշյանը, Պ. Պռոշյանը, Ղ. Աղայանը, Ս. Մանդինյանը, Խ. Ստեփանյանը, Ն. Տեր Ղևոնդյանը, Լևոն Սարգսյանը, Մ. Աբեղյանը, Հր. Աճառյանը և շատ ուրիշներ, որոնք իրենց հարուստ փորձով թարմություն մտցրին Արցախի դպրոցի ներքին կյանքում¹:

Ուշագրավ է հատկապես Պետրոս Շանշյանի, Պերճ Պռոշյանի, Մարիամ Հախումյանի գործունեությունը Շուշիի բարեկարգ օրիորդաց դպրոցի հիմնադրման գործում (1864թ.): Ի դեպ, նշենք, որ դարի երկրորդ

¹ Գ. Հարությունյան, *Արցախի դպրոցը 5-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը*, 2002թ, էջ 146:

կեսին Ղարաբաղի առաջին օրիորդաց դպրոցը հիմնել է տիկին Եղիսաբեթ Սարգսյանցը՝ 1867թ., Շուշիում, որի շրջանավարտներից էր Արցախի հայտնի լուսավորիչ մանկավարժ, գեղանկարչուհի Մարգարիտ Ալեքսանյանը (1838-1902):

Պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ Արցախի կրթական համակարգում առանձնահատուկ տեղ է գրավում Շուշիի ռեալական ուսումնարանը (1887թ.), որն իր 40-ամյա գոյության տարիներին սերտ կապերով կապված էր թեմական և օրիորդաց դպրոցների, ինչպես նաև հայ լուսավորչական մյուս թեմերի (Երևանի, Նոր Նախիջևանի, Աստրախանի, Վրաստանի, Բաքվի (Շամախի-Դերբենդի) ուսումնական հաստատությունների, Մոսկվայի Լազարյան ձեմարանի հետ: Ինչպես թեմական դպրոցը, այնպես էլ Շուշիի ռեալական ուսումնարանը կարևոր դեր խաղացին արցախահայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի զարգացման, մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության գործում: Արցախահայ դպրոցի պատմության ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ այդ ժամանակահատվածում թեմի հայկական դպրոցների հիմնական տիպերն էին՝ ծխական, հոգևոր, եկեղեցական-ծխական, իգական, թեմական դպրոցները և ռեալական ռուսական տիպի ուսումնարանը:

Ժողովրդին լուսավորելու ձգտումը ստիպեց հայ գործիչներին՝ աստիճանաբար դպրոցները մոտեցնել այն վայրերին, ուր ապրում էր ժողովրդի հիմնական զանգվածը: Շուշիում հրատարակված «Հայկական աշխարհ», «Քնար խոսնակ», «Գործ», «Ազգագրական հանդես» պարբերականներում լույս տեսած բազմաթիվ հոդվածներից և այլ նյութերից տեղեկանում ենք, որ գնալով ակտիվանում էր ժողովրդի հասարակական նախաձեռնությունը նոր դպրոցների (միդասյան, Երկդասյան, երկսեռ) ստեղծման ուղղությամբ: Եվ պետք է ասել, որ ցարիզմի լուսավորական-դպրոցական հետադիմական քաղաքականության անբարենպաստ պայմաններում (որի ազդեցությամբ 1896-1905թթ. փակվել են հայկական դպրոցները) անգամ Արցախի թեմում կառավարությունից գաղտնի գործել են հայկական դպրոցները:

1906-1907 ուսումնական տարում Արցախի թեմում գործում են 60-ից ավելի միդասյան, երկդասյան դպրոցներ: Արցախի դպրոցների ընդհանուր վիճակի, փոփոխվող ուսումնական պլանների, ծրագրերի ու դասագրքերի և դպրոցի ներքին կյանքին առնչվող այլ հարցերի մասին պարբերաբար հաղորդումներ է տալիս 1910թ. Շուշիում Մելքոն Բաբա-

ջանյանի տպարանում հրատարակված «Ղարաբաղ» թերթը: Ղարոցական կյանքում զգալի տեղաշարժ է կատարվում հատկապես Առաքել Առաքելյանի տեսչության (1911-1913թթ.) շրջանում. բարելավվում է ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների կազմակերպման գործը, դպրոցներն ապահովվում են բարձրորակ ուսուցչական կադրերով: Այդ շրջանում Արցախի դպրոցական գործի բարելավման ուղղությամբ հսկայական աշխատանք են տանում հայրենասեր գործիչներ Լևոն Վարդունին, Աշոտ Հովհաննիսյանը, Ալ. Ծատուրյանը, Լ. Աթաբեկյանը, Գր. Ներսիսյանը, Ս. Տեր Մինասյանը և շատ ուրիշներ:

Չնայած ազգային ճնշման քաղաքականությունը այս կամ այն չափով արգելակում է ժողովրդական կրթության առաջընթացը, այնուհանդերձ, որոշակիորեն կարգավորվում է դպրոցական գործը և պահպանում իր գոյությունը մինչև խորհրդային շրջանը: Իսկ ժողովրդական ուսուցիչները մեծ մաքառումներով ու անձնվիրաբար շարունակել են կրթել ու դաստիարակել հայ մանուկներին:

Խորհրդային իշխանության տարիներին Արցախի ժողովուրդը հայտնվեց նոր փորձությունների ոլորտում: 70 տարիների ընթացքում արցախահայերը զրկված լինելով անկախությունից, ազատ մտածելակերպից, ենթարկվելով ազգահալած ստորացուցիչ քաղաքականությանը՝ երբեք չեն կորցրել հավատն ու հույսը լուսավոր ապագայի նկատմամբ, նրա առաջադեմ մտավորականությունը հայ սերնդին ավանդել է անգամ այդ պայմաններում աչքի լույսի պես պահպանել նախնիների ստեղծած հոգևոր արժեքները՝ հանուն ազգային գոյատևման ու անկախության, որին նա խորապես ու սրբությամբ հավատացել է:

Անժխտելի է, որ խորհրդային իշխանության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական կրթության զարգացման ասպարեզում շոշափելի նվաճումներ ենք ունեցել: Անհամեմատ (նախախորհրդային շրջանի) մշակույթի, գիտության, արվեստի, դպրոցի զարգացման համար բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվել և ոչ միայն Ադրբեջանի իշխանությունների, այսպես կոչված, «կեղծ մտահոգության», այլև մայր Հայաստանի անգնահատելի օգնության, Արցախի ազատատենչ ժողովրդի, նրա անձնագոհ մտավորականության (որոնցից շատ-շատերին

արտաքսել են իրենց բնիկ երկրամասից) համառ ջանքերի ու սխրագործությունների շնորհիվ, ինչը այսօր անտեսել մենք չենք կարող:

Խորհրդային իշխանության եռամյա օրենսդրական նվաճումները մի ակտով տարածվում են Հայաստանի (1920թ. նոյեմբեր), Ադրբեջանի լուսժողկոմատների վրա (1920թ. ապրիլ):

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ Լեռնային Ղարաբաղում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո (բռնակցում Ադրբեջանին, 7-ին հունիսի, 1920), օրենսդրական ուժ են ստանում Ադրբեջանի կենտգործկոմի լուսժողկոմատի որոշումները, կրթության, կազմակերպման մասին դեկրետները և պարտադիր կերպով իրականացվում էր ԼՂ նորաստեղծ լուսժողկոմատի կողմից, մասամբ իրականացվում էր միայն Հայաստանի լուսժողկոմի որոշումը՝ ուսուցումը մայրենի լեզվով տանելու վերաբերյալ, այն էլ՝ մեծ դժվարություններով:

Պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ 1923թ. օգոստոսի 1-ից ԼՂ կուսժողկոմը ղեկավարում է Շուշիի ռեալական ուսումնարանի շրջանավարտ, ականավոր քաղաքական գործիչ, մանկավարժ Արշավիր Քամալյանը, իսկ նրա տեղակալն էր Առաքել Առաքելյանը (ԼՂՀ արխիվ, թիվ 10, ց. 1, թիվ 5, ցավոք, այժմ այդ արխիվը չկա, վառվել է, այդ և այլ տվյալներ վերցվել են մինչև 88-ի Շարժումը):

Հենվելով Հայաստանի կրթական համակարգում ձեռք բերած եռամյա փորձի վրա (1920-1923թթ.) ԼՂ լուսժողկոմը հրապարակում է որոշումներ, որտեղ շարադրված էին ժողկրթության բնագավառում ինքնավար մարզի հեղկոմի հիմնական սկզբունքներն ու խնդիրները: Սկզբնական շրջանում մարզում ստեղծվում է աշխատանքային միասնական 9-ամյա դպրոց՝ երկու աստիճանով. «Ա» աստիճան՝ 1-4-րդ դասարան, «Բ» աստիճան՝ 5-9-րդ, որի բազայի վրա գործում են միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատությունները՝ Շուշիի մանկավարժական ուսումնարան (1921-1922 ուստարում), Ստեփանակերտի գյուղտեխնիկում (1923թ.), Երաժշտական ուսումնարան, որ բացել է ականավոր երաժշտագետ Ռոմանոս Մելիքյանը՝ 1923թ. հոկտեմբերին (ցավալի է, որ վերջին տարիներին մեր մամուլում նշվում է, իբր, Երաժշտական ուսումնարանը գործել է 1961 թվականից): Արխիվային տվյալների համաձայն՝ 1923-1924 ուստարում մարզում գործում էին 79 առաջին և 3 երկրորդ աստիճանի դպրոցներ: Առաջին աստիճանի դպրոցներն ունեին նաև, այսպես կոչված,

մանկապարտեզային կամ «գրագիտական» խմբեր, որոնք փաստորեն նախապատրաստական դասարաններ էին: Առաքել Առաքելյանի (լուս-ժողկոմիսար 1925-1927թթ.) բեղմնավոր գործունեության շրջանում Լեռնային Ղարաբաղի հանրակրթական դպրոցների թիվը հասնում է 134-ի, որտեղ սովորում է 7940 աշակերտ, դասավանդում՝ 212 ուսուցիչ: 1926թ. Ստեփանակերտ հրավիրված՝ մարզի ուսուցիչների 3-րդ համագումարում տված իր զեկուցման մեջ Առ. Առաքելյանը շեշտակիորեն նշում է, որ շոշափելի են մարզի լուսավորության բնագավառում ձեռք բերած նվաճումները, արդեն գործում էին 13 առաջին աստիճանի, 6 երկրորդ աստիճանի դպրոցներ, 3 տեխնիկում, կուսակցական դպրոց (հիմնադրվել է 1923թ.), մեկ նկարչական ստուդիա: Մարզում ծավալուն աշխատանք է տարվում անգրագիտության վերացման ուղղությամբ: Լուսժողկոմին կից ստեղծվում է «Անգրագիտության վերացման օժանդակ ընկերություն», որի նախագահին էր ականավոր հոգեբան, մանկավարժ Գուրգեն Էդիլյանը, որը ղեկավարում էր նաև ԼՂՀ սոցդասվարչությունը: Շատ ուսուցիչներ բնակչության անգրագիտությունը վերացնելու գործում իրենց հասանելիք աշխատավարձը նվիրում էին անգրագիտության վերացման ֆոնդին. նկատի ունենք Ս. Օհանյանին (գ. Վաղուհաս), Մ. Օհանյանին (գ. Կոճողոտ), Գ. Զլինգարյանին (գ. Շուշիքենդ), Պ. Մուսայելյանին, Թամարա Օհանյանին (գ. Սոս) և շատ ուրիշների: «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթը 1929թ. նոյեմբերի համարներից մեկում գրել է. «Ուսուցիչները հանդես են գալիս ոչ միայն որպես խմբակների դասատուներ, այլև անգրագիտության վերացման կազմակերպիչներ»:¹

1930-ական թվականներին ԼՂ հանրակրթական դպրոցներում արմատականորեն վերակառուցվում է ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների համակարգը. իրականացվում է պարտադիր տարրական կրթությունը, ստեղծվում է միասնական դպրոցական համակարգ երեք աստիճանով՝ տարրական դպրոց՝ 1-4-րդ, ոչ լրիվ՝ 5-7, լրիվ՝ 8-10-րդ դասարաններ, մանկավարժական նոր որոնումների շնորհիվ կատարելագործվում են կրթության բովանդակությունը, ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների կազմակերպման ձևերն ու մեթոդները: Այդ շրջանում հանրակրթական, միջնակարգ-մասնագիտական ուսումնական

¹ Խորհրդային Ղարաբաղ, 1929, 21 նոյեմբերի:

հաստատությունների համակարգում համալրվում է նորովի՝ իր տեսակի մեջ մարզում առաջին բժշկական ուսումնարանը և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը Շուշիի, իսկ հետո՝ Ստեփանակերտի երկամյա մանկավարժական ինստիտուտը (1939-1953թթ.), որն իր 13-ամյա գոյության տարիներին Արցախի դպրոցներն ապահովել է բարձրագույն կրթություն ունեցող ուսուցչական կադրերով: Ի դեպ, նշենք, որ այդ ուսումնական հաստատության հիմնադրման նախաձեռնողներն եղել են Լեռնային Ղարաբաղի լուսժողկոմներ Արտո Վարդանյանը, Հայկ Բալայանը (հրապարակախոս Ջորի Բալայանի հայրը), Գրիգոր Բազյանը, Արսեն Խաչատրյանը, Կարո Դավթյանը և շատ ուրիշ հայրենասեր գործիչներ: Արխիվային փաստաթղթերը վկայում են, որ 1938-1939 ուսումնական տարում մարզում գործում էր 193 դպրոց, որտեղ սովորում էին 28000 աշակերտներ, դասավանդում՝ 1690 ուսուցիչ (ԼՂ լուսբաժնի արխիվ, թ. ՀՕ, ց. 1, գ. 95, թ. 9):

Վերը համառոտակի շարադրանքից ակնհայտ է դառնում, որ իր բազմադարյան պատմության ընթացքում Արցախի հայագիր դպրոցը զարգացել է դպրոցի ու մանկավարժության ասպարեզի մշակույթի բնագավառի գործիչների անուրանալի ծառայությունների շնորհիվ:

Резюме

В статье на основе анализа архивных данных и статей историко – педагогического содержания, опубликованных в периодической печати кратко представлены основные этапы развития армянской школы Арцаха. Автор по-новому освещает документальные данные касающиеся анализируемой проблемы.

Summary

The article, based on the analysis of the historical data and articles with historical - pedagogical maintenance published in the periodical press, summarizes the main stages in the development of Artsakh Armenian school. The author newly highlights the documentary data concerning the problem being analyzed.

ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՐԿՐԱՅԻՆ ԻՐԵԱԼԱԿԱՆ ԱՅԳՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ԹԵՐԱՐԺԵՔՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Համլետ Պետրոսյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ԵՊՀ

Երկինք մխրձվող ծյունածածկ լեռնագագաթ և հովտում աճող խաղողի այգի - ահա բնության և մշակույթի այն երկու խտացումները, որոնք դարեր շարունակ ուղեկցել են հայերին և կազմավորել նրանց աշխարհն ու կենսընթացը նկարագրող հիմնական համակարգերը: Այգեգործության և, մասնավորապես խաղողագործության հնագույն այս երկրում, ուր խաղողի մշակութայնացման առաջին քայլերը հայտնի են մ.թ.ա. 5-րդ հազ. սկսած, հովտային և նախալեռնային բնակավայրերի պեղումները երևան են բերել այգիներում, տներին, պալատներին և տաճարներին կից կառուցված հնձանների և գինու մառանների տասնյակ շենքեր: Հին վիմագրերը, մատյանները, քանդակներն ու մանրանկարները լի են այգիների մասին հիշատակություններով, նկարագրություններով, պատկերներով: Նրանք մեր առջև բացում են ավանդական երկրագործ հանրույթի աշխարհը, ուր այգին միայն պտղատու ծառերի ամբողջություն չէ, ուր խաղողը սոսկ քաղցր պտուղ տվող տնկի չէ և ոչ էլ գինին՝ ուրախ ժամանցի միջոց:

Խաղողը տարբերվում էր բոլոր այլ պտուղներից նրանով, որ նրանից ստացվում էր գինի¹, որը արյան հետ ունեցած իր արտաքին նմանությամբ և օրգանիզմի վրա թողած ազդեցության շնորհիվ միֆապոետիկ մտածողության մեջ հեշտությամբ կարող էր զբաղեցնել նրա տեղը: Ավելին, այն նույնացվում էր աստվածային արյան հետ և ձեռք բերում մահը հաղթահարելու, անմահություն պարգևելու սրբազան ֆունկցիա: Ուստի, «անմահության հեղուկ» տվող «կենաց ծառի» տնկումը, աճեցումը և պահպանությունը նույնպես ստանում էին սրբազան գործունեության իմաստ: Դեռևս ուրարտական արքաները գահ բարձրանալով հոգ էին տանում իրենց անունով այգի տնկելու մասին՝ այս գործը պակաս կարևոր չհամարելով ռազմական սխրանքներից և

¹ Иванов В. В. Вино. - В кн.: Мифы народов мира, М., 1991, 3. 1, п. 236. Այս առումով խաղողի հետ համեմատելի էր միայն նուռը, որը հորինվածքներում հանդես է գալիս խաղողի հետ միասին կամ հեշտությամբ փոխարինում նրան: Հայկական հեքիաթներում, էպոսում և պոեզիայում նույնիսկ ընդգծվում է նրան գինու առաջնությունը՝ հատկապես յոթ տարվա, որը շեշտում է նրա սրբազան-մոգական բնույթը:

տաճարների կառուցումից: «Իշպուհինի Սարգուրորդին և Մինուա Իշպուհնորդին նոր խաղողուտ հիմնեցին... հաստատեցին կարգ. երբ խաղողի ծառերը էտվեն, Խալդի աստծուն 3 խոյ թող զոհաբերեն, 3 խոյ՝ բոլոր աստվածներին, երբ խաղողուտը կառուցվի (վազերը բարձրացվեն հենակների վրա)՝ Խալդի աստծուն 3 խոյ թող զոհաբերվի, 3 խոյ՝ բոլոր աստվածներին», - կարդում ենք Իշպուհինի և Մինուա արքաների մի հայտնի արձանագրության մեջ¹: «...Չորս ջրանցք անցկացրի, խաղողուտ ու պտղատու այգի տնկեցի, սխրանքներ այնտեղ կատարեցի», - այսպես է ներկայացնում իր գործունեության դրվագներից մեկը Արարատյան դաշտում Ուրարտուի արքա Արգիշտի Առաջինը²:

Հայ պատմիչների հաղորդմամբ առասպելական Շամիրամն Արայի մահից հետո (այսինքն, երբ ստանձնում է հայոց «արքայի» դերը) Վանա լճի մոտ քաղաք է հիմնում «և բազումս բազմաբերս և գինեբերս ի նմա տնկեաց հովիտս»³, Երվանդ արքան գահ բարձրանալուն պես հիմնում է «ծննդոց անտառը»⁴, Խոսրով արքան հիմնում է իր անվամբ հայտնի անտառը, որը Փավստոս Բուզանդը ուղղակի անվանում է «տաճար մայրի»՝ շեշտելով նրա սրբազան բնույթը⁵: Փաստորեն արքայի տնկած այգին այն մոդելն էր, «քաղաքական»⁶ այն «ծրագիրը», որին պիտի հետևեին ինքը արքան, նախարարն ու հոգևորականը, երկրագործն ու վարպետը: Պա-

¹ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 11-12, 97: Փաստորեն արքայական այգու աճի բոլոր կարևոր փուլերը պիտի նշվեին հատուկ զոհաբերություններով: Ավելին, թվում է, թե այս այգին նաև մի յուրօրինակ «տոնացույց» էր և համապետական տոների ժամանակը սահմանվում էր ըստ նրանում ընթացող փոփոխությունների (Տե՛ս Հմայակյան Ս., Նշվ. աշխ. էջ 76-78):

² ԺՐՈՐՑԻՆՈՒ Սահմանադրության հիմունքներ, Ե., 1960, ր. 263.

³ Սովսիսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց, Տիգրիս, 1913, էջ 53.

⁴ Նույն տեղում, էջ 166: «Ծննդոց» է կոչվում Աստվածաշնչի առաջին գիրքը, ուր նկարագրվում է Արարչի կողմից աշխարհ-տիեզերքի ստեղծումը: Ուրեմն արքայի ստեղծածն էլ պատկերացվում էր որպես նման մի կառույց, այլ ոչ թե մի սովորական անտառ:

⁵ Փաստորեն Բուզանդացույ Պատմություն Հայոց, Վենետիկ, 1889, էջ 18:

⁶ «Քաղաքականություն» բառը միջին դարերում ուներ համարյա նույն իմաստը, ինչ մեր օրերում և նշանակում էր երկրի բարգավաճմանը, բարեկարգմանն ուղղված գործունեություն (մանրամասն տես Ավդալբեկյան Թ., Չվարթնոցի հարցի շուրջը - Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 158): Մենք արդեն նշեցինք, որ Չվարթնոցի տաճարը շնորհիվ իր բուսաբանդակ գոտիների ներկայանում է որպես երկնային այգու մի մոդել: Ուշագրավ է, որ Չվարթնոցի տաճարի հարևանությամբ պալատական համալիրի կառուցումից հետո Ներսես Շինարար կաթողիկոսը «կարգեալ կացուցանէր ի նմա ամբոխությունս երդումարդաց ըստ պայմանի քաղաքականաց. և ածեալ ջուր ի Քասաղ գետոյ՝ զամենայն աւազախիր առապար դաշտավայրն ի գործ արկանէր, տնկէր այգիս և բուրաստանս ծաղկոցաց» (Յովհաննու Դրասխանակերտցույ Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 118)՝ այսինքն՝ բնակեցնում է այնտեղ բազմաթիվ ընտանիքներ, տնկում է այգիներ ու ծաղկանոցներ, ինչպես և պահանջում է քաղաքականությունը: Եվ հատկանշական է, որ տաճարին կից պալատական համալիրի կարևոր բաժանմունքներից մեկն էլ հնձմահարկն է՝ խաղողը ձգնելու ընդարձակ հարթակներով և գինու մեծածավալ հորերով:

տահական չէ, որ երկրի խաղաղ և ապահով վիճակը պատկերվում էր որպես մշակված այգի: Ահա թե ինչպես են նկարագրում Աշոտ Ա և Սմբատ Ա Բագրատունի թագավորների կառավարման խաղաղ տարիները ժամանակի պատմիչները. «Իսկ աշխարհիս Հայաստանեայց յաւուրսն յայնոսիկ այց արարեալ Տեառն... տնկեցին այգիս և արմատացուցին բուրաստանս ծիթենեաց և պարտիզաց, հերկեցին հերկս արտաքոյ փշոց և կթեցին պտուղս հարիրաւորս, զեղան շտեմարանք ցորենոյ ի ժամանակի լրութեան հնծոց, լցան գուրք զինոյ ի կուրս այգեստանեաց»¹: «Յաւուրս սորա և յիշխանութեան հօր իւրոյ էր շինութիւն և խաղաղութիւն յաշխարհիս Հայոց ըստ մարգարէութեանն՝ հանգչել իւրաքանչիւր ուրուք ընդ որթով իւրով և ընդ թգենեաւ»²: Իսկ Արիստակես Լաստիվերտցին «այգային» լեզվով է նկարագրում երկրի թե՛ բարեկեցիկ, և թե՛ ողբերգական կացութիւնը: Ըստ նրա՝ բյուզանդական նվաճման ժամանակ Հայաստանում «ոչ լսի ծայն ուրախութեան ի կուրս այգեաց և ոչ բարեբանութիւն առ կոխօղս հնծանի»³: Եվ ի հակադրութիւն դրա՝ Բագրատունիների ժամանակ Հայոց աշխարհը նման էր արքայի առաջ փռված տնկախիտ, կանաչագեղ, տերևալից, պտղաբեր, գեղեցկաշուք և երջանիկ այգու՝ «Աշխարհ՝ որ երբեմն ժամանակաւ իբրև գդրախտ տնկախիտ առաջի իւր, կանաչագեղ, տերևալից, պտղաբեր, գեղեցկաշուք և երջանիկ անցաւորացն ցուցանիւր...»⁴: Այգի-աշխարհի այս իդեալն է ձգտում պատկերել և վարպետը, և դրա լավագոյն արտահայտութիւնն է Վանա լճի Աղթամար կղզում 10-րդ դ. Գագիկ Արծրունի արքայի հրամանով Մանվել Ճարտարապետի կառուցված Սուրբ Խաչ տաճարի «որթագալարի գոտին» (նկ. 1): Գյուղական կյանքի՝ ռեալիստական պատկերներն այստեղ ոչ միայն համադրվում են առասպելական-սիմվոլիկ դրվագների հետ, այլև ընտրված են այնպես, որ ներկայացնում են ոչ թե ռեալ այգին և այգեգործական ցիկլը, այլ իդեալական աշխարհն ու կենսընթացը: Այդ այգին, ինչպես որ ցանկացած տիեզերական մոդելի դեպքում է, ներկայացված է հասուն պահին, համամասն կրկնվող, սկզբունքորեն չընդհատվող կամարածն որթն ինքն է կազմակերպում աշխարհը, ինքն է նրա կենաց ծառը, ինքն է լցնում ողջ տիեզերքը ողկոյզներով: Այն նաև

¹ Ղրափխանակերտցի, էջ 198-199:

² Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 161:

³ Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ, Երևան, 1963, էջ 58:

⁴ Նոյն տեղում:

անձնավորված է և սովորաբար ներկայանում է վազի բնում ապրող մորուքավոր ծերունու տեսքով: Ողջ գոտում միայն մի կառույց է պատկերված և դա հնձանն է՝ այգու «դինամիկ» կենտրոնը, ուր կենաց ծառի պտուղը վեր է ածվում կենաց հեղուկի (նկ. 2): Այգին բաց է յուրայինների համար. թռչունների ու կենդանիների մեծ մասն այստեղ ապրում է ազատ և անհոգ, ծերունիները հանգստանում են «որթի շվաքում», մի երիտասարդ բերում է մատաղացու գառը, ուրիշ երկուսը կոխի են բռնվել, քահանան աղոթք է մրմնջում: Բայց անողորք պայքար է մղվում թշնամու դեմ, որի բացարձակ սիմվոլը արջն է՝ պատկերված յոթ անգամ, որից հինգ դեպքում մարդու հետ արյունահեղ կռվի մտած¹: Գոտին արևելքում ավարտվում է բերքի համտեսման և գինու ընպման տեսարանով, ուր պատկերված է Գագիկ արքան իր երկու մերձավորների հետ (նկ. 3)՝ գոտու ողջ տրամաբանությունից բխող նույն պարզությամբ: Նրա առջև նույնիսկ մատուցարան չկա, նրա հագուստն ի տարբերություն տաճարի արևմտյան ճակատին պատկերված «պաշտոնական» հագուստի, բավականին համեստ է, փոխված է նույնիսկ փառահեղ թագը: Արքան որպես «բարի այգեպան» նստել է ոչ թե պալատում՝ գահի վրա, այլ այգում՝ «որթի և նռնենու տակ»: Նա աջով բռնել է «կենաց բաժակը», իսկ ձախով խաղող է պոկում «կենաց ծառից»: Երկու մերձավորներն էլ աջից և ձախից նրան մատուցում և ցուցադրում են այգու պտուղները: Արքայի առջև փռված է նրա աշխարհը, նրա քաղաքականության արդյունքը՝ «տնկախիտ, կանաչազարդ, տերևալից, պտղաբեր, գեղեցկաշուք և երջանիկ մի դրախտ»:

Աշխարհի և կյանքի «այգային» ընկալումը հատուկ վերաբերմունք էր ցուցաբերում նաև դեպի Սուրբգրքային այն առասպելները, կերպարներն ու նկարագրությունները, որոնք այս կամ այն չափով կապ ունեին այգու հետ: Դա նախ վերաբերում էր Եդեմի դրախտին (Ծննդ., Բ, 8-15) և Նոյի տնկած այգուն (Ծննդ., Թ, 20, 21), որոնք տեղայնացման մեծ հնարավորություն ունեին մի երկրում, ուր ավանդական ոռոգովի այգեգործությունը տնտեսա-մշակութային մեծ արժեք ուներ, և որտեղից սկիզբ էին առնում դրախտային Եփրատն ու Տիգրիսը: Այս առումով հատկապես առանձնացվում էր Արարատյան դաշտը՝ Մեծ Հայքի հայտնի երկրագործական, քաղաքական և մշակութային կենտրոնը: Օրինակ, 5-րդ դ. պատ-

¹ Ուշագրավ է, որ ըստ հայկական մի ավանդության աշխարհի առաջին այգեպանը՝ մեղք գործելով՝ վերածվում է արջի՝ դառնալով արքայի և Քրիստոսի թշնամին (Տես Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 120):

միջ Ղազար Փարպեցին այն համարում էր աստվածատուր, դրախտին և Ավետյաց երկրին համեմատելի մի մեծություն. «Եւ արդ՝ զայսպիսի զըղծակերտ գաւառ, զչնաշխարհիկ և զամենալի ըստ տուչութեան ամենախնամ արարչին Աստուծոյ, զայրարատեան գաւառ, որ է զլուխ աշխարհիս Հայոց, զգաւառն համբաւատենչ, զգաւառն ամենալի, որ բերէ յինքեան զօրինակ լիութեան, ըստ բանի գրոյն, զերկրին Եգիպտացոց և զդրախտին Աստուծոյ...»¹:

Իսկ 11-րդ դ. սկիզբ առնող հայկական ավանդություններն արդեն Արարատյան դաշտը և Մասիս լեռը կապելով ջրհեղեղի հետ (այս մասին տես «Սուրբ լեռը») հատուկ կարևորություն են տալիս Նոյի տնկած խաղողի այգուն. «գետն Ակոռի, որ ստուգաբանի Արկուռի, յոտն Աւագ Մասեաց,- կարդում ենք 12-13-րդ դդ. մի տեսիլքում,- վասն զի յելանելն Նոյի ի տապանէն և յիջանելն ի լեռնէն, անդ տնկեաց այգի և անուանեաց զտեղին Արկուռի»²: Այս հենքի վրա Արարատյան դաշտով անցնող Արաքսն էլ նույնացվում է դրախտային Գեհոն գետի հետ³, և Արարատյան դաշտը (երբեմն Հայաստանն ընդհանրապես) կորուսյալ դրախտի հայրենիք ու մարդկության երկրորդ բնօրրան համարող մտայնությունը լայն տարածում է ստանում:

Հայկական մի գրույց էլ՝ ընդգծելով Աբրահամի հյուրասեր կերպարը (հմմտ. Ծննդ., ԺԸ), պատմում է, թե ինչպես այս նահապետի մորթած հորթի ոսկորներից՝ հրեշտակի պատվերով խաղողի որթ է աճում⁴: Հետևելով այս գրույցին, 14-րդ դ. մանրանկարիչը Աբրահամի հյուրասիրության տեսարանում Մամբրեի կաղնիները փոխարինել է խաղողի բարձր վազերով, որոնք կից բանաստեղծության մեջ բնորոշվում են միանգամից աճած, երդիկից էլ վեր բարձրացած և այնտեղից ցած կախված՝ այսինքն տիեզերական մի ծառ:

Այգային պատկերացումների արտահայտման լայն դաշտ էին բացում նաև Նոր կտակարանային մի շարք ալեգորիաներ. Քրիստոսը որպես ճշմարիտ որթատունկ (Հովհ., ԺԵ, 1,5), գինին որպես աստվածային արյուն (Մատթ., ԻԶ, 27, 28), Արդար դատաստանը որպես հոգի-ողկույզների հավաքում և ձմլում Աստծո հնձանում և Աստված էլ որպես

¹ Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Թիֆլիս, 1907, էջ 23-24:

² Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1910, էջ 472:

³ Մխիթար Սեբաստացի, Բառգիրք հայկազեան լեզուի, Ի.Բ. Վենետիկ, 1769, էջ 76:

⁴ Ղանայանյան Ա., Ավանդապատում, էջ 116-117:

վերին (և վերջին) այգեպան (Հայտն., ԺԴ, 18-20): Քրիստոսի հետևությամբ խաղողի որթի և հնձանում ձմևիկո խաղողի են նմանեցվում հայ սրբերն ու մարտիրոսները:

Ճշմարիտ որթոյն Քրիստոսի շառաւիղք

և ողկոյզ ձմեալք երկնաւոր մշակին,

կոխեցայք ձգնութեամբ ի հնձանս ծեր,

զի ուրախ լինիջիք անմահական բաժական», - այսպես է բնորոշում նահատակ Հռիփսիմեյան կույսերին 6-րդ դ. կաթողիկոս Կոմիտասը:¹

Քրիստոսի, որպես Ճշմարիտ որթի և ողկույզի պատկերացումը սերտորեն կապվում էր նաև խաչի հետ: Չէ որ Քրիստոսը խաչի վրա «ձգմ-վելով» ինչպես խաղող՝ թափեց իր կենսաբեր արյունը, որպեսզի արբեցնի-մաքրի մեղսագործ մարդկությունը: Խաչը մեկ նույնանալով օտե-տոսի հետ հանդես է գալիս որպես խաղողի որթ, որը կազմակերպում է ողջ տիեզերքը², ինչպես տեսնում ենք Դվինի բարավորի քանդակում: Կամ էլ դառնում է այգու կենտրոնում գտնվող հնձան, որի վրա ձգվում է խաղող - Քրիստոսը³, ինչպես որ հարյուրավոր խաչքարերում է, երբ դեպի խաչահատումն են իջնում խաղողի ողկույզներ կամ նռներ: Ահա Քասաղից մի քանդակ, որն ամենայն հավանականությամբ Սողոմոնի 42-րդ սաղմոսի վերարտադրությունն է (որպես փափագէ եղջերու յաղբերս ջուրց, այնպէս փափագէ անձն իմ առ քեզ, Աստուած³): Եվ ինչ ենք տեսնում. հայ վարպետը եղջերուներին պատկերել է խաղողի այգում, իսկ աղբյուրին փոխարինում է խաչ-հնձանը: Այս հորինվածքները Սուրբգրքային թեմաները «այգային լեզվով» ներկայացնող դիդակտիկ պատկերներ չէին միայն. դրանք արտահայտում էին մի կողմից կարոտը դեպի կորուսյալ դրախտը և մյուս կողմից՝ ձգտումը դեպի երկնային այգին ժամանակների վերջում: Ահա թե ինչու այդքան հաճախ էին նրանց դիմում աստվածաբանն ու պատմիչը, քանդակագործն ու մանրանկարիչը:

¹ Հոգևոր երգերի ժողովածու, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 516:

² Ահա 5-րդ դ. փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթի խաչին տված բնորոշումներից մեկը. "Փայտ սուրբ, որ յերկրի բուսանելով՝ գերագոյն երկնից կամարացն ծայր արծակեալ բարձրացար՝ զանտանելին ի քեզ բարձեալ բերելով պտուղ. զերկին իսկ միանգամայն և զմիջոցս լցեր զերկնի և զերկրի"(Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1932, էջ 13):

³ Ահա նույն փիլիսոփայի մի այլ բնորոշում. "Օրհնեալ ես, փայտ սուրբ, իմանալի հնձան, քանզի ի քեզ նոյնում վերայ երկնային այն ձնլեցաւ. ողկոյզ բաւական յուրախութիւն երկնայնոցն և երկրայնոցս" (Նույն տեղում, էջ 23):

Հայերը հաճախ որպես այգի և «այգային» լեզվով են ներկայացրել մարդկային մարմինն ու հոգին, մարդկային կյանքն ընդհանրապես: «Եւ հասեալ ի բարուք ծերութեան՝ ալևորեալ և լի աւուրբք, որպէս գողկոյզ հասեալ ի հընձան...», այնպես էլ սուրբ Հովհաննէսը ամփոփվեց գերեզմանում, գրում է 8-րդ դ. կաթողիկոս Հովհան Օձնեցու մասին վարքագիրը¹:

«Քո գունովըն գինի պիտէր
խըմէի ու արբենայի,
Քո ծոցդ Ադամայ դըրախտ
մըտնէի խընծոր քաղէի,
Քո երկու ծըծամիջին
պառկէի ու քուն լինէի», -

սիրած աղջկան այսպես է երագում 13-14-րդ դդ. հայտնի բանաստեղծ Նահապետ Քուչակը²:

Այժմ նորից անդրադառնանք Աղթամարի սուրբ Խաչ տաճարի որթագալարի գոտուն և նկատենք, որ գոտուն պատկերված են երկու փորողներ (նկ. 4), որոնք բաժնորվ զինված փորում են գետինը: Ուսումնասիրողների այն ենթադրությունը, թե բաժնավորները փխրեցնում են կամ թաղում այգին³, հավանական լինել չի կարող, քանի որ ողկույզներով ծանրաբեռնված վազերը բերքահավաքի պահին նման խնամքի կարիք չունեն: Նկատենք, որ փորողներից մեկի կողքին պատկերված է մուկ-առնետը՝ ժամանակի անցողիկության հանրահայտ սիմվոլը: Թվում է՝ այստեղ ալեգորիկ կերպով ներկայացված է մեկ այլ ավանդական պատկերացում, որի դրսևորումները տեսնում ենք միջնադարյան պոեզիայում: Երկրային ամենագեղեցիկ այգին անգամ հավիտենական չէ, մինչ մենք վայելում ենք նրա պտուղները, ժամանակը (ի դեմս փորողների) ավերում է այն: Եվ սա մի հիշեցում է՝ ուղղված «բարի այգեպանին»⁴:

¹ Յայսմաուրբ, Կ.Պոլիս, 1730, էջ 516:

² Հայ դասական քնարերգություն, հ. 2, Երևան, 1986, էջ 141:

³ Տես օրինակ Օրբելի Ի. Ա., *Памятники армянского зодчества на острове Ахтамар – Орбелу И. А., Избранные труды, М., 1968, с. 138. Der-Nersessian S. Aghtamar. Church of the Holy Cross, Cambridge. Mass., 1965, p. 28. Дурново Л. А. Очерки изобразительного искусства средневековой Армении. М., 1979, с. 75: Ըստ երևույթին սխալը մեթոդաբանական է, եթե պատկերված են իրական այգին և իրական այգեգործական պարբերաշրջանը, ինչպես ընդունել են հետազոտողները, ապա սպասելի է և առանձին դրվագների իրական-գործնական մեկնաբանությունը:*

⁴ Այս կապակցությամբ հիշենք հայ արքունիքում առասպելական Վաղարշակ արքայի սահմանած կարգը. «Եւ (կարգէ) յիշեցուցանողս երկուս ի ձեռն գրոյ. այլ ոմն զբարի յիշողութիւնս առնելով, և այլ

«Կամիմ բուսացանել,

Բայց տօթն չար է», - այսպես է մտորում աշխարհի մասին 12-րդ դ. հայտնի բանաստեղծ, կաթողիկոս Գրիգոր Տղան¹: Իսկ Գրիգորիս Աղթամարցու (16-րդ դ.) մի բանաստեղծության մեջ այգում ընթացող կյանքն անընդհատ նրանից վտարվելու վտանգի տակ է: Ճիշտ է, այս դեպքում սպառնացողը «հոգեառ» Գաբրիելն է, բայց նույնն է անցողիկության, երկրային այգու անկատարության և թերաժամության գաղափարը.

«Յամէն առաւօտ և լոյս

Գաբրիէլն ասէր հոգոյս,

- Արի, ել ի յայս այգոյս»²:

Մեջբերենք նաև աշխարհին ու կյանքին 10-11-րդ դդ. պարսիկ բանաստեղծ Ռուդաքիի տված բնորոշումը.

«Սիրտ, սա այգի չէ, պտուղ մի՛ փնտրիր, գտնել չէս կարող,

Ուռնուտ է սա, որ չի ծանրանում բերքով ու բարով,

Երկու դուռ ունի, իսկ այգեպանը հսկում է վերից,

Սիրտ իմ, հող դարձիր ու քանոն նման անցիր աշխարհով»³:

Եվ նրան կարծեք թե երկրորդում է Գրիգոր Տաթևացին՝ գրելով. «Որպէս երկու դռնի քաղաք է կենցաղս մեր. և ընդ մի դուռն յարգանդէն մտանէմք յաշխարհ. և ընդ մի դուռն գերեզմանին ելանէմք յաշխարհէս»⁴: Նույն միտքն է տանջում և ուշ միջնադարի հայ ամենամեծ բանաստեղծին՝ Սայաթ-Նովային.

«Աշխարհըս մե փանջարա է, թաղարումեն բեզարիլ իմ»⁵:

Եթե նկատի ունենանք, որ միջնադարում մոտավորապես երկու-երեք մետր լայնություն ունեցող պատերում բացվող նեղ պատուհաններն իրոք անծուկ միջանցքի տեսք ունեին, ապա լիովին հասկանելի է դառնում նաև նման «միջանցքով» անցնելու հեռանկարի դեպքում պատուհանի թաղակապ առաստաղից հոգնել-նեղվելու գաղափարը⁶:

ոմն գվրէժնդրութեանցն: Եւ բարոյ յիշեցուցանողին հրաման տայ՝ ի բարկութեանն արքայի և յանիրաւ հրամանս՝ յիշեցուցանել զիրան և զմարդասիրելն» (Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 117):

¹ Գրիգոր Տղա, Բանաստեղծություններ և պոեմներ, Երևան, 1972, էջ 180:

² Գրիգորիս Աղթամարցի, (Բանաստեղծություններ), Երևան, 1963, էջ 254:

³ Մարգարտաշար. Թութայաթ /Կազմ. Ա. Կոզմոյան, Երևան, 1960, էջ 27:

⁴ Գրիգոր Տաթևացի, Չմեռան հատոր, Երուսաղէմ., 1998, էջ 258:

⁵ Հայ դասական քնարերգություն, Երևան, հ. 2, 1986, էջ 311:

⁶ Յավիք «Նռան գույնը» հայտնի ֆիլմում Սերգեյ Փարաջանովը Սայաթ Նովայի այս միտքը հասկացել է այլ իմաստով՝ որպէս դեպի դուրս նայող պատուհան՝ նույնացնելով այն ռուսական «окно в мир» (պատուհան դեպի աշխարհ) արտահայտության հետ:

Ուշագրավ է, որ փորողները, որպես ժամանակի անցողիկության խորհրդապատկեր և հիշեցում արքային, բավականին լայնորեն կիրառվել են և պարսկական մանրանկարչական արվեստում: 12-րդ դ. սկսած դրանք արքայի գահակալությունը պատկերող տեսարանների համարյա պարտադիր կերպարներն են: Նրանք արքայի աչքի առաջ փորում են ծառերի արմատները (նկ. 5)՝ ակնարկելով, որ երկրային այգին թերարժեք է և արքան պարտավոր է հիշել այդ մասին¹:

Աշխարհի անցողիկության փիլիսոփայությունն ինքնին նորույթ չէ Մերձավոր Արևելքում, ուշագրավն այն է, որ հայկական ու պարսկական մշակույթներում, որոնք հենված են երկրագործական-այգային հզոր ժառանգության վրա, այն ձեռք է բերել նաև այգային լեզու և այգային կերպավորում:

Նկ. 1 Մանրամաս Աղթամարի սբ. Խաչ տաճարի որթագալարի գոտուց, 10-րդ դ. (լուս. Ջ. Սարգսյանի):

Նկ. 2 Հնձան, մանրամաս Աղթամարի սբ. Խաչ տաճարի որթագալարի գոտուց (ըստ Օրբելի, 1968):

Վ. Կոնյա, 10-րդ դ. (Վ. Կոնյա, 1968):

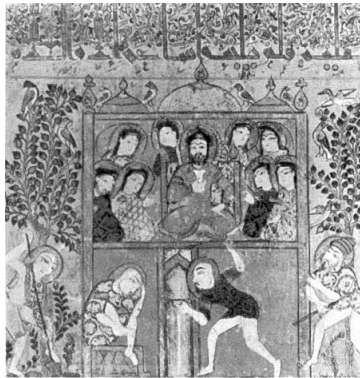
Քն. 1. Մանրամաս, Աղթամարի սբ. Խաչ տաճարի որթագալարի գոտուց (ըստ Օրբելի, 1968):

Քն. 2. Մանրամաս, Աղթամարի սբ. Խաչ տաճարի որթագալարի գոտուց (ըստ Օրբելի, 1968):

մաս Աղթամարի
պարի գոտուց
նկ):

նկ. 4 Բահակիրները, մանրամաս Աղթամարի
սբ. Խաչ տաճարի որթագավարի գոտուց
(ըստ Օրբելի, 1968):

նկ. 5 Արքայի թագադրությունը բահակիրներով հանդերձ,
մանրանկար պարսկական «Քիթաբ ալ-Թիրիաթ» գրքից, 1199թ. (ըստ Шукуров, 1989):

Резюме

В статье рассматриваются традиционные армянские садовые представления об идеальном пространстве и жизненном процессе. Обосновывается, что садовые идеи христианства попав в систему армянского мировосприятия генерировали ряд представлений об Армении как об утерянном рае, об Адаме как о последнем и Христе как о первом садовнике и т.д.

Среди народных представлений восстанавливаются образ Армении как винградника, образ царя как доброго садовника. Подробно рассматриваются армянские и персидские представления о бренности мира, которые в обеих культурах приобрели подчеркнутый садовый характер.

Summary

Article outlines the *garden* language, themes and iconographical manifestations of perceptions on ideal lifespace and life process. It is pointed out that the *garden* ideas of Christianity were processed by Armenian worldperception into a wide range of notions presenting Armenian land as a “paradise lost”, Christ and Armenian saints and martyrs as a vine or as grapes pressed in the winepress, Adam (Noah, Abraham) as the first and Christ as last and highest gardener, cross as a vineshape cosmic-tree etc.

Among the folk notions are restored the ideal Armenian land as a winegarden, the ideal life as that ongoing in the garden, the king as a good gardener, the real world as an anti-garden. It is stressed that the philosophy of inferiority of the world by itself was not a novice in the Middle East. It is remarkable, that in Armenian and Persian cultures, which based on strong agricultural-garden making heritage, the philosophy gained also garden language and garden image.

ՀԱՆՐԱՔԵՐՂԻ ՎԱՆՔԻ ՎԵՐԱՎԱՆԳՆՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

Լյուբա Կիրակոսյան

Ճարտարապետության թեկնածու

ԵՊՀ

Մինչև արցախյան շարժումը հայագիտությունը զրկված էր Արցախում ուսումնասիրություններ կատարելու հնարավորությունից: Ազատագրված Արցախում նմանատիպ ձեռնարկումները հասանելի դարձան, որոնց շարքում կարևոր էին 2004-2010 թթ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի արշավախմբի հետազոտություններն ազատագրված տարածքներում (Շուշի, Հանդաբերդ, Տիգրանակերտ): Մասնավորապես, Հանդաբերդի վանքում իրականացված պեղումները բարենպաստ միջոցառում էր Արցախի միջնադարյան մշակույթի ուսումնասիրության համար: Պեղումները կատարվել են 2004 և 2005 թթ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին: Դրանք իրականացրել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի արշավախումբը (ղեկավար պատմական գիտությունների դոկտոր Համլետ Պետրոսյան,

հնագետներ, պատմական գիտությունների թեկնածուներ՝ Վարդգես Սաֆարյան (Արցախի պետական համալսարան) ու Տատյանա Վարդանեսովա (ԵՊՀ Պատմության թանգարան), Ճարտարապետ, Ճարտարապետության թեկնածու, դոցենտ՝ Լյուբա Կիրակոսյան (ԵՊՀ Հնագիտության գիտահետազոտական լաբորատորիա): Պեղումների շնորհիվ վանական համալիրն ամբողջությամբ բացվել է, որի պատմամշակութային հետազոտությունն արդեն ներկայացված է առանձին գրքով¹: Բավարար հիմքեր են ստեղծվել նաև հուշարձանախմբի վերականգնման և միջավայրի բարեկարգման համար: Այս համալիրի վերականգնումը կլուծի ոչ միայն հուշարձանի պահպանության խնդիրը, այլև հազարավոր հայ վերաբնակիչների մեջ կամրապնդի իրենց ապրած տարածքների հայկականության մասին պատկերացումները և ստանձնելով հոգևոր կենտրոնի դերը իր շուրջը կխմբի նրանց:

Վանքը գտնվում է ԼՂՀ Նոր Շահումյանի (նախկին Քարվաճառ) շրջանում, որը 12-14-րդ դդ. մտնում էր Վերին Խաչենի կամ Ծարի իշխանության մեջ: Այն տեղադրված է Լևոնագետի միջնահովտի աջ ափի երկարությամբ ձգվող անտառապատ լեռնաբազկի մի գոգավորության կենտրոնով դեպի գետը ձգվող հովտի բարձրադիր ափի եզրին՝ ընդարձակ բացատի հարավարևելյան կողմում՝ Հանդաբերդ ամրոցից մոտ 1,0 կմ հյուսիս-արևելք²: Տարածքը նախօրոք ենթարկվել է մշակման. ստեղծվել են հարավ-արևելքից դեպի հյուսիս-արևմուտք իջնող դարավանդ-հարթակներ, որոնց վրա էլ իրականացվել է կառուցապատումը: Այսօր՝ առաջին՝ վերին դարավանդի վրա դիտելի են կառույցների և առանձին պատերի հետքեր: Երկրորդ դարավանդի վրա կառուցված է շինությունների հիմնական խումբը՝ բաղկացած գլխավոր եկեղեցուց, նրան կից երկու մատուռներից, ժամատուն-գավթից՝ հյուսիսից կցված մատուռով և արևմուտքից կցված զանգակատնով, որոնցից հյուսիս, ստորին դարավանդի վրա տեղադրված են առանձին կանգնած հյուսիսային մատուռը, ամրապատը և տապանաբակը: Համալիրի

¹ Հ. Պետրոսյան, Լ. Կիրակոսյան, Վ. Սաֆարյան, Հանդաբերդի վանքի պեղումները, Երևան, 2009:

² 1985թ. Մուրադ Հասրաթյանը այցելել է վանք և իրականացրել համալիրի սխեմատիկ չափագրությունը: Համալիրի նախնական ներկայացումը տես Միմոնյան Հ., Սանամյան Հ., Հանդաբերդի վանական համալիրը // Հայաստանի Հանրապետությունում 1993-1995 թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան, Զեկուցման թեզեր, Երևան, 1996, էջ 71-73: Առավել մանրամասն համալիրը նկարագրված է՝ Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 24-30:

շինությունների հիմնական մասը, ըստ շինարարական արձանագրության, 1276 թ. կառուցել է ոմն Դավիթ վարդապետը՝ տեղում գոյություն ունեցող ավելի հին եկեղեցու շուրջը: Հետագայում ավելացվել են նոր շինություններ:

Դեռևս 2005-2006 թթ. Հանդաբերդի վանքում իրականացվել են ամրակայման և մասնակի վերականգնման աշխատանքներ, որպեսզի կանխվեն հետագա փլուզումները¹: Այդ աշխատանքների արդյունքում լրացվել են հյուսիսային և հարավային կցված մատուռների պատերի բացակայող մասերը, թաղածածկերը, որմնասյուները: Տեղում պահպանված փաստացի նյութերի հիման վրա կատարվել է որոշ հատվածների մասնակի վերականգնում: Վերականգնվել են մատուռների արևելյան պատուհանները: Հյուսիսային մատուռի պատուհանի պսակի քարը, որը գտնվել էր պեղումների ժամանակ, դրվել է իր տեղը: Երկու մատուռների ներսում էլ վերականգնվել են զույգ հորինվածքով որմնակամարները, որոնց վրա էլ նստել է թաղածածկը (նկ. 1): Վերականգնվել է հյուսիսային մատուռի մուտքի կամարը: Ամրակայման աշխատանքներ են կատարվել նաև ժամատանը: Ներսում՝ հյուսիսարևելյան անկյան ներքևի՝ խարխված մասը քանդվել և վերաշարվել է, լրացվել է պատի մեջ բացված անցքը: Քանդվել և նորից կառուցվել է նույն անկյան վերևում որմնակամարի ձևափոխված և շաղախից անջատված հատվածը: Այս անկյունը վերականգնվել է նաև դրսից: Ժամատան թաղի պահպանված հատվածը ամրացնելու և պահպանելու համար թաղի տակ տեղադրվել են ժամանակավոր փայտյա հենակներ: Այս միջոցառումը հրատապ էր, որովհետև ծածկի մեծ մասի կործանված լինելու պատճառով կորել էր թաղի կոնստրուկտիվ ամբողջականությունը և այն ցանկացած պահի կարող էր քանդվել: Ծածկի կործանմանը նպաստող պատճառներից մեկն էլ կարող էր լինել դրա ներքին և արտաքին հորինվածքների անհամապատասխանությունը, որի հետևանքով թաղի վրա առաջացել են կրաշաղախի ավելորդ զանգվածներ:

Այսօր արդեն, երբ պեղումներն ավարտվել են և առկա են վանական համալիրի գլխավոր հատակագծի մանրամասն վավերացումը, հուշարձանախնդիր բոլոր կառույցների ճարտարապետական չափագրությունները, հորինվածքային և ծավալատարածական

¹ Մասնակի վերականգնման նախագիծը մշակել են Լյուբա Կիրակոսյանը և Սամվել Այվազյանը: Աշխատանքներն իրականացրել են ճարտարապետ Սամվել Այվազյանն ու աշխղեկ Վոլոդյա Հարությունյանը:

բացահայտումներն ու համալիրի պատմաճարտարապետական քննությունը, հնարավոր և անհրաժեշտ ենք համարում Հանդաբերդի վանքի վերականգնումը, որն ավելի քան իրատեսական է: Մինչդեռ ոչ հեռու անցյալում՝ խորհրդային տարիներին, հայ մշակույթի համալիրները հայտնվել էին այնպիսի իրավիճակում, որտեղ բացակայում էին հայկական հուշարձանների նկատմամբ բայրացկամ վերաբերմունքը, դրանց պահպանումն ու վերականգնումն իրականացնողների մասնագիտական պատրաստվածությունը և երևույթներն անկողմնակալ և գիտական տեսանկյունով մեկնաբանելու կարողությունը: Այսպիսի իրավիճակում քիչ չէին այն դեպքերը, երբ ճարտարապետական հուշարձանները ավերվում, եղծվում և «աղավաղված» վերանորոգումների էին ենթարկվում: Դրա վառ օրինակն է Վանքասարի վրա կառուցված Վաչագան Բարեպաշտի վաղքրիստոնեական խաչաձև կենտրոնագմբեթ եկեղեցին, որը աղբբեջանական վերակառուցման արդյունքում կանգուն է այն կերպարով, որն անհարիր է հուշարձանի նախնական՝ վաղքրիստոնեական հայկական այդ տիպի եկեղեցուն բնորոշ դասական հորինվածքին (նկ. 2):

Հանդաբերդի վանքի շինությունները մինչև պեղումներն ամբողջովին ծածկված էին փլատակների և հողի մինչև 2,0 մ հաստության շերտով, ծառերով և թփերով (նկ. 3): Պեղումները երևան են բերել վանքի կիսավեր կառույցները (նկ. 4): Առավել վատ են պահպանվել գլխավոր եկեղեցին և ժամատուն-գավիթը: Կառույցների ավերմանը նպաստել է նաև բնությունը: Առատ բուսականությունն աճել էր հուշարձանների ծածկերի վրա, քայքայել դրանք, արմատներով մխրձվել պատերի մեջ՝ լայն ձեղքեր ու ճաքեր առաջացնելով դրանցում:

Խորհրդային տարիներին աղբբեջանցիները վանական համալիրի համարյա մեջտեղով անց են կացրել մոտ 4,0 մ լայնությամբ և 2,0 մ խորությամբ ավտոճանապարհ, որը լիովին բացել է հիմնական խմբի կառույցների հյուսիսային հիմքերը: Հուշարձանախմբի պահպանումն ապահովելու համար նախատեսվում են նաև հիմնական խմբի հյուսիսային մասում հենապատի կառուցում՝ հողաշերտի, նրա հետ միասին նաև կառույցների փլուզումից խուսափելու համար: Նույն կերպ էլ դեպի մոտակա անտառները տանող ավտոճանապարհը անց է կացվել վանքի շուրջը տարածվող միջնադարյան գերեզմանոցի մեջտեղով, որի հետևանքով ավերվել է մի ընդարձակ հատված: Որոշ տապանաքարեր ու

խաչքարեր՝ տեղահան արվելով, սփռվել են ողջ տարածքով մեկ: Դրանց մի մասն էլ գլորվել է ձորը:

Հանդաբերդի վանքի համալիր հետազոտությունները հնարավորություն են տալիս ներկայացնել հուշարձանախմբի վերականգնման հայեցակարգը՝ այն է, ելնելով հուշարձանների հիմնական մասի պահպանվածության աստիճանից (բացառությամբ զանգակատան, որի երկրորդ հարկն ավերված է, գավիթ-ժամատան, որի ծածկը մասամբ առկա է և գլխավոր եկեղեցու, որի ծածկը նույնպես չի պահպանվել) կատարել ամբողջական վերականգնում՝ հնարավորինս նվազագույն միջամտությամբ: Չանգակատան և եկեղեցու համար առաջարկվում է նաև վերակառուցում և վերաստեղծում:

Հանդաբերդի վանքի կառույցների հիմնական խմբի ամենավաղ շինությունը **գլխավոր եկեղեցին** է, որը նաև այդ պատճառով ամենավատ պահպանվածն է: Այն արևելքից արևմուտք ձգված, արևելքում ուղղանկյուն խորանով ավարտվող միանավ դահլիճ է: Խորանն ունի եկեղեցու աղոթասրահի լայնությունը և նրանից անջատվում է որմնասյուներով, որոնց վրա առաջարկվում է բարձրացնել թաղակապ ծածկի կամարը: Երեք պատերում (բացի արևելյան բեմապատից) խորշեր են բացվել: Կամարակապ միակ մուտքը գավիթ-ժամատանից է և գտնվում է արևմտյան պատի համարյա կենտրոնում: Լուսամուտի միակ հնարավոր տեղը արևելյան ճակատն է, որը շատ վատ է պահպանված: Ինչպես գլխավոր եկեղեցուն կցված մատուռները, այնպես էլ ժամատանը հյուսիսից կից մատուռը արևելյան խորաններում ունեն դեպի դուրս նեղացումով լուսամուտի բացվածքներ, որոնք պահպանված են, հանգամանք, որը հնարավորություն է տալիս եկեղեցուն էլ չբացառել այսպիսի բացվածքի գոյությունը: Եկեղեցու ծածկն ամբողջովին բացակայում է, բայց վերականգնելի, քանզի հյուսիսային և հարավային պատերի առավելագույն պահպանված բարձրությունները ժամատանը կից հատվածում՝ ծածկի մակարդակում կազմում են 4,2 մ և թաղի բարձրությունը հավաստի վերականգնելի է: Եկեղեցին ունեցել է երկթեք՝ կղմինդրներով պատված ծածկ: Բեմի և աղոթասրահի հատակները սվաղված են կրաշաղախով: Սվաղված են եղել նաև եկեղեցու ներքին պատերը, որոնցից որոշ հատվածներ են պահպանվել: Նախատեսվում է վերականգնել պատերի ներքին այդ հարդարանքը, բացառությամբ այն հատվածների, որոնք շարված են խաչակիր քարերով, որոնց երեսները չեն սվաղվում: Հատակի երկարակեցությունն

ապահովելու համար առաջարկվում է սալապատում: Լուսամուտները պարզ պսակներով են:

Գլխավոր եկեղեցուն կցված հարավային և հյուսիսային մատուռներն ունեն նույնատիպ հատակագծային և ծավալատարածական լուծումներ: Դրանք արևելք-արևմուտք առանցքով ձգված, արևելակողմում ուղղանկյուն խորաններով թաղածածկ կառույցներ են, որոնք հիմնականում (մասնակի վնասվածությամբ) պահպանված են, որն էլ հնարավորություն է տալիս կատարել վերականգնումներ: Տանիքները միաթեք են, որոնց վերին՝ կղմինդրածածկույթը չի պահպանվել տեղում, սակայն ամբողջովին վերականգնելի է: Խորաններն աղոթասրահներից անջատվում են որմնասյուներով և դրանց վրա նստած թաղակապ ծածկի կամարով: Կամարային այս շրջանակը նաև թաղածածկին կոշտություն է հաղորդել: Հարավային մատուռի թաղը հարավային կողմում հենված է մատուռի պատի, իսկ հյուսիսում՝ գլխավոր եկեղեցու հարավային պատին կցված զույգ որմնակամարների վրա: Հյուսիսային մատուռի թաղը հարավային կողմում նստել է գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային պատին կցված զույգ որմնակամարների վրա: Սակայն ի տարբերություն հարավային մատուռի, թաղը հյուսիսային մասում հենված է հյուսիսային պատին կցված զույգ կամարների վրա: Կոնստրուկտիվ այս համակարգը մասնակի վնասվածությամբ է պահպանվել և հավաստի վերականգնելի է: Մատուռների մուտքերը արևմտյան կողմից են: Հյուսիսային մատուռի մուտքի վրա շինարարական արձանագրությամբ բարավորի քար է դրված եղել, որի մի կեսն ընկած էր ժամատան ներսում, որը պիտի տեղադրվի նախնական տեղում:

Գլանաձև թաղերն իրականացվում են ուղղաձիգ դրված և աստիճանաբար առաջացող քարերի ու ամբողջ կոնստրուկցիան շաղկապող կրաշաղախի զանգվածով (գծ. 1):

Հանդաբերդի վանքի գավիթ-ժամատունը հատակագծում մոտավորապես քառակուսի է: Մուտք ունի ինչպես արևմտյան, այնպես էլ հարավային կողմում: Արևմտյան՝ կենտրոնական մուտքը այժմ բացվում է դեպի հետագայում կցված զանգակատուն և հաղորդակցվում վերջինիս հյուսիսային կողմում բացված կամարակապ մուտքի հետ: Երկրորդ մուտքը բացվել է հարավարևելյան անկյան մոտ՝ հարավային պատի կողմից: Ժամատան հարավային, հյուսիսային և արևմտյան ներքին պատերը հարդարված են սլաքածև կամարակապ խորշերով:

Հարավարևելյան խորշը համընկել է մուտքի հետ: Հյուսիսային խորշերը պահպանված են ողջ՝ 2,7 մ բարձրությամբ: Ժամատան հատակը և ներքին պատերը սվաղված են կրաշաղախով, որը թափված մասերում վերականգնվում է: Շատ հետաքրքիր լուծում ունի ժամատուն-գավթի ծածկը: Ներսում՝ թաղի հորինվածքը ենթադրում է արտաքին քառալանջ տանիք, սակայն ժամատան հատակին ընկած ծածկի մեծածավալ բեկորը, տանիքի տեղում պահպանված հատվածը և ամբողջ համալիրի մանրամասն զննումը հնարավորություն են տալիս խոսել նրա նախնական ձևի մասին. իրականացվել է երկլանջ տանիք, որի վրա բարձրացել է գագաթում երդիկ ունեցող ցածր՝ ութանիստ թմբուկ ունեցող գմբեթը:

Այն կրկնում է անայուն գավիթների՝ հատվող կամարների վրա հենվող ծածկերի ձևերը: Գմբեթատակ քառակուսին անկյուններում կառուցված կամարների միջոցով վեր է ածվել ութանկյան, վերջինիս վրա էլ հենվել է գագաթում երդիկ ունեցող «կեղծ» գմբեթը: Երդիկը ներսույթի լուսավորության միակ աղբյուրն է եղել, քանի որ բացակայել է դասական բարձր թմբուկը, որը կարող էր պատուհաններ ունենալ (գծ. 2):

Հյուսիսային կողմից ժամատանը կցված մատուռը միանալով թաղակապ սրահ է: Այն ունի պայտածև հատակագծով խորան: Խորանի մեջ է բացվում դեպի դուրս նեղացումով փոքրիկ պատուհանը, որը մատուռի լուսավորության միակ աղբյուրն է: Խորանի հարավային պատը որմնախորշ ունի: Աղոթասրահը և խորանը ծածկված են սլաքածև միասնական թաղով, որը հյուսիսային կողմում նստել է պատի վրա, իսկ հարավում՝ ժամատան պատին կցված հարթ որմնակամարի: Այն հավանաբար հետո է կցվել ժամատանը և անհրաժեշտություն է առաջացել դեպի ժամատուն մուտք բացել, որը ժամատուն-գավթի հյուսիսարևմտյան անկյունային խորշի մեջ է: Մատուռն ունի միաթեք ծածկ, պատերը ներսից սվաղված են կրաշաղախով: Համարյա ամբողջապես պահպանված է, վերականգնման ենթակա է կղմինդրածածկը:

Ինքնատիպ կառուցվածք ունեն Հանդաբերդի վանքի հիմնական խմբի շինությունների ծածկերը: Դրանք բաղկացած են թաղն արտաքինից անմիջապես պատող 10-15 սմ հաստության ամուր կրաշաղախե շերտից, որն իր հերթին «լցոնված» է կոտրտված կղմինդրների 2-3 շերտերով: Կղմինդրներն այստեղ երկրորդական

կիրառության են և նախատեսված են ծածկը թեթևացնելու և ջրամեկուսացումը մեծացնելու համար: Օգտագործվել են ավելի վաղ կառույցներից վերցված ջարդոտված կղմինդրներ: Կրաշաղախե շերտն ավարտվել է ամբողջական կղմինդրների կանոնավոր ծածկույթով: Տեղում՝ գլխավոր եկեղեցուն հյուսիսից կցված մատուռի ծածկի վրա երևում են դրանց հետքերը միայն: Կղմինդրների ամբողջական օրինակներ չեն պահպանվել: Հանդաբերդի վանական համալիրի ողջ տարածքից հավաքվել են կղմինդրների հազարից ավելի բեկորներ, որոնց ուսումնասիրությունից պարզվել է, որ այստեղ օգտագործվել են տափակ և փորակավոր կղմինդրներ: Տարածված է եղել նաև կղմինդրի մի հատուկ տեսակ, որը համատեղում է փորակավոր և տափակ տարրերը: Հանդաբերդի վանքում կիրառվել է տափակ կղմինդրի սեղանաձև տարբերակը: Փորակավոր կղմինդրը կիսագլանաձև է՝ նեղացող վերին ծայրով, կողին ունի բլթակաձև ելուստ, որ նեցուկ էր ծառայում նույն ձևի վերին կղմինդրի համար: Հանդաբերդի վանքի տարածքից հայտնաբերվել են այդպիսի կղմինդրի մի քանի տեսակներ: Ծածկերը կազմվել են տափակ և փորակավոր կղմինդրների համադրությամբ կամ միայն տափակ ու փորակավոր տարրերն համադրող կղմինդրներով: Նախատեսվում է տանիքները ծածկել պահպանված կղմինդրների նոր պատրաստված կրկնօրինակներով (նկ.5):

Ջանգակատունը Հանդաբերդի վանքի ամենաուշ կառույցն է՝ ժամատանը կցված արևմտյան կողմից: Այն հատակագծում ուղղանկյուն՝ 4,9 մ պահպանված բարձրությամբ աշտարակ է՝ արևմտյան պատի մեջ բացված փոքր պատուհանով և հյուսիսային սլաքաձև մուտքով: Առաջին հարկը թաղածածկ սրահ է և դեպի ժամատան գլխավոր մուտք տանող անցումի դեր է կատարում: Այսինքն՝ զուգակցվում են զանգաշտարակի և մուտք-նախասրահի գործառույթները: Ջանգակատան երկրորդ հարկից պահպանվել են հյուսիսարևմտյան և հարավարևմտյան անկյունների շարվածքները: Ըստ երևույթին այդպիսին են եղել նաև մյուս անկյունները: Պահպանված հատվածները թույլ են տալիս վերականգնել երկրորդ հարկը՝ վերցնելով երկթեք ծածկի տակ: Մեր առաջարկում այս ծածկի վրա բարձրացնում ենք ռոտոնդա: Վստահաբար այդ մասին խոսել հնարավոր չէ՝ թերի պահպանվածության պատճառով, առավել ևս, որ զանգակատները չունեն կանոնիկ մշակված

Ճարտարապետական ձև և յուրաքանչյուր մասնավոր դեպքում դրանք տարբեր և ինքնատիպ լուծումներ ունեն։ Մենք հակված ենք ընդունել ռոտոնդայի առկայությունը, քանի որ այս դեպքում է, որ զանգակատունն իր բարձրությամբ զգալիորեն կգերազանցեր մնացած ծավալները և կաշխուժացներ համալիրի միապաղաղ ուրվագիծը (գծ.3)։

Հյուսիսային առանձին կանգնած **մատուռը** հատակագծում ներսից խաչաձև, դրսից ուղղանկյուն ոչ գմբեթավոր կառույց է։ Արևելյան խաչաթևը հատակագծում կիսակլոր է և որպես «ավագ» խորան է ծառայել, մյուսները ուղղանկյուն են։ Ավագ խորանում՝ պատի հարավ-արևելակողմում խորշ է բացված։ Հյուսիսային և հարավային խաչաթևերը ծածկված են թաղով։ Արևելյան, արևմտյան և կենտրոնական մասը վերցված են մի ընդհանուր ցածր, կիսակլոր թաղային ծածկի տակ։ Մուտքն արևմուտքից է և ունեցել է բարավորի սալաձև արձանագրակիր քար։ Շաղախի մեջ պահպանվել է քարի տեղը, իսկ քարն ընկած է մուտքից արևմուտք՝ թմբի լանջին։ Լուսավորության միակ աղբյուրը մատուռի մուտքն է։ Պատուհանները բացակայում են։ Ակնհայտ է զանգվածեղ պատերի, թաղածածկի և ներքին սահմանափակ տարածության անհամապատասխանությունը։ Հյուսիսային և հարավային խաչաթևերի մեջ ուղղանկյունաձև փոքրիկ կառուցումներ կան՝ իրագործված հին, չքեղ պատկերաքանդակներ կրող խաչքարերով, որոնք ինքնատիպ ծիսական միջավայր են ստեղծել։

Հյուսիսային առանձին կանգնած մատուռի վերականգնումը հիմնականում վերաբերում է նրա արտաքին ծածկին, քանի որ պահպանված է ներքին թաղածածկը։ Պեղումների ընթացքում մատուռի շրջակայքում կղմինդրի բեկորներ և ծածկասալեր չեն գտնվել։ Ի սկզբանե մատուռը կարող էր նույնիսկ տողանված հողածածկ ունենալ։ Մեր առաջարկում ծածկը երկթեք, պարզագույն սալածածկով է նախատեսվում։ Սալածածկը նախատեսվում է կառույցի ջրահեռացման խնդիրները, կայունությունն ու դրանով երկարակեցությունը ապահովելու նպատակով։ Սալահատակ է նախատեսվում նաև մատուռի մուտքի դիմաց։ Մուտքի բարավորի՝ շինարարական արձանագրությունը կրող ընկած քարը տեղադրվում է իր տեղում։ Վերականգնման աշխատանքների ընթացքում պետք է նորոգվի և իր տեղում՝ մատուռի ներսում կանգնեցվի հարավային խաչաթևի խաչքարը։

Պեղումներով բացվել են մատուռի մուտքից դեպի հյուսիս և հարավ ձգվող հենապատերը, որոնք 1,7 մ մետրով ցածր են վերևում տարածվող տապանաբակի նիշից։

Ճարտարապետական համալիրի վերականգնման հայեցակարգը բովանդակում է նաև շրջակա տարածքի և միջավայրի կազմակերպման առաջարկներ: Հանդաբերդի վանքի հուշարձանախումբը անբաժանելի մասն է կազմում այն գեղատեսիլ բացատի, որտեղ այն տեղադրված է: Լանդշաֆտն անխաթար թողնելու և միաժամանակ տարածքը կազմակերպելու միտումը ենթադրում է հետիոտնային անկանոն սալարկված արահետներ կառուցել վանական համալիրի տարածքում՝ հիմնականում պահպանելով կանաչապատ տարածքները: Որոշ տեղերում կենտրոնացվում և ցուցադրվում են միջնադարյան գերեզմանոցի տարածքում ցաքուցրիվ եղած խաչքարերը (գծ.4): Ամբողջացվում է նաև տապանաբակը պահող հենապատը, որի առջև՝ հյուսիսային առանձին կանգնած մատուռի մուտքի երկու կողմերում նախատեսվում է կանգնեցնել պեղումներով հայտնաբերված առավել դիտարժան խաչքարերը:

Ջրահեռացման և բարեկարգման նպատակով սալահատակ է նախատեսվում նաև շինությունների հիմնական խմբի շուրջը (նկ.6):

Նկ. 1. Հարավային կցված մատուռի թաղի ամբողջացումը:

Նկ. 2. Վանքասարի վաղքրիստոնեական եկեղեցին:

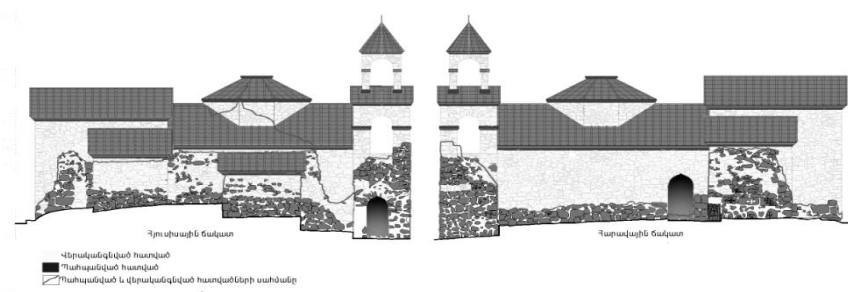
Նկ. 3. Հանդաբերդի վանքի տեսքը պեղումներից առաջ:

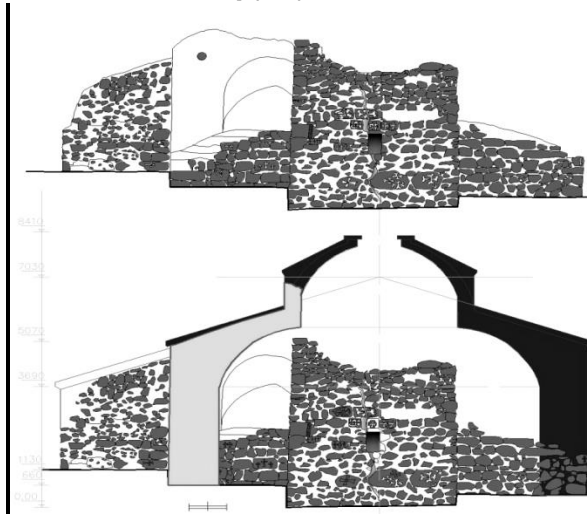
Նկ. 4. Հանդաբերդի վանքի շինությունների հիմնական խումբը պեղումներից հետո, տեսքը հարավից:

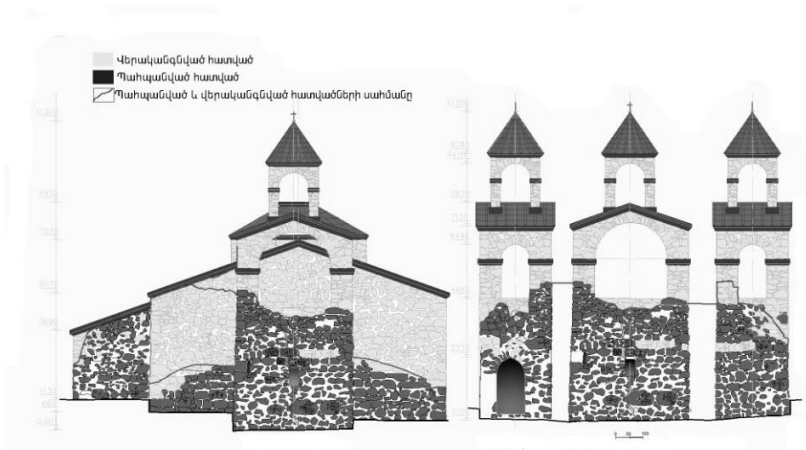
Նկ. 5. Շինությունների հիմնական խմբի վերականգնման առաջարկ, տեսքը հյուսիսարևելքից (եռաչափի մշակումները Լ. Կիրակոսյան, Դ. Նահատակյան):

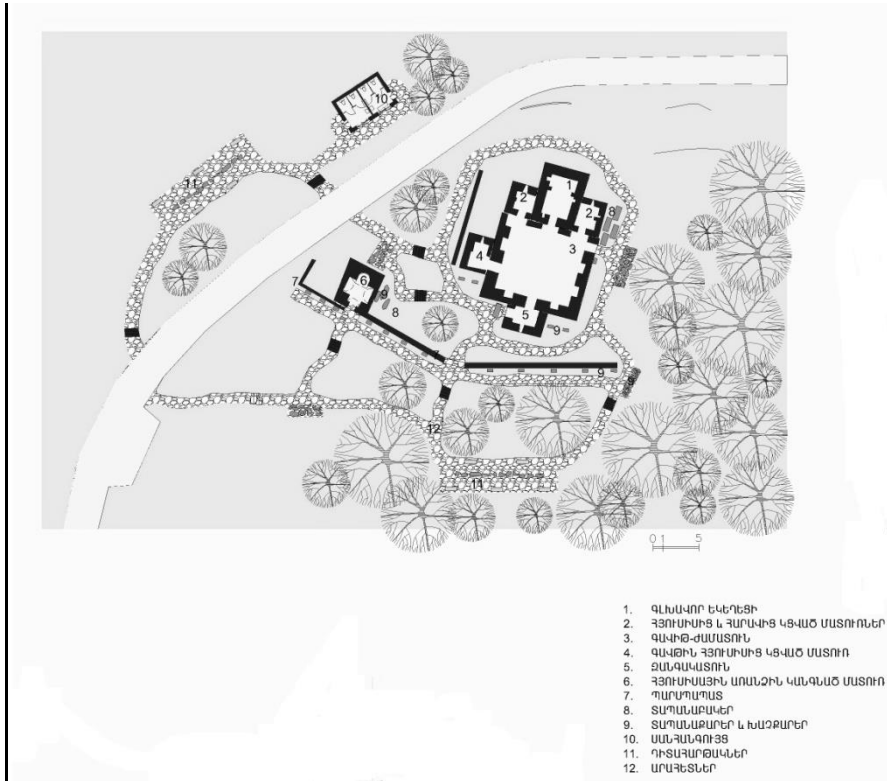
Պճ. 1. Շինությունների հիմնական խմբի հյուսիսային և հարավայն ճակատները (վերականգնում):

Պճ. 2. Ղափիթ ժամատան ծածկի վերականգնումը:

Պճ. 3. Զանգակատան արևմտյան ճակատի վերականգնումը:

Գծ. 4. Վանքի զխխավոր հատակագծի բարեկարգում:

Նկ. 6. Հանդաբերդի վանքի տեսքը արևմտյան կողմից՝ պեղումներից հետո և վերականգնման առաջարկում:

Резюме

Благодаря комплексному исследованию Андабердского монастыря стало возможным представить концепцию реставрации ансамбля. Учитывая уровень сохранности памятника предлагается версия целостной реставрации, а для колокольни и главной церкви дается еще и реконструкция. Рассматривается возможность благоустройства окружающей среды.

Summary

Due to the complex investigation of Andaberdsk monastery it became possible to introduce the restoration concept of the ensemble. Taking into consideration the preservation level of the monument, is proposed the complete restoration version, and a reconstruction is needed for the belfry

and the main church. The possibility for the improvement of the environment is studied.

ԱՄՐՈՑ-ԲՆԱԿԱՏԵՂԻ «ՔԱՂԱՔԱՏԵՂ»

Սլավա Սարգսյան

Պատմաբան, հուշարձանագետ

Ամրոց-բնակատեղին գտնվում է Մարտակերտի շրջանի Մաղավուզ գյուղից մոտ 2,5 կմ հարավ-արեւմուտք, Թարթառ (Տրտու) գետի աջ ափի անտառապատ, հարավահայաց, «Սնգրատեղի քար» կոչվող լեռան լանջին: Աշխարհագրական կոորդինատներն N 40 14 27.6, E 46 41 25.4: Ծովի մակերեսույթից բարձրությունը 784 մ է: Այն Արցախ երկրամասի պատմական նշանավոր կենտրոններից մեկն է եղել, որը գոյատևել է գրեթե ողջ միջնադարում եւ հետագա տարիներին, նկատելի հետք թողնելով հայ ժողովրդի Արցախյան հատվածի պատմության մեջ: Այդ մասին վկայում են ոչ միայն այնտեղ գտնվող շինությունները, այլև արեւելա-

կողմ բարձունքում տեղակայված մատուռի եւ այլ հուշարձանների (խաչքար, տապանաքար) արձանագրությունները¹: Չի բացառվում նաեւ բնակատեղիի առկայությունն ավելի վաղ ժամանակներում, որի մասին կարող են վկայել օրինակ, հնավայրի ներկայիս տարածքի հարավ-արեւելյան եզրամասում հողային աշխատանքների ժամանակ պատահականորեն ի հայտ եկած դամբարանները՝ քարակղային ու կատակոմբային թաղումներով, բնորոշ I-IV դարերին:

XVII-XIX դդ տվյալներով ամրոց-բնակատեղին հիշատակվում է «Քաղաքատեղի»² եւ «Մայրաքաղաք»³ անուններով:

Տեղավայրին անդրադարձած մի շարք հեղինակներ⁴ պատմական աղբյուրներում հիշատակվող «Բերդակուր»⁵ եւ «Կաթողիկոսաքար» (նաեւ Կաթողիկոսասար)⁶ ամրոցները համարում են նույնական, որոնք վերագրվում են ամրոց-քաղաքատեղիին: Որպես հիմք է ընդունվում ոչ միայն Մ. Բարխուտարեանցի հաղորդումը, ըստ որի պատմական այդ տեղավայրը «... մի ժամանակ եպիսկոպոսանիստ աթոռ եղած է»,⁷ այլեւ Բերդակուր ամրոցի՝ Հայոց Արեւելից կողմանց կաթողիկոսության ամառանոց եւ կաթողիկոսարան լինելու իրողությունը,⁸ ինչպես նաեւ՝ «քար»-ի «բերդ» նշանակությունը «Կաթողիկոսաքար» անվան մեջ: Մեր կարծիքով, ընդունելի է այդ մոտեցումը, սակայն մասնակիորեն: Տեղում կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում հանգել ենք այն հետեւության, որ ի սկզբանե կաթողիկոսների ամառանոց եւ նստավայր

¹ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 222, Դիվան, Հայ վիմագրության, Եր., 1982, V, էջ 85-96:

² «Քաղաքայ տեղի բերդը» (1724թ.), - П. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, Москва, 1954, с. 208, «Զրաբերդ բնակավայրի մոտ գտնվող Քաղաքատեղ գյուղում», - А. Иоанисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1947, с. 242, док. 27:

³ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 222: Առանձին ուսումնասիրողների մոտ պահպանվում է նույնիսկ այն կարծիքը, ըստ որի հնավայրը «Մայրաքաղաք»անունով հիշվում է «սկսած վաղ միջնադարից» (Լեո, հ. 8, էջ 541, ծան. 27՝ Բ. Ուլուբաբյանի), որը, կարծում ենք, հեռու է իրականությունից:

⁴ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դդ., Եր., 1975, էջ 116, Մ. Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երեւան, 1969, ծան. 4. Առաքելյանի, էջ 289, Ա. Դուլյան, Արցախի եւ Սյունիքի մեկիքական ապարանքները, Երեւան, 2001, էջ 75: Ըստ XIX դարի պահպանված մի ավանդագրույցի, ամրոցը կառուցվել է Վաչագան թագավորի կողմից եւ ծառայել որպես ամառային նստավայր (СМОМПК, XIII, էջ 50, հմմտ. Ա. Դուլյան, նշվ. աշխ., էջ 73):

⁵ Մ. Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ., էջ 231, 270, Կ. Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 198 եւ այլն:

⁶ Մ. Գոշ, Կաթողիկոսք եւ դէպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ժԲ դարու, - Դ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 386^ա, հմմտ. Ա. Դուլյան, Արցախի եւ Սյունիքի մեկիքական ապարանքները, էջ 73:

⁷ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 427, ծան.:

⁸ Մ. Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ., էջ 231, 270, Կ. Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 198: Հմմտ. Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 116:

կարող էր լինել ոչ թե ներկայիս «Քաղաքատեղին», որտեղ տվյալ ժամանակաշրջանի շինությունների հետքեր կամ հնագիտական նյութեր ի հայտ չեն բերվել, այլևս դրա հյուսիսային վերնամասում՝ լեռան գագաթին տեղակայված ավելի հին ժամանակաշրջանին վերաբերող «Սնգրատեղի քար» կոչվող ամրոցը: Վերջինս ավելի ուշ իր մեջ էր ներառել լեռնալանջի ստորոտում գտնվող «Քաղաքատեղին», որն առաջին հերթին պայմանավորված էր տարածքի հարմարվետությամբ (շրջափակված է լեռներով, գտնվում է գրեթե անտեսանելի տեղավայրում, ապահովված է ջրով եւ այլն): Նշենք նաեւ, որ «քար» անվանումներ ունեցող ամրոցները չեն կարող վերաբերել ծորակներում կամ լեռնալանջերին տեղակայված ամրությունների, դեռ ավելին, այնպիսի պաշտպանական շինությունների, որտեղից տեսանելի չեն այլ ամրոցներ: Դա տվյալ դեպքում վերաբերում է «Քաղաքատեղին», որտեղից ոչ մի արտաքին ամրոց, այդ թվում մոտ 2 կմ հարավ-արեւմուտք գտնվող նշանավոր Ջրաբերդը տեսանելի չէ: Կաթողիկոսների ամառանոց-նստավայրը չի կարող անպաշտպան ու անվտանգ տեղավայրում գտնվել: Բերդակուր (Բերդաքար), Կաթողիկոսաքար եւ «քար»-ով այլ ամրոցները ստուգաբանորեն վերաբերում են լեռնային բարձունքների, որտեղից տեսանելի են մոտակա պաշտպանական հանգույցներն ու դիտակետերը, այդ թվում՝ մասնավորապես Ջրաբերդ ամրոցը: Ահա թե ինչու նույնական դիտարկվող վերոհիշյալ երկու ամրոցները չեն կարող անմիջականորեն առնչվել «Քաղաքատեղի» ամրոց-բնակատեղիի հետ, բայց գտնվելով մերձակայքում՝ այսպես կոչված «Կաթողիկոսասար» լեռան վրա, ըստ էության ամրոց-բնակատեղիի հետ պատմական զարգացման որոշակի ժամանակաշրջանում մի ամբողջություն էին կազմում, որն էլ հանգեցրել է աղբյուրներում հիշատակվող այդ ամրոցների եւ «Քաղաքատեղիի» նույնականությանը ուսումնասիրողների մոտ:

Ամրոց-քաղաքատեղին առաջին անգամ ներկայացրել է տեղագրող Ս. Ջալալյանը¹, հետագայում, ավելի հանգամանորեն՝ Մ. Բարխուտարեանը՝ մանրամասն նկարագրելով տեղում եղած շինությունների մեծ մասը: Այն դիտվում է որպես Ջրաբերդ գավառի մելիքանիստ

¹ «Է աւերակ տեղի քաղաքի ի դժուարակոխ ծորամիջի, յորում են աւերակք բազմաց տանց եւ մեծամեծ ապարանից, ի սմա է պալատ քաջագոր իշխանին Մէլիք Աղամայ կառուցեալ սրանչելի ձեւակերպութեամբ, զորորով է արուարծան ընդարծակ ի պահպանութիւն նորին, ի վեր քան զայս պալատ է սագածեւ մատուռ կառուցեալ ի թուին Հայոց ՉԹ ծեռամբ խուռումայ եւ եղբօրն Վահրամայ շահին...»: (Ս. Ջալալեան, *Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, Ա, Տիփլիսի, 1842, էջ 177*):

բնակավայրերից մեկը, իսկ տարածքում գտնվող ապարանքը՝ վերագրվում Մելիք Ադամին (XVIII դ), որը նորոգել է կանխավ եղած այդ շինությունը¹:

XVIII դարի սկզբին սխնախների ազատագրական պայքարի ժամանակաշրջանում եւ դարի կեսերից հետո, Մելիք Ադամի իշխանության օրոք Քաղաքատեղին մոտակա Ջրաբերդ ամրոցի հետ միասին ազգային անկախության պայքարում համախոհ Ջրաբերդ-Գյուլիստան միացյալ գավառի ու ռազմաքաղաքական միավորման կենտրոնն էր, կապված այդ պայքարի մյուս օջախների՝ Գյուլիստանի բերդի, Երիցմանկանց եւ Եղիշ առաքյալի վանքերի, Մոխրաթաղի, Թալիշի ապարանք-ամրոցների եւ այլ պաշտպանական ամրությունների հետ²:

Մելիք Ադամի իշխանության հզորացումը նկատելի էր հատկապես XVIII դ 70-ական թվականներից հետո ընկած ժամանակահատվածում, երբ նա եւ Գյուլիստանի Մելիք Հովսեփը իրենց հպատակներով, Շուշիի Իբրահիմ խանի հորդորանքով 1767թ. Գանձակի մոտերքից վերադառնում են իրենց հայրենի տիրույթները³: Ըստ էության այդ ժամանակաշրջանում էլ (1767-1783թթ.) իրականացվել էր ապարանքի եւ այլ շինությունների վերակառուցումը, մանավանդ-որ Մելիք Ադամին վերագրվող Մոխրաթաղի ամրոց-ապարանքը եւս կառուցվել է նույն ժամանակահատվածում (1771թ.)⁴:

Այսպիսով, 1724թ. տվյալներով հիշատակվող «Քաղաքայ տեղի բերթը» ամրոց-քաղաքատեղիի բերդածեւ ապարանքն է, որը մելիքական շինության մնացորդների վրա վերակառուցվել-լրացվել է XVIII դ. 20-ական թվականներին, իսկ դարի կեսերից հետո նորոգվել եւ դարձել Մելիք Ադամի նստավայրը:

¹ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 223-224: Հիմք ընդունելով Ս. Զալալյանցի եւ Մ. Բարխուտարեանցի տեղեկությունները, Րաֆֆին նույնպես գրել է, որ «Մելիք Աթանը իր բնակության համար նորոգեց քաղաքատեղ կամ Մայրաքաղաք կոչված ավերակների մոտ մի հողակապ պալատ, որի մեջ տասներկուերորդ դարու վերջերում բնակվում էր խաչենի եւ Շամբորի իշխան Վահրամ շահը» (տե՛ս Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երեւան, 1964, էջ 171):

² П. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа, с. 226-228. – Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, сборник документов. Т. II, часть I, Ереван, 1967, с. 113, 282-283: А. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., с. 15-42, М. Нерсисян. Из истории русско-армянских отношений, գիրք արագին, Ереван, 1956, էջ 50, 256. Ղարաշրջանի պատմական իրադրության մասին, տե՛ս նաեւ՝ Րաֆֆի, Խամսայի մելիքություններ, հ. 10, Երեւան, 1964, էջ 161-382, Լեո, հ. 3, գիրք Բ: Հմմտ. Ա. Ղուլյան, Ռ. Աբգարյան, Արցախի քաղաքատեղ բերդավանդ, ՊԲՀ, 1988, N 1, էջ 148-149:

³ А. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение..., էջ 17, М. Нерсисян, Из истории русско-армянских отношений, էջ 50, 112-113, հմմտ. ՊԲՀ, 1988, N 1, էջ 149:

⁴ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 218, Դիվան, V, էջ 94:

Կառուցվածքը¹: Ամրոց-քաղաքատեղին զբաղեցնում է մոտ 50 հա տարածություն: Տեղանքը արեւելքից արեւմուտք ամբողջությամբ թեքադիր է: Արեւելակողմ վերջնամաս է դիտվում հնավայրի ամենաբարձրադիր վայրում գտնվող, ներկայումս ավերակված մատուռ-եկեղեցին եւ գերեզմանոցը, իսկ արեւմտյան կողմում՝ քաղաքատեղիին հարող լեռները: Երկու կողմերում էլ տեղակայված են մեկական երկհարկանի բուրգ-աշտարականներ, որոնց Մ. Բարխուտարեանցն անվանում է դիտարաններ²: Վերջիններս, գրեթե կենտրոնական մասում տեղակայված ապարանքի եւ հյուսիս-արեւմտյան եւ հարավ-արեւմտյան կողմերում գտնվող «Եռաբուրգ» եւ «Կախաղան» կոչվող ամրությունների հետ միասին կազմել են ամրոց-քաղաքատեղիի հիմնական ու անմիջական պաշտպանական հանգույցները³: Թեքադիր տեղանքի սուղ հնարավորություններից ելնելով, ամրոց-բնակավայրի ամբողջ տարածքում բնակելի ու տնտեսական շինությունները կառուցվել են անկանոն դասավորվածությամբ: Դրանց մեծ մասը հիմնովին կամ մասնակիորեն ավերված է, շրջափակված ծառերով, մացառուտներով: Նույն անխնամ վիճակում է գտնվում նաեւ Քաղաքատեղիի երկայնական առանցքը կազմող հարավ-արեւելքից հյուսիս-արեւմուտք ձգվող միակ ճանապարհը՝ կից արահետներով:

Ամրոց-քաղաքատեղին ունեցել է երկու հիմնական մուտք. «... արեւմտեանն՝ խոր ծորին ստորոտովն, որ համարեա թե հպած է Թարթառ գետի աջ եզերքին, իսկ արեւելեան կողմի մուտքն նույն ծորի վերի ծայրովն: Երկու մուտքերն ամրապնդուած է եղել քարուկիր պատով, որք քանդուած են այժմ: Իսկ մնացեալ կողմերն բնութենաստեղծ եւ անմատչելի ամրութիւններ են, այս է բարձր վիմահերձ եւ քարաժայռ քերծեր են եւ ահարկու ծորեր»⁴:

Հնավայրում պահպանվող շինություններից ուշագրավ է հատկապես իշխանական ապարանքը՝ կառուցված կիսակլոր բուրգեր ունեցող հենապատնեշով ստեղծված արհեստական դարավանդի վրա (չափերը՝ 23,3

¹ Մեր ժամանակներում ամրոց-քաղաքատեղիի հանգամանալից ուսումնասիրությունը կատարել են Ճարտարապետ Արտակ Ղուլյանն ու Ռաֆիկ Աբգարյանը (տե՛ս վերը նշված աշխատությունները):

² Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 222-223:

³ ՊԲՀ, 1988, N 1, էջ 150:

⁴ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 222: Խոսքը ծորի երկու կողմերում տեղակայված եւ ամրոց-բնակատեղի տանող հավանական անցուղիները փակող պարսպապատերի մասին է, որոնց մնացորդները պահպանվում են հատկապես ծորի արեւելյան հատվածում, որտեղ ի դեպ կատարված հողային աշխատանքների ժամանակ ի հայտ են բերվել նաեւ կավե խողովակներ, որը ցույց է տալիս, որ ամրոց-քաղաքատեղիի ջրամատակարարումն ըստ էության եղել է նաեւ այլ վայրերից:

x 36,5 մ), ինչի շնորհիվ շրջապատի նկատմամբ իշխող դիրք է գրավում¹: Հյուսիս-արեւելյան կողմից կառուցված հենապատի շնորհիվ, այն գրեթե աննկատ է: Հորինվածքով վերաբերում է XVIII դ եւ վերագրվում Մելիք Ադամին: Պատերը շարված են անկանոն ու մանր տեղական, դեղնա-նարնջագույն, ործաքարերով ու կրաշաղախով (հաստությունը՝ 0,8-0,9 մ):

Ըստ Մ. Բարխուտարեանցի, «շինութեանս գետնայարկն ծառայած է միայն տեղի գառիվայր դիրքը հարթելու, վերնայարկում կայ տասնեւիինգ սենեակ, ընդարձակ դահլիճ, խոհանոց, երկու պատշգամբ: Գեղեցկաձեւ տաշուած եւ նախշած ճակատակալ քարեր ունին վառարաններն (բուխարի)»² Արեւելակողմի չորս սենյակները միաչափ են (4 x 7 մ), հպված լանջին եւ ազատ լայնական ճակատներում ունեն մեկական մուտք: Այս սենյակների դիմաց, արեւմտյան դարավանդադաճերին կան դեպի բակ ուղղված եւս չորս միաշարք սենյակներ, որոնցից պահպանվել է միայն բակահայաց ընդհանուր պատը՝ մուտքերով, որմնախորշերով, լայնական պատերի մնացորդներով, իսկ ծորահայաց ճակատամասը փլվել է դարավանդի բրգավոր հենապատնեշի հետ³: Նախամուտքերն ու սենյակները եղել են փայտածածկ: Հորինվածքային միասնականությամբ համակառույցի այս հատվածում նախամուտքերի արեւմտակողմյան երկու եւ ծորահայաց չորս սենյակները ներքին հարդարանքով ավելի վայելուչ են ու հանդիսավոր, քան լանջամերձ չորս սենյակները. պատերը հագեցած են համաչափ դասավորված ու լայն որմնախորշերով եւ ունեցել են լայն պատուհաններ ծորահայաց ճակատի ողջ երկայնքով⁴: Բացի այդ, հատկանշական է, որ ապարանքի արեւելակողմ վերին եզրային սենյակի գետնահարկում փորված է անցք-գաղտնուղի, որը դուրս է գալիս դարավանդի բրգավոր պարսպապատի տակից բացված մուտքով:

Ապարանքի XVIIդ շինությունների խումբը կազմում է վերոհիշյալի շարունակությունը: Այն բաղկացած է նախասենյակից՝ կից երկու փոքր գետնահարկ խցերից, երկու այլ սենյակներից եւ խորշաձեւ բաժանմունքով դահլիճից (չափերը՝ 3,7 x 7,45 մ): Հին ու նոր կառուցամասերի դիտարկումներից պարզվում է, որ հնավանդ ապարանքից մնացած

¹ Ա. Ղուլյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

² Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 223-224:

³ Ա. Ղուլյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

⁴ Նույն տեղում:

շինություններին XVIII դ. սկզբում ավելացված ներքին բակով գերանա-ծածկ սենյակները համակառույցի բնակելի մասն են կազմել, իսկ մելիքական ընդունարան-դահլիճը մնացել է նախկինը՝ խորշածեւ թաղածածկ դահլիճը՝ հանդիսավոր, լայն ու կամարավարտ բացվածքներով ուղղված դեպի բերդավան ու Թարթառի գեղատեսիլ ձորը: «Քաղաքատեղի» դղյակ-ապարանքն իր երկու շինարարական շերտերով, հատակագծային ու ծավալատարածական հորինվածքներով եւ կառուցելակերպով դարաշրջանին խիստ բնորոշ պալատական ու ամրաշինական կառույցների համադրությամբ ստեղծված ու մեզ հասած եզակի հուշարձան է¹:

Ապարանքի մոտ, դեպի արեւելք ձգվող ժայռալանջի թեքության վրա տարածվում են ախոռ-ծիանոցի ավերակները (չափերը՝ 4,1 x 23,9 մ): Մուտքը արեւմտյան կողմից է: Շինությունն ուշագրավ է մուտքի եւ լանջին հաված հյուսիսահայաց պատերին 18 կամարակապ որմնախորշերով՝ նախատեսված ձիերի կայանման ու կերակրման համար: Զիանոց-ախոռից արեւմուտք պահպանվում է մի կիսավեր շինության՝ ձիապանների սենյակը:

Ապարանքից հյուսիս-արեւմուտք, լեռնալանջին տեղակայված է մեկ այլ շինություն (ներքին չափերը՝ 10 x 5,5 մ), որի պատերը պահպանվում են մինչեւ 2,5 մ բարձրությամբ: Բաղկացած է երկու կցակառույց սենյակներից: Շինության հարավային պատը՝ տեղադրված ժայռազլխին, անկյունային աշտարակածեւ կլոր վերջույթներով, արտաքուստ առանձնացված ամրոց-ապարանքի տպավորություն է թողնում՝ որոշակիորեն նմանվելով մերձակա «Եռաբուրգ» կոչվող ամրոցատիպ շինությանը:

Ամրոց-բնակատեղիի ուշագրավ շինություններից է նաեւ ներկայումս գրեթե ամբողջությամբ ավերակված վիճակում գտնվող բաղնիքը՝ բաղկացած երկու հիմնական կից սենյակներից: Համեմատաբար բարվոք վիճակում է գտնվում հարավահայաց ժայռին հաված շինությունը (2,7 x 2,8 մ չափերի), որն ըստ էության ծառայել է որպես լողարան: Ծածկը չի պահպանվում: Ըստ ուսումնասիրողների², այն տաքացվել է հնուց հայտնի սյունիկների վրա բարձրացված հատակի եւ խողովակավոր պատերի միջոցով՝ հնոցից մղված տաք օդով ու ծխով: Զրամատակարարումը եղել է բաղնիքից հյուսիս-արեւմուտք, վերնամասում գտնվող

¹ Ա. Ղուլյան, նշվ. աշխ., էջ 81:

² ՊԲՀ, 1988, N1, էջ 161:

«Շռշռան» կոչվող աղբրից, որտեղից ջուրը կալե խողովակներով բերվել է բաղնիքի հյուսիսային վերնամասում կառուցված ջրամբարը, այնտեղից ուղորդվել բաղնիք:

Քաղաքատեղին իր բուն տարածքում՝ շրջագծով եղել է պաշտպանված մի շարք պաշտպանական շինություններով ու ամրոց-դիտակետերով:

Հարավ-արեւմտյան ծորակում «Կախաղան» կոչվող ամրոցի ավերակներն են՝ շուրջ 600 քառ. մ տարածքով (չափերը՝ 20 x 30 մ), որի պատերը շարված են տեղական անմշակ քարերով ու կրաշաղախով՝ ամրացված միաստիճան, երկաստիճան եւ եռաստիճան աշտարակածեւ ելուստներով, 4-7 մ բարձրությամբ: Տարածքը հիմնականում հարթ է, արտաքուստ թերակղզու տպավորություն է թողնում: Այն մեծավմասամբ, հատկապես հարավ-արեւմտյան եւ հյուսիսային հատվածներում շրջափակված է 15-25 մ բարձրությամբ ժայռապատնեշներով: Ունեցել է արեւելյան կողմից բացվող մուտք, որ այժմ հարակից պարսպապատով ավերակված է:

Հնավայրից հյուսիս-արեւմուտք, ճանապարհի արեւելակողմ թեքադիր լանջին պահպանվում են 9,3 x 10,3 մ չափերի, ներքուստ քառանկյուն հատակագծով «Եռաբուրգ» կոչվող շինության ավերակները: Մուտքը արեւմտյան կողմից է: Պատերը շարված են տեղական անմշակ որձաքարերով ու կրաշաղախով, որոնց հաստությունը մինչեւ 1 մ է:

Ուշագրավ են շինության հարավ-արեւմտյան եւ հարավ-արեւելյան անկյունների եւ հարավային պատի կենտրոնական մասում տեղակայված աշտարակները: Մ. Բարխուտարեանցի նկարագրությունից պարզվում է, որ դեռեւս XIX դ. վերջերին ամրոցը բարվոք վիճակում է եղել. «Հյուսիսային դիտարանի մօտ կայ մի մեծ շինութիւն, որ իւր արտաքին կողմում ունի երեք բուրգ, մեջ տեղում տասն մետրաչափ բարձր քարուկիր սիւն եւ երկու մեծ սենեակներից բաղկացած շինութիւն: Այս է ամենից աւելի հնութիւնն, որ կարծես թէ իւր ամրագին կազմուածքովն ներկայացնում է տեղիս հին իշխողի բնակարանը, որ ունի եւ բնութեան հրաշալի տեսարան»¹:

Ամրոց-քաղաքատեղիի շինությունների շարքում առանձնահատուկ տեղ են գրավում հնավայրի հյուսիս-արեւմտյան եւ հարավ-արեւելյան եզրամասերում տեղակայված բուրգ-աշտարակները:

¹ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 223, հմմտ. ՊԲՀ, 1988, N1, էջ 158:

Հյուսիս-արեւմտյան աշտարակը, որն ըստ էության ծառայել է որպես պահակակետ-դիտակետ, տեղադրված է Քաղաքատեղիի բուն տարածքից առանձնացված, բարձրադիր մի հարթակի վրա: Կիսավեր է, պահպանվում է մինչեւ 6 մ բարձրությամբ: Աշտարակը երկհարկանի է՝ կառուցված անմշակ որձաքարերով ու կրաշաղախով՝ երեսպատված սրբատաշ բաց դարչնագույն քարերով, որոնք ներկայումս չեն պահպանվում (հանվել են խորհրդային ժամանակներում): Առաջին հարկը հավանաբար ծառայել է որպես պաշտպանների հանգստի սենյակ, իսկ երկրորդ հարկը՝ դիտակետ՝ պաշտպանության տակ առնելով Քաղաքատեղիի տվյալ հատվածի մատույցները: Աշտարակի արեւելյան հատվածը, մինչեւ 3,5 մ լայնությամբ քանդված է: Առաջին հարկի թաղի մի մասը չի պահպանվում, իսկ երկրորդ հարկի ծածկն ամբողջությամբ ավերակված է: Շինության առաջին հարկն ունի ներքուստ քառակուսի հատակագիծ՝ հյուսիս-արեւմտյան կողմից բացվող մուտքով եւ դեպի դուրս նեղացող երկու պատուհաններով, որոնք բացվում են աշտարակի հյուսիսային եւ արեւմտյան պատերից: Վերին հարկը հատակագծում ութանկյուն է, ունի երկու պատուհան, որոնք բացվում են հյուսիսային եւ հարավային պատերից:

Մյուս աշտարակը տեղակայված է ամրոց-քաղաքատեղիի հարավ-արեւելյան եզրամասում՝ առանձնացված տեղավայրում: Այն նույնպես երկհարկանի է, նույնատիպ, մինչեւ 6 մ բարձրությամբ: Արտաքին սրբատաշ քարերը գրեթե ամբողջությամբ հանված են: Երկրորդ հարկի ծածկը չի պահպանվում: Աշտարակն արտաքուստ կլոր է, որը ստորին հատվածում եզրափակվում է գետնից ոչ այնքան բարձր քառանիստ ծավալով: Առաջին հարկը ներքուստ ունի խաչաձեւ հորինվածք (չափերը՝ 4,9 x 5,2 մ): Պարագիծը 14 մ է: Չորս քառանկյուն հենախորշերով (խաչաթելերով) պարփակված կենտրոնական տարածությունը պսակված է գմբեթով:¹ Գլխավոր մուտքը հարավ-արեւելյան կողմից է, հյուսիսային կողմից բացվում է երկրորդ մուտքը: Ըստ էության ունեցել է երկու լուսամուտ, որոնցից մեկը բացվում է արեւմտյան խաչաթելից: Երկրորդ հարկը դրսից եւ ներսից բոլորակ է: Տրամագիծը շուրջ 5 մ է: Այստեղ պատուհանները բացվում են հարավային, արեւելյան եւ արեւմտյան կողմերից, իսկ մուտքը՝ հյուսիսից:

Դիտակետ-աշտարակի մոտ, հյուսիսային վերնակողմում՝ հաված հարավահայաց լեռնալանջին, գրեթե ամբողջությամբ պահպանվում է մեկ այլ ուշագրավ շինություն՝ ըստ էության ամրոցի պահապանների կա-

¹ Նույն տեղում, էջ 159:

ցարանը՝ ներքուստ թաղակապ եւ կենտրոնից բացվող երդիկով: Կացարանն ունի քառակուսի հատակագիծ (չափերը՝ 4,6 x 4,6 մ): Ծածկը հողաշեն է՝ կրաշաղախով, ներսում կան խորշ-պտրիհաններ:

Այսպիսին է ընդհանուր առմամբ «Քաղաքատեղի» ամրոց-բնակատեղիի համառոտ նկարագիրը:

Ստուգաբանություն: Մեր կարծիքով «Մայրաքաղաք» տեղանվանումը ուղղակի իմաստով (որպես մայրաքաղաք) բացատրելը տվյալ դեպքում ճիշտ չէ, անկախ նրանից տեղավայրը եղել է իշխանանիստ կամ մելիքանիստ, թե՛ ոչ: Տեղացիների մոտ անվանումը շրջանառվում է «Մայրամքաղաք» (Մարիամքաղաք) տարբերակով, որը չի հակասում պատմական զարգացման օրինաչափություններին եւ, մասնավորապես, ամրոց-բնակատեղիի՝ որպես Հայոց Արեւելից կողմանց հոգեւոր կենտրոն լինելու իրողությանը (հմմտ. «Թագավորի աղջիկ» կամ «Սբ. Մարիամ» կոչվող սրբատեղի-գերեզմանոց ամրոց-քաղաքատեղիից 250-300 մ հյուսիս-արեւելք): Ի դեպ, մասնավորապես XIX դ. տեղագրողների եւ հետագա առանձին հեղինակների գրվածքներում «Մայրաքաղաք» է կոչվում նաեւ նույն՝ Թարթառի գետահովտի Վաղուհաս գյուղի վանքը, որը դարձյալ տեղացիների մոտ շրջանառվում է «Մայրամքաղաք» տարբերակով, որը նույնպես «հնում եղել է նշանավոր, երբեմն՝ եպիսկոպոսանիստ»¹ ու գրչության կենտրոններից մեկը:

Այսպիսով, կարծում ենք, որ մասնավորապես XIX դ. տեղագրող Մ. Բարխուտարեանը (որից օգտվել են հետագայի այլ ուսումնասիրողներ) գոնե այս երկու տեղավայրերի նկատմամբ ցուցաբերել է սուբյեկտիվ մոտեցում՝ Մարիամքաղաքը դարձնելով Մայրաքաղաք՝ անտեսելով սերնդե-սերունդ ժողովրդի մեջ շրջանառվող այդ երբեմնի նշանավոր հոգեւոր կենտրոնների անվանումները:

Резюме

Статья посвящена исследованию истории и этимологии одного из средневековых центров исторического Арцаха- крепости-поселения “Кахакатех”. В письменных источниках XVII-XIX вв. крепость упоминается под наименованием “Кахакатех” и “Майракахак”. Автор,

¹ Շ. Սկրտչյան, *Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երեւան, 1985, էջ 57:*

основываясь на исторических источниках, считает, что истинное наименование крепости „Мариамкахак”.

Summary

The article is devoted to the study of the history and etymology of one of the Medieval centers of historical Artsakh – the fortress-settlement “Qaghaqategh”. In the written sources of XVII –XIX ages the fortress is named “Qaghaqategh” and “Mayraqaghaq”. Basing on historical sources, the author considers the true name of the fortress to be “Mariamqaghaq”.

ԱՐՑԱԽԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՕՏԱՐԱՑՄԱՆ ԵՎ ՅՈՒՐԱՑՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՂՐԵՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Վարդգես Սաֆարյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ԱրդՀ

Արցախի պատմությունն ու մշակույթը հայ դարավոր պատմության ու մշակույթի անբաժանելի մասն են կազմում:

Խորհրդային տարիներին, «լենինյան ազգային քաղաքականության հաղթանակի» պայմաններում դարաբաղյան թեմատիկան արգելված էր հայ գիտնականների համար: Գոյություն է ունեցել չգրված մի օրենք՝ շրջանցել Ղարաբաղի թեման¹: Այս միտումը հատկապես վառ արտահայտվել է 1930-1950-ական թվականներին, երբ Արցախը ներկայացվում էր որպես «եղբայրական Ադրբեջանի անբաժանելի մաս»²: Սակայն 1960-ական թվականների կեսերից սկսած, երբ Արցախի պատմության ու մշակույթի ադրբեջանական «մեկնաբանությունը» սպառնում էր վերածվել Ադրբեջանական ԽՍՀ և ի մասնավորի Լեռնային Ղարաբաղի հայաթափու-

¹ Այս կապակցությամբ խորրդանշական է Ս.Լիսիցիանի մենագրության ճակատագիրը. որը գրված լինելով 1920-ան թթ. տպագրվել է միայն 1981 թ.

² Тер-Григорян Т. И. Нагорно-Карабахская автономная область. Известия АЗФАН СССР, N 4, Баку, 1939, с. 13-22; Вартапетов А. С. Очерк жилищ и строительных кадров Нагорного Карабаха // Тр. АЗФАН СССР, вып. 25, Баку, 1936, с. 99-119.

թյան պատմական հիմնավորման, հայագիտությունը նախ զգուշորեն¹, իսկ 70-ականներից (երբ Ադրբեջանում առավել մեծ համառությամբ սկսեց հնչել այն գաղափարը, թե «Ղարաբաղը հնուց ի վեր ադրբեջանական տարածք է», և այստեղ ստեղծված բոլոր մշակութային արժեքների միակ ժառանգորդն ադրբեջանցիներն են) նաև ակտիվորեն սկսեց շոշափել ղարաբաղյան թեմատիկան՝ մանրամասնելով հատկապես Հայաստանի և հայ մշակույթի հետ Արցախի պատմության և մշակութային միասնականության հայեցակարգը: Ադրբեջանական կեղծարարությունների բացահայտումը և լեզվական, պատմա-մշակութային հիմնավոր փաստարկներով դրանց մերժումը, քաղաքական ակտիվ պաթոսը դարձավ մի շարք հայագետների և մտավորականների խնդիրներից մեկը²:

Այսօր, երբ Արցախի խնդրի միջազգայնացման պայմաններում ադրբեջանական քարոզչական մեքենան շարունակում է լայնածավալ աշխատանքներ տանել՝ ուղղված պատմական իրականության կեղծարարությանը, «հայերը Ղարաբաղի տարածքում հյուրեր են»³ թեզի «հիմնավորմանը», հայագիտության նվաճումների դիրքերից ադրբեջանական պատմագիտության համակողմանի քննությունը, քննադատությունն ու գնահատումն էլ ավելի արդիական են դառնում:

¹ Պողոսյան Ա. Մ. Հաղորդի բարբառը, Երևան, 1965; Ղավթյան Կ. Ս. Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Երևան, 1968; Բարխուդարյան Ս. Տապանագիր Համամ իշխանի անունով // ԳԱ տեղեկագիր, 1964, թիվ 1, էջ 61-64:

² Мелик-Оганджян К. А. Историко-литературная концепция З. Бунятова // Вестн. архивов Армении, 1968, № 2, с. 169-190; Ուլուբաբյան Բ. Ա. Խաչենի իշխանությունը X-XIV դարերում, Երևան, 1975, նույնի Ոսկե շղթա, Երևան, 1979: Նույնի՝ Գանձասար, Երևան, 1981: Ղազինյան Ա. Արցախ // ՀԱԲ, N15, Երևան, 1983; Սկրտչյան Շ. Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1980: Акопян А. А., Мурадян П. М., Юзбашян К. Н. К изучению истории Кавказской Албании (о книге Ф. Мамедовой «Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э. - VIII в. н. э.)» // К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и Восточных провинций Армении. Ереван, 1991, с. 321-352; Арутюнян Б. А. Административно-политическое состояние северо-восточных областей царства Великой Армении в 387-451 гг. // К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании ..., с. 16-37; он же: К вопросу о локализации страны Лпинк // К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании..., с. 107-126; Улубабян Б. А. Топонимы Албанияе, Агванк и Аран // ИФЖ АН Арм.ССР, 1971, № 3, с. 115-126; он же: О границах древнего Агванка // Вестник ЕГУ, 1979, № 1, с. 109-124; он же: К вопросу об административно-политическом положении северо-восточной Армении в домарзпанский период // Вестник ЕГУ, 1975, № 2, с. 149-164; Мнацаканян А. Ш. О литературе Кавказской Албании. Ереван, 1969; Свазян Г. С. Понятие страны Агванк в сочинении Мовсеса Каганкатваци // Вестник архивов Армении, 1973, № 1, с. 225-283.

³ Выступление И. Алиева в Лондоне в клубе «Chatham house» 13 декабря 2004 г. Баку 13.12.2004. Азерб.ТА.

Սա հատկապես կարևոր է մշակույթի հետազոտության առումով, քանի որ հաճախ հենց մշակութային ժառանգության դրսևորումներով կարելի է վերհանել էթնիկ ինքնության մի շարք կողմերը: Եվ երկրորդ, այսօր Արցախի ազատագրման շնորհիվ հայագիտության համար ֆիզիկապես մատչելի է դարձել այդ ժառանգության մի զգալի մասը, և մի շարք դիտարկումներ կարելի է կատարել դաշտային անմիջական աշխատանքների օգնությամբ (այցելություններ, լուսանկարահանում ու չափագրում և իվերջո՝ հնագիտական պեղումներ):

Ղարաբաղի պատմության և մշակույթի հարցերը դարձել են ադրբեջանական պատմաբանների հետազոտությունների առարկա այն ժամանակաշրջանից, երբ հին հայկական տարածքը բռնի կերպով մտցվեց նորաստեղծ Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմի մեջ:

Հոդվածի նպատակն է ադրբեջանական պատմագիտության վերլուծության հիման վրա վեր հանել նրանում Արցախի մշակույթի քննության մեթոդաբանական, տեսական, քաղաքական հիմքերը, ցույց տալ ադրբեջանցի պատմաբանների՝ Ղարաբաղում թուրքական էթնոսի բնիկ լինելու և հայերի եկվորության մասին հայեցակարգի սնանկությունը, և հետևաբար, արցախահայության մշակութային ժառանգության յուրացման փորձերի անհիմն և անհեռանկար լինելը:

Նշյալ նպատակը ենթադրում է լուծել հետևյալ կոնկրետ խնդիրները. որոշել ադրբեջանական պատմաբանների կողմից արցախահայության մշակութային ժառանգության օտարման և յուրացման քաղաքական միտումները, վեր հանել նման մեթոդաբանության ամբողջական պատկերը:

Ադրբեջանական պատմաբանների առանձին աշխատանքները դեռևս խորհրդային տարիներին առաջատար հայ և ռուս հետազոտողների կողմից ստացել են համապատասխան գնահատական: Այսպես, Կովկասյան Աղվանքի և Հայաստանի քաղաքական սահմանի, ինչպես նաև Կուրի և Արաքսի միջագետքի վարչական և քաղաքական պատկանելության հարցերը, որոնք բազմիցս բարձրացվել են ադրբեջանական պատմաբանների կողմից, հանգամանորեն դիտարկվել և գնահատվել են Ա.Նովոսելցևի, Կ.Մելիք-Օհանջանյանի, Ա.Հակոբյանի,

Պ.Մուրադյանի, Կ.Յուզբաշյանի, Բ.Հարությունյանի, Բ. Ուլուբաբյանի և այլոց աշխատություններում¹:

Հայաստանի հյուսիս-արևելյան զավառների քաղաքական և մշակութային գործիչներին աղվանացնելու ադրբեջանական պատմաբանների փորձերը կանխարգելվել են Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Է.Պիվազյանի, Ա. Մնացականյանի, Պ.Սևակի և ուրիշների աշխատությունների շնորհիվ²:

Կովկասյան Աղվանքի, Արցախի, Ուտիքի և Սյունիքի բնակչության էթնիկական կազմի հիմնախնդիրները դիտարկվել են Ա. Հակոբյանի, Ա. Անասյանի, Բ.Առաքելյանի, Գ.Առաքելյանի, Բ.Հարությունյանի, Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Ս.Մելիք-Բախշյանի, Ա.Մնացականյանի, Պ. Մուրադյանի, Ա. Փափազյանի, Բ. Ուլուբաբյանի և ուրիշների աշխատություններում³:

Ի պատասխան ադրբեջանական հետազոտողների Արցախի պատմամշակութային ժառանգությունը յուրացնելու փորձերի՝ 1970-1990-ական թթ. լույս են տեսել հայ և ռուս գիտնականների մի շարք աշխատություններ, որտեղ հիմնավորվում էր նմանատիպ միտումների անհեթեթությունը⁴:

¹ Новосельцев А. П. К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период // Кавказ и Византия. Ереван, 1979, вып. 1, с.10-18; он же: Кавказская Албания: проблемы, трудности и пути их преодоления // Восток, 1991, № 5, с.190-200; Мелик-Оганджян К. А. Историко-литературная концепция З. Бунятова...; Акопян А. А., Мурадян П. М., Юзбашян К. Н. К изучению истории Кавказской Албании ...; Арутюнян Б. А. Административно-политическое состояние северо-восточных областей царства Великой Армении...; Улубабян Б. А. Топонимы «Албания», «Азванк» и «Аран»...; его же: О границах древнего Азванка...; он же: К вопросу об административно-политическом положении северо-восточной Армении в домарзпанский период...; Мнацаканян А. Ш. О литературе Кавказской Албании...; Свазян Г. С. Понятие «страны Азванк» в сочинении Мовсеса Каганкатвацци.

² Мелик-Оганджян К. А. Еще раз о национальной принадлежности Мхитара Гоша, автора «Судебника» // Вестн.архивов Армении. 1969, № 1, с. 183-198; Пивазян Эм. А. Еще раз о Мхитаре Гоше // К освещению... с 196-208; Арутюнян Б. А. Когда отсутствует научная добросовестность...; Мнацаканян А. Ш., Севак П. С. По поводу книги З.Бунятова «Азербайджан в VII-IX вв» // ИФЖ, 1967, № 1, с. 177-190.

³ Акопян А. А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987; Анасян А. С.Новая концепция в албанистике // К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и Восточных провинций Армении... с.126-154; Аракелян Г. С. Об этнографического порядка размышлениях З.Бунятова // там же .с.398-405; Арутюнян Б. А. Когда отсутствует научная добросовестность // Вестн.обществ.наук АрмССР. 1987, № 7, с. 33-56; Мелик-Оганджян К. А. указ. соч...; Мелик-Бахиян Ст. Т. Об одном «разъяснении» З. Бунятова // К освещению проблем...с.208-213; Мнацаканян А. Ш. указ.соч...; Мурадян П. М. Упрощенный подход мешает выяснению этнических проблем.//История-память поколений: Проблемы истории Нагорного Карабаха. Ереван, 1990, с. 5-8; Папазян А. Д. Новые этнографические данные о последних отпрысках армянской феодальной знати в Сюнике // К освещению проблем... с.236-244; Улубабян Б. А. Еще одна произвольная интерпретация армянской «Истории страны Азванк» // там же , с.383-397 и др.

⁴ Якобсон А. Л. Гандзасарский монастырь и хачкары: Факты и вымыслы // ИФЖ, 1984, № 2, с.146-152; Асратян М. М. Арцахская школа армянской архитектуры; факты и фальсификации // К освещению проблем... с .457-469; Аракелян Б. Н., Саакян А. С. Хачкары – предмет антинаучных извращений // там же, с.

Այս առումով կարևոր սահմանագլուխ դարձավ «Կովկասյան Աղվանքի պատմության և մշակույթի հիմնախնդիրները» գիտաժողովը՝ նվիրված ակադեմիկոս Ս.Խաչիկյանի 70-ամյակին: Գիտաժողովում Հայաստանի Արևելյան գավառների և Կովկասյան Աղվանքի էթնիկ կազմի, վարչաքաղաքական սահմանների մասին հարցերի և աղբյուրագիտական հիմնախնդիրների հետ մեկտեղ դիտարկվել են մշակույթի հիմնախնդիրները: Մասնավորապես, Պ.Մուրադյանի, Մ.Հասրաթյանի, Հ.Պետրոսյանի և ուրիշների զեկուցումներում վեր են լուծվել այսպես կոչված «հայալեզու աղվանական գրականության», հայ ճարտարապետության արցախյան դպրոցի, Արցախի խաչքարերի իմաստաբանության հետ կապված հարցեր¹:

Ադրբեջանական պատմագիտության զարգացման միտումները բավականին մանրամասն վերլուծված են Վ.Շնիրելմանի աշխատության մեջ, որի եզրակացությունները և հիմնական դրույթները մոտ են մեր տեսակետներին: Մասնավորապես, մենք համակարծիք ենք Վ.Շնիրելմանի այն տեսակետին, որ ադրբեջանական ժողովրդի ծագման՝ իրար հետ բախվող մի քանի տեսությունների համաժամանակյա գոյությունը խոսում է այն մասին, որ ադրբեջանական ազգի կազմավորումը մինչ օրս չի ավարտվել²:

1936 թ.-ից հետո, երբ Ադրբեջանի թուրքերին սկսել են պաշտոնապես կոչել «ադրբեջանցիներ», ադրբեջանական պատմաբաններից պահանջում էին ադրբեջանական ժողովրդին ներկայացնել որպես բնիկ բնակչություն: Ադրբեջանական ժողովրդի բնիկ լինելը հիմնավորելու խնդիրն ուներ բացառապես քաղաքական նշանակություն: Մասնավորապես, տվյալ խնդիրը ձևակերպվել է Ադրբեջանի Կոմունիստական կուսակցության 1949 և 1951 թթ. տեղի ունեցած XVII և XVIII համագումարների ժամանակ³:

Արդեն Ադրբեջանի պատմության առաջին իսկ դպրոցական դասագրքում, որը հրատարակվեց 1939թ.-ին և վերահրատարակվեց 1941 թ.-ին, տեղի բնակչությունը, որ դարաշրջանին էլ որ վերաբերվի խոսքը, կոչվում

470-483; Петросян Г. Л. О памятниках из Аветараноца (Чанахчи), или как создавались исторические вымыслы // Коммунист, 1989, № 57; Григорян Г.М. Очерки истории Сюника IX-XV вв. Ереван, 1990, с.20-37; Карапетян С. Памятники армянской культуры в зоне Нагорного Карабаха. Ереван, 2000 и др.

¹ Շահնազարյան Ա.Ի. Գիտական նստաշրջան՝ նվիրված Կովկասյան Աղվանքի պատմության և մշակույթի խնդիրներին // Լրաբեր հաս. գիտ., 1988, № 7, էջ 97-101.

² Шнирельман В. А. Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье. М., 2003

³ Ямпольский З. И. Вопросы древней истории в изданиях Азербайджанской ССР (1948-1951 гг.)// ВДН, 1952, № 2, с.164.

է բացառապես՝ «ադրբեջանցի»¹: Ղասագրքի հեղինակները, փորձելով հիմնավորել Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու իրավասությունը, ընդգծում են, որ այն հնուց ի վեր ունեցել է Ադրբեջանի հետ սերտ տնտեսական կապեր: Ադրբեջանի պատմության մասին հաջորդ ղասագրքում (1946թ.) առաջին անգամ ադրբեջանցիների նախնիներ ճանաչվեցին նաև աղվանները²:

1950-ական թվականների վերջերից ադրբեջանական ուսումնասիրողներն սկսեցին Ղարաբաղում և ընդհանրապես Կուրի աջափնյակում ապրող ու ստեղծագործող հայ քաղաքական գործիչներին, պատմաբաններին և գրողներին, ներկայացնել որպես աղվաններ: Այդ ճակատագրին արժանացան պատմիչներ Մովսես Կաղանկատվացին, Կիրակոս Գանձակեցին, բանաստեղծ Ղավթակը, իրավագետ Մխիթար Գոշը, իշխան Սահլ Սմբատյանը և ուրիշներ³:

Ղարաբաղի քրիստոնեական հուշարձաններն ադրբեջանական պատմաբանները համառորեն անվանում էին աղվանական ու պնդում, թե Արցախի X-XIII դարերի վանքերի հայերեն արձանագրությունների ստեղծողները ոչ մի առնչություն չունեին հայերի հետ⁴: Ադրբեջանցի հեղինակների տրամաբանության համաձայն, եթե աջափնյակը պատկանել է Կովկասյան Աղվանքին և առնչություն չի ունեցել հայերի հետ, ապա այնտեղ հայկական հետքի առկայություն չի կարող լինել, ու բոլոր պատմական հուշարձանները պետք է աղվանների ստեղծածը լինեն: Այս տեսակետի համաձայն արդեն 1950-ական թվականներին հայկական հուշարձանների առկայությունը տարածաշրջանում անտեսվում էր:

Հայերի դերը հին և միջնադարյան Անդրկովկասում փոքրացնելու և նսեմացնելու մի այլ միջոց էլ անտիկ և միջնադարյան սկզբնաղբյուրների բազմատիրաժ վերահրատարակություններում «Հայկական պետություն» եզրույթը «Աղվանական պետություն» եզրույթով փոխարինելն էր, որն ուղեկցվում էր նաև հայությանն ու արցախահայությանն իրար հակադրելով⁵:

¹ История Азербайджанской ССР: Учебник для 8 и 9 кл. Баку, АзФАН, 1939, с.35-36, 72-74, 85., История Азербайджана. (Краткий очерк). Баку, АзФАН, 1941, с. 5.

² Очерки по истории Азербайджана// Изв. АН АзССР, Отделение общ.наук, Баку, 1946, вып.1.с.27.

³ Буниятов З. М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку: изд.-во АН АзССР, 1965 с. 12, 184-186.

⁴ Ахундов Д. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, 1986, с. 111-112.

⁵ Мурадян П. М. Два искаженных издателем памятника.// К освящению проблем истории ... с.225-236.

Ժամանակի ընթացքում «Կովկասյան Աղվանքն» ու «աղվանները» փոխարինվեցին «Ադրբեջան» և «ադրբեջանցիներ» տարբերակով¹: Եվ հենց 1980-ական թթ. վերջին քրիստոնեական հուշարձանների նկատմամբ վերաբերմունքն արմատականորեն փոխվեց: Ադրբեջանական ԽՍՀ կառավարության որոշմամբ տասնյակ հայկական հուշարձաններ որակվեցին որպես «աղվանական»²: 1980-ական թթ. վերջին և 1990-ական թթ. սկզբներին՝ ազգային շարժման աճի և պետական անկախության նվաճման պայմաններում հատուկ հեղինակություն են ձեռք բերել պանթուրքական հայացքները: Ադրբեջանական պատմաբանները նորից ամենուրեք սկսեցին փնտրել թուրքերին³:

Խորհրդային պետության գոյության ողջ ընթացքում Ադրբեջանում պետական մակարդակով իրականացվում էր Արցախի և Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցված՝ պատմական Հայաստանի այլ շրջանների մշակութային ժառանգության յուրացման ծրագիր: Բռնալուրացումը հիմնականում ընթանում էր երկու եղանակով՝ փորձեր էին արվում գտնել հայքրիստոնեական և թաթար-մահմեդական մշակույթների մեջ “ընդհանուր ակունքներ” և “նմանություններ” (Վ.Լևիատով, Տ.Տեր-Գրիգորյան, Ա.Ալեք-պերով, Ա.Վարտապետով, Զ.Յամպոլսկի, Զ.Բունիյաթով և այլն): Դրա հետ միասին նշված հեղինակների աշխատություններում փորձեր էին կատարվում Արցախի հայությանը ներկայացնել որպես եկվորներ, որոնք հայացրել են տեղական աղվանական բնակչությանը: Մյուս կողմից Արցախահայ մշակութային ժառանգությունը վերագրվում էր աղվաններին, իսկ աղվաններից էլ՝ ադրբեջանցիներին⁴:

¹ Эфенди Р. Каменная пластика Азербайджана. Баку, 1986; Аббасов М. Г. Охрана памятников истории и культуры—гражданский долг каждого// Памятники Азербайджана. Баку, 1989

² Постановление СМ Азербайджанской ССР № 145 от 27 апреля 1988 г.// «Советский Карабах», 8 июля 1988. *Դրա մասին տես* Мурадян П. М. Нагорный Карабах с древних времен до 1917 г.// История—память поколений... с.99.

³ Алияров С. С. Об этногенезе азербайджанского народа// К проблеме этногенеза азербайджанского народа / Ред. М. А.Исмаилов. Баку, 1984, с. 4-39.Алиев К. Г. Этюды о населении древнего Азербайджана// К проблеме этногенеза азербайджанского народа / Ред. М.А.Исмаилов. Баку, 1984, с.40-68; Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев// К проблеме этногенеза азербайджанского народа / Ред. М.А. Исмаилов. Баку, 1984, с.102-151.; Юсифов Ю. Б. К значению древних топонимов в изучении этнической истории Азербайджана// Изв. АН АЗССР, сер. лит-ра, яз. и искусство, Баку, 1987, № 2, с.101-110.; Юсифов Ю. Б. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана// Проблемы изучения источников по истории Азербайджана/ под ред. Т. С. Велиева, Баку, 1988, с.17-19.;Юсифов Ю. Б. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами// ВДИ, 1987, № 1, с.19-40;Алиев И. Г. Изучение проблем древней истории, филологии и археологии в Азербайджане в 1977 – 1987 годы // ВДИ, 1988, №1, с.63.

⁴ Մանրամասն տես. Հ.Ներսիսյան. Մշակութային էթնոցիդն Արցախում (մշակութային ժառանգության բռնալուրացման մեխանիզմը)։// Ադրբեջանի պետական ակադեմիայում և էթնիկական գտումների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի դեմ. Հուլի, 2010, էջ 137-149:

Ներկա շրջանում ադրբեջանական մտավորականությանը նոր նախնիներ է փնտրտում և ադրբեջանական էթնոսի կողմից հստակ արտահայտված թշնամական վերաբերմունք է դրսևորորվում դեպի արցախահայության մշակութային ժառանգությունը: Ղա կարելի է ցուցադրել Ջուղայի խաչքարերի օրինակով, ինչպես նաև Քարվաճառի, Ֆիզուլիի, Ջանգելանի, Ջաբրայիլի և Աղդամի խաչքարերի և քրիստոնեական հուշարձանների նկատմամբ ցուցաբերած վանդալիզմի փաստերով:

Անհրաժեշտ է նշել, որ եթե խորհրդային ժամանակաշրջանում հայկական էթնոսին հատկացվել էր որևէ դեր տվյալ տարածաշրջանի պատմության և մշակույթի մեջ, ապա այսօր ամբողջությամբ արհամարհվում է հայերի գոյությունը ոչ միայն Ղարաբաղում, այլև՝ ընդհանրապես Անդրկովկասում¹: Ժամանակակից ադրբեջանական պատմաբանների աշխատանքի մեթոդը պանթուրքիզմի գաղափարների իրականացման նպատակաուղղված օրինակ է, որը նաև բացահայտորեն քարոզվում է Ադրբեջանում: Ընդ որում այդ գաղափարները ոգեշնչողների դերում, ինչպես և նախկինում, հանդես են գալիս պետության ղեկավարները:

Այսօր Ադրբեջանի պատմաբանների առաջ դրված է երկու խնդիր՝ «ապացուցել» ադրբեջանցիների բնիկ լինելը ժամանակակից Ադրբեջանի հանրապետության տարածքում և միաժամանակ մաքրել այդ տարածքը հայկական ժառանգությունից: Այդ նպատակով փորձեր են արվում.

- նույնականացնել Կովկասյան Աղվանքը և Ադրբեջանը (տվյալ միտումն առաջին անգամ հնչողություն է ստացել 1930-1940-ական թվականներին և հետագա զարգացում՝ 1960-ական թվականներից ի վեր),

- հայտարարել, որ իբր գոյություն է ունեցել հարուստ աղվանական գրականություն և, որ հայերը դա ոչնչացրել են՝ նախապես այն հայերեն թարգմանելով,

- Ղարաբաղում և ընդհանրապես Կուրի աջափնյակում ապրած ու ստեղծագործած հայ պատմական քաղաքական գործիչներին, պատմիչներին և գրողներին, ներկայացնել որպես աղվաններ,

- «ապացուցել», որ Արցախը երբեք չի պատկանել հայ մշակույթի կենտրոններին՝ հայտարարելով, որ Ղարաբաղի հայացման գործընթացը

¹ Карабах. Очерки истории и культуры. Баку, 2004; Мамедова Ф. Кавказская Албания и албанцы. Баку, 2005; Мамедова Ф. К вопросу о Албанском (Кавказском) этносе // <http://caucasianhistory.org/>

տեղի է ունեցել XII դարից (Ձ. Բունիյաթով), և նույնիսկ XIX դարից (Ֆ. Մամեդովա, Դ. Ախունդով և այլ), սկսած,

- «ապացուցել», որ քրիստոնեությունը Աղվանք մտել է ավելի վաղ քան Հայաստան, և որ Աղվանից եկեղեցին միշտ անկախ էր կամ պայքարում էր Հայ եկեղեցուց անկախանալու համար:

Հետազոտության արդյունքները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ Արցախի հին մշակույթի հարցում.

- Ադրբեջանական հետազոտողներն ընդգծելով Ազդիսի և Թաղլարի անձավային կայանների կարևորությունը մարդկային հասարակության զարգացման ուսումնասիրության մեջ, միաժամանակ հաճախ կատարել են գիտությունից հեռու եզրակացություններ՝ վաղ պալեոլիթի մարդկանց վերագրելով նստակեցություն, հաշվելու համակարգ, ձևավորող խոսք, հոգևոր մշակույթ (Մ. Հուսեյնով, Ի. Ալիև): 1970-1980-ական թթ. որոշ աշխատանքներում փորձեր են կատարվել հետևել ադրբեջանցիների ֆիզիկական տեսակի կայացմանը՝ նույնիսկ պալեոլիթյան ժամանակներից սկսած, իսկ Ադրբեջանի պատմությունը սկսել պալեոլիթից (Ի. Ալիև, Ռ. Կասիմովա, Ա. Սումբատզադե),

- ադրբեջանցի հնագետները որոշակի ներդրում ունեն Ղարաբաղի բրոնզե և վաղ երկաթե դարաշրջանների նյութերի հայտնաբերման և դասակարգման առումով: Միննույն ժամանակ, նկարագրելով հնագիտական նյութը, նրանք հնարածին էթնիկ երանգ են վերագրում այդ նյութերին՝ Կուր-արաքսյան մշակույթը հայտարարելով որպես թուրքական մշակույթ (Է. Ալիբեյզադե, Կ. Վելիև, Ն. Ռզան), «նախա-ադրբեջանցիների մշակույթ» (Յու. Յուսիֆով) և այլն: Չհիմնավորված անվանափոխել են գիտության մեջ հայտնի հնագիտական մշակույթները՝ խառնաշփոթություն մտցնելով Անդկովկասի հնագիտության մեջ: (Տ. Բունիյաթով, Մ. Հուսեյնով),

- եթե մինչև 1960 - ական թվականները քրիստոնեական հուշարձանների գոյությունը նախկին ԼՂԻՄ տարածքում Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից արհամարհված էր, ապա 1960-ական թթ. երկրորդ կեսերից սկսած, դրանք դարձան ադրբեջանական պատմաբանների «հետազոտությունների» օբյեկտ: Ղարաբաղի այս հուշարձանները ադրբեջանցի հետազոտողները փորձել են աղվանականացնել՝ հետագա ադրբեջանականացման հեռանկարով (Ռ. Գեուշև, Դ. Ախունդով և ուրիշներ): Այդ նպատակով՝

- ադրբեջանցի պատմաբանները «փնտրում» և «գտնում» են միհրականության տարրեր Արցախի քրիստոնեական հուշարձաններում,
- և վերջապես, XX դարի 70-ական թվականներից սկսած, ադրբեջանական պատմագիտությունը վերջնականապես անցավ թուրքական հակահայ պատմագրության ավանդույթներին:

Резюме

В статье выявляются политические и научные тенденции и методология азербайджанской исторической науки, направленные на фальсификацию древней и средневековой культуры Арцаха.

Summary

The article identifies political and scientific trends and methodology of the Azerbaijani historical science, aimed at the falsification of the ancient and medieval culture of Artsakh.

ԱՐՑԱՆՅԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՆՐԱՅԻՆ ԵՎ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արմեն Սարգսյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԱրՊՀ

Ավանդությունները էպիկական ժանրի ժողովրդական ստեղծագործություններ են, որոնք ստուգաբանում, բացատրում, ներկայացնում են անցյալում եղած և տեղի ունեցած իրերն ու դեմքերը, դեպքերն ու երևույթները: Դրանց շնորհիվ հարազատ ժողովրդի և բնաշխարհի առանձնահատկությունները, հնում տեղի ունեցած պատմական դեպքերը, ներքին և արտաքին շփումներն ու փոխհարաբերություններն արտացոլող պատմությունները փոխանցվում են սերնդեսերունդ՝ նպաստելով ժողովրդի պատմական գիտակցության ձևավորմանն ու ինքնության հարատևմանը:

Արցախյան բանահյուսության մեջ ուրույն տեղ ունեն ավանդությունները: Ժողովրդական նման ստեղծագործություններ են ընդգրկված Ս. Զալալյանցի *«Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան»* (մասն 1, 1842 թ., մասն 2, 1858 թ.), Մ. Բարխուդարյանի *«Արցախ»* (1885 թ.), *«Աղվանից աշխարհը և դրացիք»* (1893 թ.), Լեոյի *«Ուխտավորի հիշատակարանը»* (1885 թ.), *«Իմ հիշատակարանը»* (1890 թ.), Րաֆֆու *«Խամսայի մելիքությունները»* (1895 թ.), Ե. Լալայանի *«Վարանդա»* (Ազգագրական հանդես, Բ գիրք, 1897թ.) գործերում, *ԼևԿթի* և *հԾԿԾկի*-ի տարբեր հատորներում, ինչպես նաև մի շարք ձեռագրերում: Սրանցից առանձնապես արժեքավոր է Ե. Լալայանի *«Վարանդա»* աշխատությունը, որտեղ ազգագրական նյութերի հետ ներկայացվում են Արցախի տարբեր գյուղերից գրառված տասնյակ ավանդություններ: Նշված բոլոր այս ստեղծագործություններն զետեղված են Ա. Ղանալանյանի *«Ավանդապատում»* (1969 թ.) ժողովածուի մեջ: Արցախյան ավանդությունների գրառմանը և հրատարակմանը լուրջ ուշադրություն է դարձվել նաև հետազայում: Հիշատակության արժանի են Մ. Գրիգորյան-Սպանդարյանի *«Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը»* (1971 թ.), Մ. Առաքելյանի և Ռ. Ղահրամանյանի *«Նմուշներ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական բանահյուսությունից»* (1978 թ.), Ս. Լիսիցյանի *«Լեռնային Ղարաբաղի հայերը»* (Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ.12, 1981թ.) Ա. Ղազիյանի *«Արցախ»* (Հայ ազգագրություն և

բանահյուսություն, հ. 15, 1983թ.), Լ. Հարությունյանի «Նշխարներ Արցախի բանահյուսության» (1991 թ.) ժողովածուները, որտեղ բանահյուսական այլ ժանրերի հետ տեղ են գտել բազմաթիվ՝ հիմնականում մինչև այդ չգրառված ավանդություններ, իսկ Ա.Սարգսյանի «Արցախյան ավանդություններ» ժողովածուն (2007 թ.) ընդգրկում է 266 ավանդություն և ավանդագրույց՝ 55 տարբերակներով, որոնցից 244-ը մինչև այդ գրավոր ձևով չէին ավանդվել:

Մեծ են ավանդությունների աղերսները ժողովրդական բանահյուսության այլ, հատկապես էպիկական ժանրի մյուս ստեղծագործությունների հետ: Եվ պատահական չէ, որ ժամանակի ընթացքում տեղի են ունեցել փոխանցումներ դրանց միջև, ինչը հիմք է տվել որոշ գիտնականների՝ ավանդությունները նույնացնել այլ ժանրերի հետ¹: Այսպես. Տումի գյուղի **Պրորվալենց** տեղանքի մասին պատմվող ավանդությունը² բանագիտական գրականության մեջ ներկայացվում է նաև որպես հեքիաթ³: Գիշերվա և ցերեկվա հաջորդականությունը բնորոշող ավանդությունը⁴ հանդես է գալիս «Սինան թաքավերը» հեքիաթի մեջ⁵ և նույնիսկ գործածվում որպես հանելուկ (**Սին պառավ կընժժ՝ ըռըշկին մին սըժվ, մին սիպտակ կըժժժ, մինը կըզկում ա, մինը՝ յըժտ տամ**): Քիչ չէ նաև ավանդությունների վերածված անեկդոտների և զրույցների թիվը: Այսօր էլ արցախյան գոյամարտի հերոսների մասին հյուսվում են զանազան իրական և չափազանցված պատմություններ, որոնք, անշուշտ, տասնյակ տարիներ հետո կստանան ավանդության արժեք: Որոշ ավանդություններ էլ ժամանակի ընթացքում դարձել են առած-ասացվածքներ, դարձվածներ, օրինանքներ, անեծքներ՝ իրենց մեջ խտացնելով հարազատ ժողովրդի իմաստությունն ու փիլիսոփայությունը: Այսքանով հանդերձ՝ ավանդություններն ունեն իրենց բնորոշ առանձնահատկությունները, ինչը պայմանավորված է նրանց դերով, որը, ի տարբերություն մյուս ժանրերի, ոչ թե ունկնդիրների գեղարվեստական պահանջմունքների բավարարումն է, այլ նրանց համապատասխան աշխարհագրական, պատմական, կենցաղային, կրոնական ու այլ կարգի տեղեկություններ հաղորդելը⁶: Ավանդությունները ստեղծվում և պատմվում են հիմնականում իրենց նյութ դարձած դեմքերի

¹ Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, 1969, էջ ԺԵ-ԻԲ:

² Ա.Սարգսյան, Արցախյան ավանդություններ, 2007, էջ 39:

³ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 5, 1966, էջ 675:

⁴ Ա.Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 16:

⁵ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 5, 1966, էջ 29:

⁶ Ա. Ղանալանյան, նշվ. աշխ. էջ ԻԳ:

ու դեպքերի, առարկաների ու վայրերի մոտակայքում: Եվ եթե այլ ժանրերի ստեղծագործությունների բանասացները պետք է ունենան համապատասխան բնատուր ծիրք, ապա ավանդախոսները տարբեր խավերի և տարիքի սովորական մարդիկ են, որոնք երբևէ իրենց լսածն ու տեսածը հաղորդում են խոսակիցներին: Յուրահատուկ է նաև ավանդությունների կառուցվածքն ու ձևը: Դրանց հատուկ է կարճ, պատմողական խոսքը, որը հազվադեպ է ուղեկցվում հարց ու պատասխանով, երկխոսություններով և գերծ է այլ ժանրերին հատուկ կայուն բանաձևերից: Ավանդությունների գեղարվեստական արժեքը հիմնականում պայմանավորված է նրանց սեղմ ոճով: Ընդամենը մի քանի նախադասությամբ ավանդախոսները պարզ ու հասկանալի լեզվով ներկայացնում են կյանքի մի պատկեր, որտեղ բավական հաջող բնութագրվում են արտաքին աշխարհն ու ժամանակը: Առավել մեծ է նման ստեղծագործությունների պատմական և ճանաչողական արժեքը: Հաճախ դրանք դառնում են հուսալի աղբյուր պատմագետների, բանագետների, հնագետների և ազգագրագետների համար՝ հնարավորություն ստեղծելով բացահայտելու հարազատ ժողովրդի պատմության, կենսակերպի, կենցաղի, աշխարհայացքի, հավատալիքների այս կամ այն առանձնահատկությունը, լրացնելով գրավոր աղբյուրների բացը, մեկնաբանելով տարբեր ժամանակաշրջաններում ժողովրդի վերաբերմունքն ու գնահատականը պատմական իրականության, դեպքերի ու դեմքերի նկատմամբ, նպաստելով անհետացած հասարակական որոշ երևույթների հայտնաբերմանը, նրանց ծագման ու գոյատևման հանգամանքների պարզաբանմանը: Դրան զուգընթաց բազմաթիվ ստեղծագործություններ, տարիներ ու դարեր շարունակ փոխանցվելով սերնդից սերունդ, կորցրել են իրենց հավաստիության արժեքը՝ աղավաղելով ստույգ ժամանակագրությունն ու պատմական փաստերը: Աղավաղումները հատկապես ակնառու են այն ստեղծագործություններում, որտեղ փորձ է արվում ստուգաբանել անձնանունները, տեղանունները, երևույթների ու առարկաների անունները: Ահա թե ինչու լեզվաբանները խիստ թերահավատությամբ են ընդունում նման փաստերը: Սակայն որոշ դեպքերում դրանք լեզվաբանական տեսակետից նույնպես կարող են արժեք ներկայացնել. օրինակ, Մարտունու շրջանի Սխտորաշեն (Սըխտուրաշեն) գյուղի անունը շատերը կապում են *սխտոր* բառի հետ, չնայած գյուղացիների

վկայությամբ սխտորը այդ գյուղում լավ չի աճում: Մինչդեռ ավանդությունը պատմում է, որ այդ տեղանքը, շնորհիվ իր գեղեցիկ բնության, սառնորակ աղբյուրի և հանրահայտ սոսի ծառի, երկար ժամանակ եղել է Իրանի շահի ամառանոցը, որի պատճառով էլ կոչվել է **Շախ դուրան շէն** (շահի կանգնելու շեն), իսկ հետագայում՝ **Շըխդուրաշէն¹**, ինչը և ժողովրդական ստուգաբանությամբ կապվել է **սխտոր** բառի հետ՝ ստանալով ներկայիս ձևը: Նման ստուգաբանությունն արդեն լուրջ խորհրդածությունների տեղիք է տալիս:

Հիմք ընդունելով ավանդությունների էությունը՝ Ա.Ղանալանյանը դրանք բաժանում է երեք հիմնական տեսակների².

1. **Ստուգաբանական ավանդություններ**, որտեղ մեկնվում, ստուգաբանվում և իմաստավորվում են անհասկանալի բառերը:

2. **Քացատրական ավանդություններ**, որոնք ընդգրկում են երկնային և երկրային տարբեր մարմինների առաջացումը, կենդանիների ու բույսերի տարբեր հատկություններ, մարդկային ամենատարբեր հարաբերություններ, զանազան երևույթներ, սովորություններ, հավատալիքներ, հանգամանքներ:

3. **Վարքաբանական ավանդադրույցներ**, որտեղ կենսագրական տեղեկություններ և միջադեպեր են պատմվում իրական և մտացածին, հայտնի և անհայտ անհատների կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ:

Արցախյան բանահյուսության մեջ ըստ քանակի գերակշռում են ստուգաբանական ավանդությունները: Յուրաքանչյուր բնակիչ փորձում է ստուգաբանել իր բնակավայրի և շրջապատող առարկաների անունները՝ տալով հիմնականում տեղական, պատմական քացատրություն³: Քիչ չեն նաև քացատրական ստեղծագործությունները, իսկ վարքաբանական ավանդադրույցները զգալիորեն զիջում են այդ երկուսին: Որոշ ստեղծագործություններ էլ իրենց էությամբ կարող են դասվել և՛ առաջին, և՛ երկրորդ խմբերի մեջ:

Ըստ բնույթի՝ ավանդությունները բանագիտության մեջ լինում են **ազգային, միջազգային և եկամուտ⁴**: Դրանց մեջ քանակով և պատմական ու ճանաչողական արժեքով գերակշռում են ազգայինները:

¹ Ա.Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 23:

² Ա.Ղանալանյան, նշվ. աշխ. էջ ԻԸ-ԻԹ:

³ Ա. Ղազիյան, Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը 1970-1973 թթ. գրառումների հիման վրա, Պատմաբանասիրական հանդես, N 3, 1974 թ., էջ 237:

⁴ Ա. Ղանալանյան, նշվ. աշխ., էջ Լ-ԼԱ:

Արցախյան ազգային ավանդությունները սերտորեն կապված են Հայաստանի այլ վայրերի համանման ստեղծագործությունների հետ, որոնց միջից հառնում է հայի կերպարը՝ իր բնավորությամբ ու հոգեբանությամբ, կենցաղով, սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններով, հավատալիքներով, սովորություններով՝ կապված հայրենի բնաշխարհի հետ: Թերևս այդ ստեղծագործությունների մեջ կարելի է առանձնացնել բուն արցախյանը, որոնք մեծամասամբ ստուգաբանական ավանդություններ են և մեկնաբանում են այն անուններն ու երևույթները, որոնք գործածական են միայն Արցախում: Այսպես. Մարտունու շրջանի Հաղորտի գյուղի մերձակայքում գտնվող **Փղթուշ ախպուրը** այդպես է կոչվում այն օրվանից, երբ հովիվը ստիպված էր փոխել աղբյուրի հունը և նրա ակի մեջ բրդում (**փղթուշ**) պատրաստել¹:

Հաղորթի շրջանի **Տիգափաղ (Դիգափայտ)** սարը իր անունը ստացել է այն ժամանակ, երբ կռապաշտների թագավորը հրամայել է քրիստոնեությունն ընդունած իր մերձավորներին փայտի նման դիզել և վառել²:

Շուշու շրջանի Բերդաձոր գյուղի մերձակայքում է գտնվում **Պարին ախժ** սրբավայրը, որտեղ թաղված է ժողովրդի մեջ տարածված հիվանդությունը կանխած անանուն մի բժիշկ: Քանի որ, չիմանալով բժշկի անունը, բոլորը նրան կոչում էին բարի բժիշկ (պարի պրժիշկ), ուստի սրբավայրին էլ տվել են **Պարին ախժ** անունը³:

Մարտակերտի շրջանի Կուսապատ գյուղի բլուրներից մեկը կոչվում է **Հայրունց թումբ**, քանի որ Իրանի Ղարադաղի գավառից գաղթած Հայրունց ազգը սկզբնական շրջանում այս բլրի վրա է բնակություն հաստատել⁴:

Ասկերանի շրջանի Ղահրազ և հարևան գյուղերում գործածական է **Դիհրըզդճու պէլի** դարձվածը, որով կոչում են ճաշկերույթի ժամանակ սեղանի մոտ կանգնած մարդկանց: Պարզվում է, որ առաջներում Ղահրազ գյուղում հարսանյաց հանդեսի ողջ ընթացքում քավորը (**պէլին**) մնում էր կանգնած՝ հարսանիքը ղեկավարելու համար⁵:

¹ Ա. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 58:

² Նույն տեղը, էջ 36:

³ Նույն տեղը, էջ 55:

⁴ Նույն տեղը, էջ 42:

⁵ Նույն տեղը, էջ 85:

Արցախյան ավանդությունների մեջ առանձնահատուկ տեղ ունեն հայրենի բնաշխարհն ու նրա հետ կապված հավատալիքներն ու պաշտամունքի առարկաները: Արցախում ևս ժամանակին մեծ հավատ կար ոգիների գոյության վերաբերյալ, որի մնացուկները առայսօր պահպանվում են: Ահա թե ինչու ոգեղինացվել ու անձնավորվել են հայրենի լեռներն ու քարերը, ջրերը, բույսերն ու կենդանիները, առանց որոնց անհնար է արցախցու գոյությունը:

Լեռներից հատկապես պաշտամունքի առարկա են դարձել Քիրսը, Մռավն ու Դիզափայտը, որոնց վրա գտնվող ուխտատեղիները իրենց արտացոլումն են գտել մի շարք ավանդություններում: Այժմ էլ արցախցի կանայք, ծեռքերը կարկառելով դեպի այդ լեռները, խնդրում են կատարել իրենց իղծը՝ մեկին պահպանելու, երկար կյանք պարգևելու, փորձանքներից հեռու պահելու կամ պատժելու: Այսպես. չար կեսուրից ազատվելու համար թշվառ կինը խնդրում է Քիրսին իրեն քար դարձնել, որը և իսկույն կատարվում է¹, բաքվեցի հայ կինը հեռու-հեռվից դիմում է Դիզափայտին իր մահամերձ որդու կյանքը փրկելու խնդրանքով՝ խոստանալով մատաղ անել, և հիվանդը, որի մահը բժիշկները համարում էին անխուսափելի, կազդուրվում է², բնակիչները խնդրում են Մռավին՝ փրկելու իրենց Քափասից, որը, անչափ բարձրանալով, ստվերի տակ է թողել ողջ շրջակայքը: Մռավը լսում է խնդիրքը և թրով ջարդում ըմբոստ լեռան գլուխը³:

Հայրենի լեռների հետ պաշտվում են նաև մի շարք քարեր և ժայռեր, որոնք դարձել են ուխտատեղիներ: Դրանց մոտ աղոթում են, մոմ վառում, մատաղ կտրում:

Հերիեր գյուղից վերև՝ լեռան լանջին, կա մի հսկա ժայռ, որի գլորման սարսափից գյուղացիները ստիպված են եղել տեղափոխվել ներքև և կառուցել նոր տներ⁴: Երկյուղը ստիպել է բնակիչներին պաշտել այդ ժայռը, որպեսզի չգլորվի և չավերի գյուղը:

Գյուլնե ճարտար գյուղում է գտնվում **Շմանեքը** երեք ժայռերից կազմված մի ամբողջություն, որոնց միջև կա երկու խորշ: Այդ խորշերով անց են կացնում կատաղած անասուններին, որպեսզի խելոքանան⁵:

¹ Նույն տեղը, էջ 40:

² Նույն տեղը, էջ 36:

³ Նույն տեղը, էջ 41:

⁴ Ե. Լալայան, Վարանդա, Ազգագրական հանդես, Բ գիրք, 1897թ., էջ 189:

⁵ Նույն տեղը:

Խնձրիստան գյուղի մոտ է գտնվում **Սուլուլ քարը**։ Ավանդության համաձայն՝ դա քարացած մի կին է՝ երեխան գրկին, որը, ձգտելով ազատվել իրեն հետապնդող թշնամիներից, խնդրել է Աստծուն՝ իրեն քար դարձնել¹։ Մեկ այլ տարբերակի համաձայն՝ կինը բողոքել է Աստծու դեմ դաժան ճակատագրի համար, որի պատճառով Աստված զայրացել և նրան քար է դարձրել²։

Առանձնակի պաշտամունքի առարկա են ծծաքարերը, որոնցից իր զորությամբ հայտնի է Խերխան գյուղի մերձակայքում գտնվողը։ Այն հեռվից ծծկեր երեխային կերակրող կնոջ տեսք ունի, որի ծծերից կաթ-կաթ ջուր է հոսում։ Սակավակաթ կանայք այդտեղ աղոթում են, մոմ վառում, այդ ջրից քսում իրենց կրծքերին, և կաթը իսկույն առատանում է։ Ոմանց պատմելով՝ այստեղ ժամանակին ապրել է Խերխան թագավորի չքնաղ դուստրը՝ Ծովիկը, որը, չցանկանալով թշնամիների ձեռքն ընկնել, ինքնասպան է եղել։ Չար թշնամիները կտրել են նրա ծծերը և դրել ժայռի վրա, որից Աստծու զորությամբ սկսել է կաթնաջուր հոսել³։ Մեկ այլ ավանդության համաձայն մի անխիղճ մայր այս ժայռի մոտ արձակել է իր ծծկեր երեխային և փախել։ Աստված ժայռին ծծեր ու կաթ տալու շնորհք է պարգևել, որ երեխան սովից չմեռնի⁴։ Իսկ ոմանք էլ ասում են, որ այդ ժայռը ժամանակին չար կեսուրիից հալածված մի հարս է եղել, որը, այլևս չցանկանալով վերադառնալ կեսուրիի մոտ, խնդրել է Քիրսին՝ իրեն քար դարձնել⁵։

Նման ծծաքարեր կան տարբեր գյուղերում։

Հայտնի են նաև մի շարք քարեր, որոնցից յուրաքանչյուրը պաշտվում է՝ որպես մի որոշ հիվանդության բժշկող։ Որոշ քարեր էլ, թեև չեն պաշտվում, բայց հայտնի են իրենց շուրջը ստեղծված ավանդություններով։

Հաղորտի գյուղի մոտ գտնվող **Ավանա քարը** հայտնի է նրանով, որ այստեղ Ավան Յուզբաշին և Թարխան հարյուրապետը հաղթել են պարսիկներին՝ այս քարի վրա արձանագրելով հաղթանակի պատմությունը⁶։

¹ Ա.Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 45։

² Նույն տեղը։

³ Ա. Ղազիյան, Արցախ, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 15, 1983, էջ 150։

⁴ Ա.Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 40։

⁵ Նույն տեղը։

⁶ Նույն տեղը, էջ 40։

Գտիչ բերդը և Թաղոտ գյուղը բաժանող ձորում կա մի հսկա քարակույտ՝ *Կուտած քարեր*, որը ըստ ավանդության՝ հավաքել են Բուդայի զինվորները՝ ցանկանալով ձորը լցնել քարերով և ճանապարհի բացել բերդը գրավելու համար¹:

Նման մի քարակույտ էլ կա Աստղաշեն գյուղի մերձակայքում՝ անտառի մեջ, որ կոչվում է *Խեխտած*: Մի անգամ այստեղ մի հարս խեղդել է յուր սկեսրոջը: Սովորության համաձայն գնացող-եկողը երեք քար է նետում պառավի սպանված տեղը, որից և գոյացել է քարաբլուրը²:

Արցախում մնում են նաև ջրի պաշտամունքի մնացուկները. մի քանի աղբյուրներ, սուրբ համարվելով, շարունակում են մնալ հիվանդությունների բժշկող: Դրանցից մի քանիսը ամենայն տեսակ, իսկ մյուսները միայն որոշ հիվանդությունների բուժիչ սրբատեղիներ են համարվում: Մինչև այժմ էլ պաշտվում է Գյումե Ճարտարի *Պավաչիչաճ ախպուրը*, որը համարվում է մոլոքոր հիվանդության բժշկող: Հիվանդները, ինչպես հնում, աղբյուրի առջև մոմ են վառում, աղոթում և լողանում կամ լվացվում ժայռի մեջ փորված ջրափոսի մեջ: Նրանց համար, ովքեր ի վիճակի չեն բարձրանալ աղբյուրի մոտ, ջուր են տանում, սակայն այդ դեպքում չպետք է հետ նայել կամ ջրի ամանը գետնին դնել, այլապես ջուրը կկորցնի զորությունը:

Որպես ամեն տեսակի հիվանդությունների բժշկող՝ հայտնի է Հաղորտի գյուղի *Ջըրավուր ախպուրը*, որին այցելելով՝ հիվանդները այդ ջրից խմում և քսում են իրենց մարմնին ու կազդուրվում³:

Դիզափայտ լեռան ստորոտի գյուղերում մեծ համբավ ունի լեռան վրա գտնվող *Արչին ախպուրը*: Ավանդությունը⁴, ըստ որի՝ աղբյուրը բխել է ծարավից տոչորվող արջի՝ երկնքին ուղղված խնդրանքի արդյունքում, հիմա էլ պատմվում է այդ գյուղերում: Պաշտվում է նաև աղբյուրից վերև գտնվող քարայրը, որտեղ կայծակը խոցել է արջին:

Բազմաթիվ են այն աղբյուրները, որոնք չեն պաշտվում, բայց նրանց մասին հյուսվել են գեղեցիկ ավանդություններ: Գողտրիկ մի պատմություն է Խաչմաչ գյուղի *Կույր ախպուրի* մասին պատմվող դեպքը. Ջուր

¹ Նույն տեղը, էջ 38:

² Նույն տեղը, էջ 46:

³ Նույն տեղը, էջ 57:

⁴ Ա.Բաբախանյան, Ուխտավորի հիշատակարանը, 1885, էջ 83: Ս.Լիսիցյան, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ.12, 1981, էջ 57:

⁵ Լ. Հարությունյան, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, 1991, էջ 90:

վիշապը կուլ է տալիս ջրի եկած աղջկան: Նրա մահը սգում է սիրած տղան և անիծում.

- *Չորանան, աղբյուր, կուրանան, աղբյուր*, - ինչը և կատարվում է¹:

Մյուս տարբերակի համաձայն՝ երիտասարդ հովիվը մորթագերծ է անում մի կով և կաշվով փակում վարար աղբյուրի հունը, որպեսզի կարողանա հանել սիրած աղջկա դիակը, բայց ինքն էլ խորտակվում է: Հետագայում, երբ ժողովուրդը բացում է աղբյուրի հունը, այն արդեն ցամաքած (կուրացած) էր²: Մեկ այլ վարկած էլ պատմում է, որ այստեղ խեղդվել է կռապաշների առաջնորդի աղջիկը: Կատաղած առաջնորդը հրամայել է քարերով լցնել աղբյուրը և կուրացնել³:

Հացի գյուղում է գտնվում *Անահիտին ախպուրը*: Ժողովրդի պատմելով՝ այս աղբյուրի մոտ է Կաչագան թագավորը առաջին անգամ հանդիպել իր ապագա կնոջը՝ Անահիտին⁴: Նույն ավանդությունը պատմվում է նաև Զլդրան գյուղի մերձակայքում գտնվող համանուն աղբյուրի մասին:

Հետաքրքիր է Կաղարծի գյուղի տարածքում գտնվող *Հաց ախպուրի* պատմությունը⁵: Այն սկզբում կոչվել է Թարխան աղբյուր՝ բխեցնողի՝ որսկան Թարխանի անունով: Հերթական անգամ, երբ որսկանը ցանկանում է հագեցնել ծարավը, մի ագռավ մի քանի անգամ իրեն նետում է աղբյուրի ակը՝ պղտորելով ջուրը: Ջայրացած որսկանը կրակում ու սպանում է ագռավին և հետո միայն նկատում, որ օձը թույնը թափել է ջրի մեջ: Խիստ զղջալով արածի համար՝ Թարխանը ճաշկերույթի է հրավիրում համագյուղացիներին և, պատմելով իր երախտամոռության (նամարդության) մասին, խնդրում՝ աղբյուրի անունը փոխել և դնել *Նամարդի ճուր*: Աղբյուրը ստանում է երկու անուն՝ *Թարխան ախպուր* և *Նամարդի ճուր*: Հետո ավելանում է նաև երրորդ անունը՝ *Հաց ախպուր*՝ Կաղարծիից Հացի գյուղ տանող ճանապարհին գտնվելու պատճառով:

Որոշ ավանդություններ են պահպանվել նաև այլ ջրերի մասին:

¹ Ա.Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 61:

² Նույն տեղը:

³ Մ.Առաքելյան, Ռ.Ղահրամանյան, Նմուշներ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական բանահյուսությունից, 1978, էջ 141:

⁴ Ա. Ղազիյան, նշվ. աշխ., էջ 152:

Բալուշա գյուղի գետը կոչվում է *Մըղրակէտ*, քանի որ մեղուները բույն էին դրել նրա ափի մեծ ծառի վրա, որտեղից մեղրը հոսում էր և լցվում գետը¹:

Ազնեք գյուղի մոտ գտնվող լճակում խեղդվել է մի ջահել աղջիկ: Ազավոր մայրը անիծել է, որի հետևանքով ջուրը սևացել և ստացել է *Սը՛վ ծօվ* անունը²:

Հուզիչ է Թարթառի հովտում եղած *էշի արխի* մասին եղած ավանդությունը. գեղեցկուհին պայման է դնում իրեն սիրո առաջարկությամբ դիմած երկու երիտասարդների առաջ. կամուսնանա նրա հետ, ով առաջինը կկարողանա ջուր հասցնել մինչև իր հոր պալատը: Ջիվանշիրի մելիքի որդին, տեսնելով, որ հակառակորդը՝ Խաչենի մելիքի որդին, աշխատանքն արդեն ավարտում է, դիմում է խարդախության. Թարթառ գետից մինչև աղջկա հոր բերդը կտավ է մեկնում, որը, արևի տակ փայլելով, հեռվից հոսող ջրի տպավորություն է թողնում: Տեսնելով «հոսող ջուրը»՝ Խաչենի մելիքի որդին հանկարծամահ է լինում: Ժողովուրդը խաբված երիտասարդին կոչում է *էշ*, իսկ առում *էշի արխ*³:

Արցախում յուրահատուկ է նաև բույսերի և կենդանիների պաշտամունքը: Ծառապաշտության մեջ նախապատվությունը տրվում է պղնձնի (բռնչենի) ծառին, որին կարելի է հանդիպել կալատեղերում, գերեզմանոցներում, սրբավայրերում: Հատկապես պաշտվում են այս վերջինները, քանի որ ժողովրդի մտածողությամբ Աստծու զորությունը տված է սրբերին և նրանց մոտ գտնվող ծառերին: Գրեթե յուրաքանչյուր գյուղ ու սրբավայր ունի նման ծառեր, որոնց հանդեպ խոր հավատով են լցված բոլոր բնակիչները: Մեծ մեղք է համարվում սրբազան ծառերը կամ նույնիսկ նրանց փոքր ճյուղերը կտրելը. հանդգնողը ժողովրդի դատողությամբ անպայման պատժվում է:

Հաղորդի շրջանի Պլեթանց գյուղի եկեղեցու բակի մեծ պռշնենու մասին ասում են, որ մի անգամ գյուղի պատանիներից մեկը համարձակվել է բարձրանալ ծառը և պարսատիկի համար երկճյուղ կտրել: Սակայն իջնելուց ընկել է ժայռի վրա և իսկույն մահացել: Հետագայում մահացել են նաև նրա եղբայրները և քույրերը: Պատահական չէ, որ մինչև հիմա ոչ ոք չի համարձակվում օգտագործել անգամ ծառի չորացած և

¹ Ա.Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 59:

² Նույն տեղը, էջ 61:

³ Մ. Գրիգորյան-Սպանդարյան, Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը, 1971, էջ 337:

թափված ճյուղերը, դրանցով միայն մատաղ են եփում, կամ ծերունիները աչքի ուլունքներ են պատրաստում նորածինների համար¹:

Նույն գյուղի մեկ այլ սրբավայրի՝ *Նըհատակի* մասին պատմում են, որ գյուղի՝ զավակ չունեցող բնակիչներից մեկը Աստծու պատվերով մի գերեզմանաքար է տանում և կանգնեցնում այդտեղի թեքմի սուրբ ծառի տակ, և ինը ամիս հետո նրա ընտանիքում տղա է ծնվում: Մի գյուղացի՝ համագյուղացիների բնորոշմամբ խելքը հացի հետ կերած մի հայ, անտեսելով պաշտամունքը, սուրբ ծառի՝ կայծակից չորացած և ընկած ճյուղը կտրտում և օգտագործում է տան կարիքների համար, որի պատճառով էլ նրա աջ ձեռքը չորանում է²:

Բացի պռնուց և թեքնուց պաշտվում են նաև կաղնին, սոսին, ճապկին, ընկուզենին, տանձենին և այլ ծառեր: Այդ ծառերի տակ մատաղ են անում, մորթված անասունի կամ աքլորի գլուխն ու ոտքերը դնում ծառի փչակում, մոմ վառում, թաշկինակ կամ հագուստի մի կտոր կապում ծառի ճյուղին և վերադառնում: Նման ծառերը չորանալուց հետո էլ մնում են՝ որպես պաշտամունքի առարկա: Դրանց փտած ճյուղերի փոշին, որ կոչվում է *խընօթուն*, ջրի մեջ լուծում և խմում են հիվանդություններից զերծ մնալու համար:

Ավանդություններ կան նաև սովորական բույսերի մասին: Ըստ դրանց՝ բամբակը բուսել է կավի մնացորդներից, որից աստված կերտել է մարդուն, խաղողը առաջացել է Նոյ նահապետի մատուցած զոհի ոսկորներից³:

Հետաքրքրական է խաղողի վազի մասին եղած պատմությունը. ժամանակին խաղողի որթը մի սիրուն, ուղիղ ճյուղերով թուփ է եղել, որի պտուղներից առաջին անգամ գինի ստանալով՝ մարդիկ խմել են և հարբելով խաղողի ճյուղերը ծուռումուռ կապկպել, որից և վազը ստացել է ներկայիս տեսքը⁴:

Թթենին ու թզենին աճել են մի կնոջ կրծքերից, որը մեռնելիս պատվիրել է Աստծուն՝ տիրություն անել իր մանուկներին: Աստված մոր կաթը թուփ ու թուզ է դարձրել, երեխաները սնվել ու մեծացել են⁵:

Հասկը ժամանակին բերքառատ է եղել՝ ամբողջ ցողունը պատած հատիկներով: Մի կին հանդգնել է հացի լավաշով սրբել երեխայի կեղտը,

¹ Ա. Սարգսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 48:

² Նույն տեղը:

³ Ե. Լալայան, *նշվ. աշխ.*, էջ 203:

⁴ Ա. Սարգսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 62:

⁵ Լ. Հարությունյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 80:

Աստված զայրացել և հասկից թողել է միայն ցողունը: Բայց, խղճալով սովից ոռնացող շներին, թույլատրել է հասկին քիչ բերք տալ¹:

Թռչուններից ամենից տարածվածը ծիծեռնակի պաշտամունքն է, որի մասին եղած ավանդությունները այժմ էլ տարածված են տարբեր գյուղերում: Մի պատմության համաձայն՝ օձը պատվիրում է լվին խայթել բոլոր կաթնասուններին և տեղեկացնել, թե որի արյունն է ամենաքաղցրը: Ծիծեռնակը, իմանալով, որ լուն ամենաքաղցրը մարդու արյունն է համարել և պատրաստվում է այդ մասին հայտնել օձին, կտցում և պոկում է լվի լեզուն: Օձն էլ փորձում է խայթել ծիծեռնակին, բայց հասցնում է միայն պոչի մեջտեղից կծել, որի պատճառով էլ ծիծեռնակի պոչը մնում է մկրատած²:

Մի այլ ավանդություն վկայում է, որ ժամանակին մի խորթ մայր, կեղծ հիվանդանալով, պատվիրել է ամուսնուն կտրել երեխայի ճկույթը, եփել և բերել իրեն: Պահանջը կատարելուց հետո ճկույթը ծիծեռնակ է դարձել և թռել³:

Մեծ մեղք է համարվում ծիծեռնակին սպանելը, անգամ նրա բույնը քանդելը, թեկուզ այն լինի տան մեջ կամ նույնիսկ օջախի գլխին: Ժողովրդի կարծիքով ծիծեռնակի բույնը քանդողի տունը անպայման կավերվի:

Ավանդություններ են պահպանվել նաև այլ թռչունների մասին: Ագռավի մասին ասում են, որ մի անգամ, տեսնելով, որ ուխտագնացության եկածների մատաղի կաթսայի մեջ օձ է մտել, չի կարողանում հասկացնել հավաքվածներին և ստիպված իրեն նետում է թունավորված կաթսան՝ փրկելով մարդկանց⁴: Մի այլ պատմության համաձայն՝ ագռավը ժամանակին մի վատ կին է եղել, որը կաշառվելով մահացած քրոջ աղջկան հանձնում է թագավորի մարդկանց, որ դնեն կառուցվող բերդի պատի մեջ, որպեսզի այն չփլվի: Մահացող աղջիկը վերջին շնչում անիծում է մորաքրոջը, և վերջինս դառնում է սև ագռավ: Ասում են՝ մինչև հիմա էլ ագռավը պատ տեսնելիս կանգնում է վրան և փորձում կտուցով քանդել. իբր գիտակցել է սխալը և ցանկանում է հանել քրոջ աղջկան⁵:

¹ Ա.Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 62:

² Մ.Առաքելյան, Ռ.Ղաիրամանյան, նշվ. աշխ., էջ 137:

³ Ա.Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 62:

⁴ Նույն տեղը, էջ 67:

⁵ Նույն տեղը:

Սողուններից պաշտվում է լորտուն (լօկը): Ժողովրդի հավաստմամբ լորտուն հայ է, իսկ օձը՝ թուրք: Պատահական չէ, որ լորտուն միշտ սպանում է հանդիպած օձին, որպեսզի վերջինս հայերին չխայթի:

Պաշտվում է նաև տան օձը, որը համարվում է *դօվլաթ* (հաջողություն բերող): Իշխում է այն կարծիքը, որ, եթե շահմար օձը մեկի բերանում թքի, վերջինս իմաստուն կդառնա: Նման պատվի արժանացել է *Օվջի Փիրունը*¹:

Օձերը տարին մեկ փոխում են իրենց շապիկը (հալավը): Այդ շապիկը մարդիկ դնում են հացի մեջ և ուտեցնում երեխաներին, որ ձեռքերի գորտնուկը անցնի, կամ պահում են գլխարկների մեջ, որ ուրիշ օձեր չմոտենան:

Կաթնասուններից կատվի մասին ասում են, որ նա Քրիստոսի թաշկինակն է: Իբր մի անգամ Հիսուսը հյուրընկալվել է մի տան և, տեսնելով, որ մկները խանգարում են ճաշել, հանել է թաշկինակը, խաչակնքել և արծակել: Այն իսկույն կատու է դարձել և հալածել մկներին²: Կատուն համարվում է սուրբ, նրան սպանելը՝ մեծ մեղք. իզուր չեն ասում.

- *Հու վէր մին կատու ըսպանէ, բէդմա օխտը յը՛խծէ շինի, հանցու մէխկա միզվի:*

Հայ ժողովրդական հավատալիքներում զգալի տեղ ունի արջի և գայլի պաշտամունքը, որի մնացուկները գոյատևում են Արցախում:

Մի ավանդության համաձայն՝ արջը ժամանակին ազաի ջրաղացպան է եղել: Մի անգամ նա գողացել է բազմազավակ որբևայրու ալյուրի մի մասը և վերջինիս անեծքով դարձել արջ³: Հուզիչ պատմություն է Պըտկէս պէրք եկեղեցու բակում թաղված արջի մասին եղած ավանդությունը: Երեխտապարտ արջը կամովին գնում է վանք և օգնում իր վերքը բուժած տերտերին՝ եկեղեցու կառուցման համար քարեր կրելով: Հերթական անգամ հեռվից քար բերելով՝ նա իր փրկիչին մեռած է գտնում և, վշտից գլուխը խփելով հանգուցյալի տապանաքարին, ինքնասպան լինում: Արջին թաղում են եկեղեցու բակում, որը և դառնում է սրբատեղի: Զբեր կանայք չոքեչոք պտտվում են արջի գերեզմանաքարի շուրջը, Աստված ասում է՝ պըտկըվիս, չըպէրք, և նրանք պտղավորվում են: Այստեղից էլ ժողովրդի ստուգաբանությամբ առաջացել է վանքի անունը⁴: Նմանատիպ մի գերեզման էլ կա

¹ Նույն տեղը, էջ 76:

² Նույն տեղը, էջ 72:

³ Նույն տեղը:

⁴ Նույն տեղը, էջ 54:

Խանաբադ գյուղի մերձակայքում՝ Նըհատակ տեղամասում: Ասում են՝ այստեղ մի գայլ է թաղված, որը սնել և պաշտպանել է գաղթի ժամանակ մորը կորցրած մի մանկան¹:

Էշի մասին ասում են, որ անհավատ է եղել, գնացել է Աստծու մոտ և, ընդունելություն չգտնելով, ստիպված դիմել է կայծակին: Վերջինս էլ խփել և կտրել է ագիմ²: Մի այլ ավանդություն ներկայացնում է եզան և էշի հավատարմությունը. խեղճ աղամա որդին խնդրում է կենդանիներին՝ օգնել իրեն: Միայն էշն ու եզն են մոտենում նրան և ընկերանում: Այդ օրվանից մարդը իր հավատարիմ ընկերներով կռվում է քարի ու հողի հետ³:

Երկնային լուսատուներից պաշտվում են հատկապես արևն ու լուսինը: Ճիշտ է՝ դրանց առաջ այլևս ծունր չեն իջնում և չեն աղոթում, ինչպես առաջներում, բայց շարունակում են դրանցով երգվել.

- Էն արը՛վը, թա էտ պէնը ըրած ինիմ, էն լուսնինճան ինձ քուռըցընէ, թա սը՛տ ինիմ:

Ծեր կանայք երբեմն դիմում են այդ լուսատուներին՝ խնդրելով պահապան լինել իրենց հարազատներին:

Ասում են՝ արևը մի վախկոտ և ամաչկոտ աղջիկ է եղել. գիշերը վախեցել է շրջել, ցերեկը՝ ամաչել: Մայրը ստիպված տվել է մի փունջ ասեղ, որ իրեն նայողների աչքերը խոցի: Մինչև հիմա էլ արևը, նստած մի առյուծի մեջքի, ձեռքին ասեղների փունջը, շրջում է երկնքում: Երբեմն քաջքերը հարձակվում են, որ գողանան աղջկան: Արևը տխրում և խավարում է, որի պատճառով առյուծը հարձակվում և հաղթում է քաջքերին, իսկ մարդիկ ներքևից հարայ-հրոց են բարձրացնում, հրացան կրակում և ազատում աղջկան⁴: Պատմում են նաև, որ չարաձճի լուսինը մի անգամ խանգարել է մորը խմոր հունցելիս, մայրը խմորուտ ձեռքով ապտակել է նրա երեսին, և այդ հետքերը մինչև հիմա մնում են⁵:

Աստղերի մասին ասում են, որ դրանցից յուրաքանչյուրը լույս աշխարհ է գալիս մի մարդու ծննդյան հետ և մեռնում (ծըլլում) նրա մահվան

¹ Նույն տեղը:

² Լ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

³ Նույն տեղը, էջ 72:

⁴ Ա. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁵ Նույն տեղը:

ժամանակ: Մեծ մարդկանց աստղերը մեծ են, փոքրերինը՝ փոքր, նա-
մուսով մարդկանց աստղերը պարզ են, աննամուսներինը՝ աղոտ¹:

Ավանդություններ կան նաև Հարդագողի ճանապարհի, կայծակի, անձրևի, որոտի, գիշերվա ու ցերեկվա, օրվա, երկրաշարժի մասին:

Մի շարք ավանդություններում արտացոլվում է քրիստոնեական կրոնի և հատկապես Քրիստոսի հանդեպ ունեցած մեծ հավատը. կռապաշտների զորավարը, տեսնելով սպանված քրիստոնյա գեղեցկուհու վրա երկնքից իջած լույսը, իր զինվորների հետ ընդունում է նրա կրոնը², թուրք քույր և եղբայր, զարմանքով նկատելով օդի մեջ կանգնած և աղոթող վարդապետին, ուրանում են հարազատ կրոնը՝ դառնալով քրիստոնյա, որի պատճառով էլ հետապնդվում են թուրքերի կողմից և սպանվում³, ամուլ արաբ կինը ուխտի է գալիս հայկական վանքը և, զավակ ունենալով, մկրտվում ու դառնում քրիստոնյա, և երբ արաբները ուզում են սպանել կնոջն ու երեխային, Քրիստոսի հրամանով օձերը խայթում են նրանց և ազատում մորն ու մանկանը⁴, հովիվը, հրաժարվելով Քրիստոսին կաթ տալուց, նրա անեծքով իր հոտի հետ քարանում է⁵, Քրիստոսը զայրանալով անիծում է ջորուն, և վերջինս գրկվում է պտղաբերելու հնարավորությունից⁶:

Արցախյան ավանդություններում մեծ արձագանք են գտել նաև ժողովրդի ներքին կյանքը՝ զբաղմունքը, կենցաղը, հասարակական հարաբերությունները: Զբաղմունքներից հատկապես արտացոլվել են երկրագործությունը, անասնապահությունը, արհեստագործությունը, այգեգործությունը, որսորդությունը, որոնք կենսական մեծ նշանակություն ունեն արցախցու կյանքում: Կենցաղային ավանդությունների մեջ տեղ են գտել մի շարք սովորույթներ, հարաբերություններ, ծեսեր, ինչպիսիք են՝ աղբյուրը ջրի գնալու սովորույթը, հարսի հարաբերությունները կեսուրի, կեսրայրի և ամուսնու մյուս հարազատների հետ, ժողովրդի մեջ կատարվող արարողությունները և այլն: Իրենց քանակով և բովանդակությամբ նշանակալից են սիրո և ամուսնության մասին եղած ստեղծագործությունները, որտեղ արտացոլվում են կնոջ իրավագուրկ և ճնշված վիճակը,

¹ Նույն տեղը:

² Նույն տեղը, էջ 36:

³ Ե. Լալայան, նշվ. աշխ., էջ 224:

⁴ Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, 1885, էջ 414:

⁵ Ա. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

⁶ Նույն տեղը, էջ 72:

երիտասարդ տղաների և աղջիկների կախվածությունը ծնողներից և բազմաթիվ այլ հանգամանքներ: Դարեր շարունակ ազատ սիրուն և ամուսնությանը խոչընդոտել են սիրող զույգերի սոցիալական տարբեր ծագումն ու հասարակական դիրքը, ընչքային դրությունը՝ ստիպելով սիրահարներին գաղտնի հեռանալ հայրենի օջախներից, ինչը և հաճախ ոճրագործությունների և ողբերգությունների տեղիք է տվել: Այսպես. Դիզակի Բայանդուր իշխանը, իմանալով, որ իր գեղեցկուհի դուստրը՝ Վարդիթերը, սիրահարված է հովիվ Արսենին և որոշել է փախչել նրա հետ, կրակում և սպանում է երկուսին էլ¹, Վանք գյուղի բեկի աղջիկը՝ Հուռումը, անտեսելով հոր կամքը, փախչում է սիրած տղայի հետ և բնակվում գյուղից հեռու՝ անմարդաբնակ մի վայրում, որտեղ և հոշոտվում է գազանների կողմից: Հետագայում այդ վայրում գյուղ է հաստատվում, որն էլ Հուռումի հիշատակին կոչվում է **Հուռումէն թաղ**, իսկ հետո՝ **Հուռաթաղ**²: Սակայն միշտ չեն ծնողները պարտադրում իրենց կամքը զավակներին, երբեմն նրանք տեղի են տալիս՝ հարգելով անկեղծ զգացմունքները: Մի ավանդության համաձայն՝ Դիզակի մելիք Սաջումը չի ընդդիմանում իր մինուճար աղջկա՝ Գայանեի սիրուն և նրան ամուսնացնում է ծառա Գագիկի հետ՝ մելիքությունը կտակելով վերջինիս: Նարեշտար գյուղի անունը ստուգաբանող ավանդության մեջ քուրդ բեկի մինուճար աղջիկը, հակառակ հոր կամքին, փախչում և ամուսնանում է իրենց տան հայ ծառա Առստամի հետ: Հետագայում հայրը ներում է աղջկան՝ տալով մեծ օժիտ և ծառաներ³: Սրտառուչ մի պատմություն է Մեծ Թաղլար և Տող գյուղերի խաչմերուկում գտնվող **Արզուման վանքի** մասին եղած ավանդությունը. ռուս զինվորները իրենց հետ Ռուսաստան են տանում կռվի ժամանակ մորը կորցրած մի հայ մանկան՝ Արզուման անունով, որը, կրթություն ստանալով և մեծ հարգանքի արժանանալով, դառնում է գեներալ: Վերադառնալով Շուշի՝ նա ամուսնանում է իրենից տարիքով մեծ մի հայ կնոջ հետ: Մի օր էլ ամուսնու ոտքերը լվանալիս կինը տեսնում է նրա ոտքի նշանը և հեծկլտալով ուշաթափվում. պարզվում է՝ ամուսինները մայր և որդի են, որոնք տարիներ առաջ կորցրել են իրար: Խոր հիասթափություն ապրելով՝ նրանք այդ ամենը պատմում են տերտերին, որն էլ խորհուրդ է տալիս մեղքերը քավելու համար մի եկեղեցի կառուցել և մեջը աղոթել,

¹ Մ. Գրիգորյան-Սպանդարյան, նշվ. աշխ. էջ 338:

² Տես Ա.Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 29:

³ Նույն տեղը, էջ 31:

ինչը և սիրով կատարում են¹: Նման դեպք է կապված Տումի գյուղի մերձակայքում՝ **Իքակ** գետի վրա, գտնվող կամուրջի կառուցման հետ. քույր ու եղբայր, մանկուց իրար կորցնելով, օտարության մեջ հանդիպում են և, անտեղյակ իրականությանը, ամուսնանում: Տարիներ հետո, պառավ կնոջից իմանալով եղելությունը, նրանք դիմում են Գտիչ վանքի տերտերին՝ մեծ մեղքը քավելու խնդրանքով, և նրա խորհրդով մի թանկարժեք նվեր-հիշատակ են թողնում հայրենի գյուղի ժողովրդին. կառուցում են այդ կամուրջը²:

Մի շարք ավանդություններում արծարծվել են օտար բռնակալների՝ արաբների, պարսիկների, թուրքերի, թաթարների նվաճողական նկրտումները, կատարած ավերածություններն ու թալանը և արցախցիների անգիջում պայքարը նրանց դեմ: Ըստ ավանդության՝ Հադրութի շրջանի գյուղերից մեկը ստացել է **Թեգխարաք** (հաճախակի փչացող) անունը, քանի որ այդ տեղով անցնող օտար բռնակալներից յուրաքանչյուրը ավերել և թալանել է այն³: Որոշելով հիմնահատակ ավերել Ամարասի վանքը՝ Լենկ Թեմուրը հրամայում է զորքին՝ շարվել մինչև Արաքս և, վանքի քարերը ձեռքից ձեռք փոխանցելով, լցնել գետը⁴: Օտար բռնակալներից հատկապես հիշատակվում են Լենկ Թեմուրի, Բուղայի, Փանահ խանի, Իբրահիմ խանի անունները: Օտար բռնակալներին զուգընթաց ժողովուրդը ավանդություններում կերտել է իր հայրենասեր ու քաջարի զավակների կերպարը: Իրանի աղա Մահմադ շահի թիկնապահը՝ Սափարալիբեգը, տեսնելով, թե ինչպես են պարսիկները Շուշիում հայերին կոտորում, անպատվում և զազանաբար սպանում հղի կանանց, այլևս չի համբերում և գիշերը սպանում է շահին՝ ինքն էլ նահատակվելով: Հետո պարզվում է, որ վրիժառուն ազգությամբ հայ է, որը մանուկ հասակում գերի է տարվել Պարսկաստան և դաստիարակվել պարսկական ոգով⁵: Սակայն, ականատես լինելով հայրենակիցների նախճիրին, նրա մեջ արթնացել է հայ քրիստոնյայի ոգին, ինչպես արցախցիներն են ասում՝ **արունը ծիք ա տըվալ**: Հակոբ անունով մի մանուկ Ասկերանի շրջանի գյուղերից մեկից գերի է տարվում Իրան և որդեգրվում Ամիրխան անունով մի մեծավորի կողմից՝

¹ Նույն տեղը, էջ 49:

² Նույն տեղը, էջ 38:

³ Նույն տեղը, էջ 18:

⁴ Ա.Բաբախանյան, նշվ. աշխ., էջ 9:

⁵ Ա. Ղազիյան, նշվ. աշխ., էջ 154:

ընդունելով պարսկական կրոնը և մկրտվելով **Փառուխ** անվամբ: Հետագայում նա մեծ հարգանք է վայելում Իրանի շահի կողմից և նշանակվում բարձր պաշտոնի: Բայց երիտասարդը ոչ մի կերպ չի կարողանում մոռանալ իր ծնողներին, հայրենի բնությունը և մի օր էլ, թողնելով ամեն ինչ, ծածուկ փախչում է՝ հաստատվելով Շուշի քաղաքում, որտեղ կարճ ժամանակում ծեռք է բերում մեծ հեղինակություն: Ահա թե ինչու ժողովուրդը նրա անվամբ է կոչում հայրենի գյուղը¹:

Արցախցին առանձնապես վրիժառու է դառնում, երբ փորձում են պղծել նրա սուրբ զգացմունքները: Նման մի հուզիչ պատմություն է ներկայացնում Ճարտար և Սոս գյուղերի մոտակայքում գտնվող **Պիշա վանքի** մասին եղած ավանդությունը. օտար բռնակալ Խօշանբագը, չբավարարվելով կատարած ավերածություններով և կողոպուտով, օրենք է սահմանում, որի համաձայն՝ իրեն է վերապահվում յուրաքանչյուր նոր ամուսնացող աղջկա հետ առաջին գիշերն անցկացնելու իրավունքը: Կտրիճ երիտասարդ եղիշեն՝ ժողովրդի հավաստմամբ Գրիգոր Լուսավորչի թոռը, չկարողանալով տանել նման անպատվությունը, հարսի շորերով ներկայանում է բեկին և գիշերը խողխողում նրան՝ ինքն էլ նահատակվելով հետագայում իր անունը կրող վանքի տեղում²:

Առանձնակի շարքով են ներկայանում Թևան Ստեփանյանի մասին պատմվող ավանդազրույցները: Նշանավոր հայդուկապետը իր ամբողջ կյանքը նվիրել է արտաքին և ներքին թշնամիների դեմ մղվող պայքարին: Մի ավանդության մեջ իր փոքրաթիվ քաջերով նա հաղթում է թուրքական զորքին՝ կանխելով արյունահեղությունն ու թալանը³, մի այլ դեպքում գնդակահարում է հայ կնոջ պատվի հանդեպ ոտնձգություն կատարած իր զինվորին⁴, մի ուրիշ դեպքում ծեծում է հայ գյուղացուն, որը համարձակվել է գովել սպանված թուրքի արտաքին գեղեցկությունը⁵:

-Մ'ա՛յլ գիդացէ՛ք, թօրքը հինչ էլ ինի, հային վր՛տանը տակէ ցր՛խըն էլ չարժի,- այսպես է խրատում ազգային հերոսը իր հայրենակիցներին:

¹ Մ. Գրիգորյան-Սպանդարյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 335:

² Ա. Սարգսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 50:

³ Նույն տեղը, էջ 76:

⁴ Նույն տեղը, էջ 75:

⁵ Նույն տեղը:

Նման վարքաբանական ավանդություններ կան Թուլի-Արզումանի¹, Հոբ Երանելու², Խրիմյան հայրիկի³, Վանի Յուզբաշու⁴ և այլոց մասին:

Սակայն միշտ էլ, որ արցախցին կարողացել է գինված պայքար մղել թշնամու դեմ. երբեմն նա բռնակալներին հակադրվել է իր ստեղծագործ և շինարար ոգով՝ ապավինելով Աստծո և սրբերի զորությանը: Մի ավանդության մեջ պատմվում է, թե ինչպես Լենկ Թեմուրը, խղճի խայթ զգալով, թույլատրում է չկոտորել այնքան հայ, որքան կտեղավորի տեղի եկեղեցին: Մարդիկ, մտնելով եկեղեցին, գաղտնի ետնադռնով փախչում են անտառը և ազատվում⁵: Չկարողանալով գրավել Գտիչ բերդը՝ արաբ զորավար Բուղան ավերում է հայկական սրբավայրերը: Նույն ժամանակ՝ կռվի թեժ պահին, հայերը կառուցում են նոր եկեղեցի՝ նրան տալով **Թիժ լըժխոժ** անունը⁶: Պողոսա Գոմեր գյուղում ժամանակին մի մեծ փոս է եղել, որտեղ թշնամիների հարձակումների ժամանակ թաքնվում էին կանայք ու երեխաները և փրկվում: Հետագայում, երբ խաղաղություն է տիրում, ժողովուրդը ամենքին փրկող այդ փոսի տեղում եկեղեցի է կառուցում՝ այն անվանելով **Ամենափրկիչ**⁷:

Վերոհիշյալ ազգային ավանդությունների կողքին տեղ են գտել նաև միջազգային և եկամուտ որոշ ստեղծագործություններ: Միջազգային ավանդություններից, որոնք իրենց զուգահեռներն ու տարբերակներն ունեն մի շարք ժողովուրդների մոտ, Արցախում լայն տարածում ունի համաշխարհային ջրհեղեղի մասին եղած պատմությունը, որի համաձայն՝ Նոյ նահապետը, կանխազգալով գալիք մեծ ջրհեղեղը, շինում է մի տապան և իր ընտանիքով ու կենդանիներով տեղավորվում նրա մեջ⁸: Նման բնույթ ունի նաև տարբեր շինվածքների փուլզումը կանխելու նպատակով շինվածքի մեջ կենդանի վիճակում մարդ թաղելու պատմությունը⁹:

¹ Ռաֆֆի, *Խամսայի մեկիքությունները*, 1895, էջ 126:

² Ա. Ղանալանյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 348:

³ Ղազիյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 147:

⁴ Ա. Ղազիյան, *Ռուս-պարսկական պատերազմների արձագանքները հայ բանահյուսության մեջ, Պատմաբանասիրական հանդես*, N3, 1978, էջ 114:

⁵ Ա. Սարգսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 52:

⁶ Նույն տեղը, էջ 49:

⁷ Նույն տեղը, էջ 51:

⁸ Նույն տեղը, էջ 16:

⁹ Նույն տեղը, էջ 67:

Եկամուտ ավանդությունները փոխառություններ են հայ ժողովրդի հետ պատմական այս կամ այն դարաշրջանում տարբեր շփումների մեջ գտնվող ցեղերի ու ազգերի բանահյուսությունից: Դրանցից են աստվածաշնչյան տարբեր ժողովրդական ավանդություններ, Խիկար Իմաստունու, Լողմանու, Լենկ-Թեմուրի մասին պատմող որոշ պատմություններ, որոնց մի մասը, ժամանակի ընթացքում վերամշակվելով, տեղայնացվել և ձուլվել է ազգային ավանդություններին:

Եվ այսպես հարատևում են արցախյան ավանդությունները՝ որպես հարազատ ժողովրդի հազարամյակների պատմության խոսուն փաստեր, նրա ինքնության ու անաղարտության լիարժեք վկաներ:

Резюме

В статье исследуются жанровые и смысловые особенности одного из важнейших жанров Арцахского устного народного творчества – легенды. Исследуются их разновидности и приводится история их публикаций.

Summary

This article is about genre and meaning peculiarities of one of the most important genre of Artsakh folklore-legends. Their varieties is examining and the history of publication is presenting.

**ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ԺՈՂՈՎՆԵՐՆ ՈՒ
ՎՐԻԺԱՌՈՒՆԵՐԸ ԱՊՐԵՍ ԲԵԿՆԱԶԱՐՅԱՆԻ «ԳԱՂՏՆԻՔ
ՂԱՐԱԲԱՂԻ» ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Զինաիդա Առաքելյան-Բալայան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԱրդՀ

Արցախագիտական միտքն հարստացնող պատմա-քննական, գրական-գեղարվեստական, բանահյուսական, քաղաքական և այլևայլ բնույթի հարցերի հետ միաժամանակ Ա. Բեկնազարյանի «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ն արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում հայ զինվորականության վարած կռիվների, քաղաքականության, գաղտնի ժողովների, հայ վրիժառուների, ապա նաև մելիքների, հոգևոր այրերի ու նրանց ունեցած արտաքին և ներքին հարաբերությունների մասին:

Հետաքրքիր ծրագրերով եւ նպատակաուղղվածությամբ էր ընթանում հայ զինվորականների հրավիրած ժողովը: Նախագահում էր Քենդխուդա Խաչատուրը, որն անհետաձգելի եւ ստիպողական խնդիրներ է համարում հետեւյալը (որոնք պետք է լուծվեն զորապետական խորհուրդներում): Դրանցից են՝ «Ճըռ-խանութիւնն և ճըռ-մելիքութիւնը ոչնչացնելու խնդիր, հարազատ-մելիքութիւնը և հարազատ-կաթողիկոսութիւնը վերականգնելու խնդիր, մեր ընտանեաց կեանքի ապահովութեան խնդիր, մեր ծառայութիւնը վարձատրելու խնդիր, մեր կենաց խնդիր, Շահի և Մելիք-Մեժլումի հրաւերը ընդունելու կամ մերժելու խնդիր...»: Ժողովականներն արտահայտվում են հերթով, առանց մեկը մյուսին խանգարելու, հավասարակշռված, ազատ, անկաշկանդ: Կա պատվի եւ հայրենիքի հարց...

Աբրահամ Բեկնազարյանը՝ Մելիք Մեջլումի հմուտ և նվիրված հավատարիմ զորավարը, ծանրակշռորեն է մեկնաբանում խոսքը հայրենիքի ճակատագրի վերաբերյալ. «Ղարաբաղի ճըռ-խանութիւնը և ճըռ-մելիքութիւնը եթէ մենք մեր ձեռքով ոչնչացնենք՝ շատ հեշտ է, իսկ եթէ Պարսից շահերին կամ այլոց յուսով թողնենք՝ ծանրակշիռ և դժուարալոյծ խնդիր է... Անցելոյն փորձերն պարզապէս ցոյց են տալիս, որ պարսիկ շահերն միշտ պահպանած են մեր երկրում ճըռ-խանութիւնը և սոցա գոյութիւնը, թէ և վերջիններս առաջնոց միշտ թշնամի եղած են և միանգամայն վնասակար»¹:

Աբրահամը ցավ է հայտնում, որ չնայած շահերը՝ Նադիրը, Աղիլը, ցանկանում էին Փանահին՝ շահության դեմ գործած քաղաքական հանցագործին, պատժել, բայց այդպես էլ նրանց չհաջողվեց դա

¹ Գաղտնիք Ղարաբաղի, Հեղինակութիւն Ապրեսի Բէկնազարեանց. Արդեամբ եւ Ծախիւք Մեծապատիվ Տեառն Առաքել Աղա Ծատուրեան, Ս.Պետերբուրգ, Տպարան Ի.Ն. Սկորոխոդովի, 1886 (այսուհետ՝ Բէկնազարեանց Ա.), էջ 38-39:

իրագործել: Շահերը գիտեին Ղարաբաղի խաների թշնամի լինելը, սակայն պահպանում էին նրանց:

Մեր մեկ այլ՝ «Արցախը XIX դարի գրականության մեջ եւ մշակույթում» պատմաբանասիրական քննական տեսության I մասի՝ Պլ. Ջուրովի «Ղարաբաղի աստղագետը» պատմավեպի վերլուծության ընթացքում հանգամանորեն մեկնել ենք Ղարաբաղի խանության անբարո, անփառունակ հիմնադրի՝ Փանահի կերպարային զուգորդումները վիպական եւ պատմական լայն հենքի վրա, հայ եւ օտար աղբյուրների համադիր եւ հակադիր արժեքաբանական ասպեկտներում: Իսկ Փանահի ճակատագրի անիվի սրընթաց վայրէջքի մասին թողել ենք հետագա ծրագրայնության մեջ ճշտելու այն¹: Այժմ առիթը ներկայացել է: «Անդրկովկասյան պատմական վեպ»-ը՝ «Ղարաբաղի աստղագետը», վիպական երկ է (պատմավեպ է, իսկ Ա. Բեկնազարյանի «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ն՝ պատմական ուսումնասիրություն) Փանահի գործունեության, քաղաքականության, լայն ռազմավարական նկրտումների մասին, որոնք ցույց ենք տվել մեր քննական տեսության մեջ, եւ որոնք, հարկավ, չէին կարող «Գաղտնիք»-ում տեսանելի լինել: Այժմ արժեքավորենք նաեւ ծրագրվածը:

Ազրայել-Աբրահամ Բեկնազարյանը պարսից շահերի երկերեսանիության, երկդիմի քաղաքականության եւ Ղարաբաղի խանության ճակատագրի շուրջ խոսում է ցավով եւ համոզվածությամբ, ինչու չէ՝ նաեւ ճարտասանական որոշակի ունակությամբ, մտքերի կշռադատվածությամբ (որն անընդհատ եւ անհարկի զայրացնում է Րաֆֆուն)², որտեղ փաստված է Ուրմեցի Փաթալի խանի՝ 1761 թվականին դեպի Ղարաբաղ կատարած արշավանքի մասին: Փաթալին Ղուրանով երդվել էր Ադիլ շահից գաղտնի ձեռք բերած Փանահի՝ Ղարաբաղի խանությունը հաստատող շինծու հրովարտակը չեղյալ համարել: Երդումը դիտմամբ կրկնում է Ջրաբերդի Մելիք Ադամի եւ Գյուլխստանի Մելիք Հովսեփի մոտ, նրանց օգնությամբ գրավում Շուշին, 15.000 թուման փող վերցնում Փանահից՝ դրժում յուր երդումը, Փանահի Իբրահիմ որդուն պատանդ

¹ Տե՛ս Առաքելյան-Բալայան Զ., *Արցախը XIX դարի գրականության մեջ եւ մշակույթում*, (պատմաքննական-տեսություն), մաս I, Պատոն Ջուրովի «Ղարաբաղի աստղագետը» պատմավեպը, Ե., «Հայաստան», հր., 2004 (այսուհետ *Առաքելյան-Բալայան Զ.*), էջ 141:

² Րաֆֆի, *Գաղտնիք Ղարաբաղի, Եժ, 10 հատ.*, տասներորդ հ., Ե., Հայպետհրատ, 1959 (այսուհետ՝ *Րաֆֆի*), էջ 472-478:

վերցնում, ոչ մի կերպ չգնահատելով հայ մելիքների ցուցաբերած օգնությունը եւ Փանահին թողնելով յուր կեղծ խանութային պաշտոնում՝ գնում Ուրմիա բերդը. «Սոյն Փաթալի-խանն սպանած էր Ջենդ-Ասկեար-խանը, որի եղբայր Քեարիմ-խանն, իւր եղբօր վրէժը լուծելու համար, ռմժա (1762) թուին յարձակում է Ուրմի բերդի վերայ, գրաւում զայն, Շիրազ տանում Իբրահիմը և իւր եղբայրասպան Փաթալի-խանը. վերջինս սպանում և առաջինը ողջ պահում: Փանահ ճըռ-խանն երբ լսում է՝ առնում է քսան հազար թուման փող և իւր որդին ազատելու համար ընծայ տանում Քեարիմ-խանին: Փանահ ճըռ-խանն երկու տարի մնում է Շիրազում, բայց ոչ կարողանում է զինքը ազատել Ջենդ-Քեարիմ-խանի ձեռքից և ոչ իւր որդի Իբրահիմը: Փանահ ճըռ-խանն սատանայական խորամանկութեամբ մեռած է ծանում և դազաղում երկարում, որպէս զի իբրև մեռեալ Ղարաբաղ հասնի: Ջենդ-Քեարիմ-խանն, իմանալով այս սատանայութիւնը՝ Փանահ ճըռ-խանի փորը պատառել է տալիս, որ մինչեւ Ղարաբաղ չհօտի: Արդ՝ քանի որ Ջենդ-Քեարիմ-խանն իւր աջօք տեսաւ այդ տոհմի խարդախութիւնը, քանի որ ողջ Փանահի փորը ձխկել տալով սպանեց և ճըռ-խանութիւնը ևս նորա հետ՝ ուրեմն եթէ ճըռ-խանութեան բարեկամ չէր, ի՞նչ հարկ կար նենգութեամբ սպանուած նենգ հօր ամենամենգ որդի Իբրահիմը խան անուանել ռմժգ (1764) թուին, խանութեան տիտղոսով Ղարաբաղ դրկել և ճըռ-խանութեան շղթան կրկին ամրապնդել»: Բեկնազարյանը իրերի էությունը քննում է ըստ էության՝ բավականին ընդգծված քաղաքական հասկացողությամբ: Կարելորդն այստեղ երեւոյթի գաղափարական եւ ամենակարեւորը, պատմական լուրջ հատկանիշ, որակ ունենալն է. իսկ այսպիսի խոսակցություններ չեն երեւում «Խամսայի մելիքություններ»-ում: Որակ կազմող հատկանիշ է նաեւ Բեկնազարյանի՝ այդ ամենից եզրակացության գալը. «Ահա այս Իբրահիմ ճըռ-խանն է, որ այսօր ապստամբելով կռւում է Պարսից շահերի հետ: Բայց այս ևս պատմական ճշմարտութիւն է, որ այդ ճըռ-խաները հաստատող շահերն ևս ճըռ-շահեր էին և ոչ թե հարազատ շահեր, քանզի այդ ժամանակներում շահութիւնը յափշտակելու համար մէկգնէկ սպանում և շուտ շուտ գահակալում էին»: Բեկնազարյանը հմտությամբ, պատմական փոքր էքսկուրս կատարելով՝ ոչ հեռավոր անցյալում տեղի ունեցած երեւոյթները, կապված Ղարաբաղի քաղաքական նկարագրի եւ ճակատագրի հետ, շաղկապելով դրանք ներկայի՝ նույնքան բարդ ու խառնակ

Ժամանակաշրջանի պատմական անցքերի հետ, անում է հետեւյալ ընդհանրացումը: «Այս պատմական, անհերքելի փաստերիս հետևությունն շատ պարզ է: Աղա-Մամատ-Շահն ևս թէպէտ անսուտ երդմամբ խոստացած է մելիքին՝ ջնջել Ղարաբաղից ճըռ-կաթողիկոսությունը, ճըռ-մելիքությունը և ճըռ-խանությունը և յաղթանակաւ վերանորոգել հարազատ-կաթողիկոսությունը, հարազատ-մելիքությունը իւրեանց ազատ և անկախ իրաւունքներով՝ սակայն հաւատալի է միայն որ ներկայ Շահն ևս կը հետևի իւր նախորդներին, կըսպանէ Իբրահիմ ճըռ-խանը և խան կը հաստատէ նորա որդի Մէյտի-Ղուլին: Օտարն միշտ օտար է. օտարն ունի միշտ իւր կեղծ քաղաքականությունը և գիտէ գործիք անել մեզ նման անքաղաքագէտ, դիւրահաւան, պարզ և խեղճ արարածները»: Սրանք առավելագոյն հավանականության գնացող մեկնումներ են, իսկ եզրակացությունը գերապատիվ է. եթե հնարավորվեր ու եթե արցախցի բոլոր կարող ուժերն այն ցանկանային: «Աւելի լավ է,- շարունակում է Աբրահամ Բեկնազարյան գորավարը՝ հերոսական Մելիք Մեջլումի գինվորը, այն մելիքի, որը ճանապարհներ էր փնտրում «Ղարաբաղի խանություն» կոչված վտանգավոր երեւոյթը ջնջել յուր երկրից, որպէս թունավոր պալար,- որ մենք մեր յոյսը մեր վերայ դնենք, մեր ուժերը միացնենք և միացեալ ուժով կարգի դնենք մեր գործերը»¹:

Զինվորյալները միանշանակ քննադատում են թե՛ ներքին եւ թե՛ արտաքին անմիաբան, քայքայիչ ուժերի ջանքերը՝ ջլատել Ղարաբաղը, տիրանալ նրան, դարձնել անողնաշար, անիշխան, որպիսին Ղարաբաղը գրեթե երբեք չի եղել եւ չի ունեցել նման քաղաքական կյանք: Մի մասը հակված է ռուսներին հարելու, նրանցից օգնություն սպասելու կարծիքին: Գայլ Օհանին հակաճառելով՝ Բեկնազարյանը նկատում է. «Օտարներից օգուտ սպասելն յիմարութիւն է: Ամեն կառավարութիւն ունի իւր քաղաքական շահերը և միշտ ձգտում է յօգուտ իւր ընդլայնել այդ շահերը, մանաւանդ շատ անգամ գործիք անելով մեզ նման անհեռատես և անքաղաքագէտ յիմարները զանազան խոստումներով, և իւր գործը վերջացնելուց յետոյ ամեն ինչ անկատար թողլով»: Գալով Ղարաբաղի՝ ռուսների կողմից 1700-ական թվականներից սկսած օգնության ակնկալությանը եւ, ընդհանրապէս, այս կապակցությամբ պետությունների քաղաքական ինտրիգներին՝ Բեկնազարյանը եզրակացնում է. «...Վերջապէս Ռուսաց այս Կայսրն (Պետրոս Մեծը - Ջ. Ա.-Բ.), որ

¹ Բեկնազարեանց Ա., էջ 38-42:

խոստացած էր Հայոց ուժերով Հայոց օգնել և Հայերը Պարսից լծի տակից ազատել՝ ինքն մի դաշնադրությամբ, որ Պարսից հետ էր, գրաւում է Ղարաբաղը, Բագուն, Մազանդարան և Գիլան, իսկ միւս դաշնադրությամբ ռճոճ (1724) թուին՝ Օսմանցոց նուիրում Շամախին, Նուխին, Ղարաբաղը, Վրաստանը, Արարատեան և Ատրպատական նահանգները»¹:

Պատմության մեջ պահպանված է ժամանակագրությունը, նույնիսկ ժողովականներն իրենց մտքերը շարադրում են ըստ կարգի՝ ժամանակադէմ, առանց իրար ընդհատելու: Խոսվում է Նադիր շահի կողմից, նրա թագադրության ժամանակ (1736) Դիզակի Մելիք Ավանին՝ խանի, Ջրաբերդի Մելիք Ալահ-Ղուլուն (սուլթանի տիտղոսներ), Հայոց եւ Աղվանից կաթողիկոսներին եւ մեծ արտոնություններ, շնորհներ, պարգէւներ տալու մասին, իսկ որպէս ռուսական կողմնորոշման հարողներ՝ մնացին Ներսէս կաթողիկոսը եւ Ղարաբաղի հինգ մելիքները²:

Ժողովականները նախատինքի խոսքեր են ուղղում Հովսէփ արքեպիսկոպոս Արղությանի հասցեին՝ նրան վերագրելով հայ հոգեւոր եւ աշխարհիկ տերերին ու ժողովրդին հասած վնասների ծանրությունը՝ մի մասին գաղթեցնելու, մյուսին՝ տկարացնելու պատճառով: Մենք այս կարեւոր օղակները քննել ենք նաեւ «Արցախը XIX դարի գրականության մեջ եւ մշակւոյթում» ուսումնասիրության մեջ՝ տարբեր աղբյուրների, տարբեր մեկնումների համադրական եւ հակադրական օղակներում եւ տվել գիտական արժէք³:

Քյարվան-Ղռան Բրուտը Վարանդայի Մելիք-Շահնազար II-ին (ուսումնասիրության մեջ՝ III) անվանում է մեկը, որի արգանդում հղացավ Ղարաբաղի խանության ստեղծման գաղափարը: Ստեղծված Ղարաբաղի խանության չհաստատված խանը՝ Փանահը, պատռելով սնուցած արգանդը՝ իժի նման դուրս սողաց, որջացավ անմատչելի Շուշիի օձածակում, «հանեց իւր գլուխը այդ բարձրութիւնից, ցոյց տուաւ Ղարաբաղին իւր թունալի ժանիքները, խ ա ն անուանեց զինքն և չարաթոյն ժանիքներով մահ սպառնացաւ զինքը խան չընդունողներին»: Քաջ զինվորականը, հետամուտ յուր մտքերի սեւեռուն ընթացքին, շարունակում է. «Յանցանքն մեր անհեռատես մելիքներինն է. մեզանից

¹ Նույն տեղում, էջ 43, 44, 46:

² Նույն տեղում, էջ 46- 47:

³ Տես Առաքելյան-Բալայան Զ.:

ամեն ոք միայնակ կարող էր ցարդ ջախջախել այդ իժ օծի գլուխը: Ո՛չ միաբանելու հարկ կայ և ո՛չ բազմաց աջակցութեան: Յանցանքն ո՛չ այս տէրութեանն է և ո՛չ այն, այլ մեր անհոգութեան, որով ցարդ կենդանի պահեցինք այդ վնասակար օծը»¹:

Պատմական այս անցքերը վիպականացրել է Պլ. Ջուրովը «Ղարաբաղի աստղագետը» (1834, Մոսկվա) պատմավեպում, որը բազմակողմանի քննության է ենթարկվել մեր կողմից՝ վերոնշյալ ուսումնասիրության մեջ:

Ժողովականներից Ղեւ (Տէօվ)-Գասպարն առաջարկում է. «Տղէ՛ք, պարսիկ թովիչն (Շահն) եկած է այդ իժ օծը բռնելու և նորա թունալի ատամները արմատախիլ հանելու»: Բոլորը միասին. «Տղէ՛ք, գնանք, գնանք... այդ ճրռ-կենդանիքն կեանք ընդունած են Հայերից, պէտք է ընդունին և մահ Հայերից»²:

Չափար-Սարասարը միաբանության, կենտրոնաձիգ իշխանության գոյության նախանձախնդիր է. «Երբ մեր մելիքներն մի բերդ միայն կունենան՝ կը դադարին ներքին խռովութիւններն, կամբողջանան ցրուած ուժերն, կամրապնդուին ներքին սիրոյ և միաբանութեան կապերն և դիւրին կը լինի միացեալ ուժով պատերազմել միայն արտաքին թշնամեաց հետ»³:

Պալլ Ղարախան-Յուզբաշին զորաց միաբանությունը միաբանությունն է համարում մելիքների, որոնք կնստեն Շուշի բերդ-ամրոց քաղաքում՝ «վասն զի թէև շատ ուշ՝ սակայն նոքա (մելիքները - Ջ. Ա.-Բ.) համոզուած են անցեալի երկպառակութեան փորձերով և ջլատուած ուժերի տկարութեամբ, որ խիստ թանգ նստաւ Ղարաբաղի Հայոց վերայ»,⁴ եզրահանգում է Պալլ Ալբերյուն-Բատին (Բաղդասարը):

Երբ Րաֆֆին հեզնում եւ անմտություն է համարում «Գաղտնիք»-ի հերոսների այն քայլը, թե ինչպես են նրանք փորձում բացահայտ գործել ընդդէմ Իբրահիմի, կոտորել նրա լրտեսների գլխավորած զորքը, երբ նրանց ընտանիքները գտնվում էին բերդում⁵, զինվորներից Ազնավուր Ուհանը նկատում է. «...Եթէ մենք մեր գերդաստանը Շուշի փոխադրեցինք՝ այդ քաղաքականապէս նշանակում է որ մենք զիրենք

¹ Բէկնազարեանց Ա., էջ 48-49

² Նույն տեղում, էջ 49:

³ Նույն տեղում, էջ 50:

⁴ Նույն տեղում, էջ 51:

⁵ Տես Րաֆֆի, էջ 473:

բարեկամ համարած ենք և ոչ թշնամի իրաց այս վիճակում: Իսկ այժմ նոքա, այս ամենը իմանալով հանդերձ, ընկան իւրեանց լարած թակարթի մէջ: Ուրեմն ոչ եթէ մենք կամաւ գնացած և միացած կը լինինք Շահի բանակին, այլ իւրեանց նենգութիւն ստիպած կը լինի զմեզ՝ դիմել այդ միջոցին»¹:

Րաֆֆուն անհանգստացնում է այն միտքը, թե ինչպէս կարող է Աղա Մահմեդ շահը երկու դատարկ գյուղեր ոչնչացնելու համար 7.000 զինվոր ուղարկել²: Հարցն այստեղ գյուղերը չեն, այլ նրանց զինվորյալները՝ պատմության զինավառ եւ հաղթական, հայրենի ազատության եւ սրբութիւնների հարգն իմացող 80 քաջ զորականները:

Ջարպազան-Եողուրլուն հետաքրքիր ձեւակերպումով մեկնում է յուր հայրենանվեր ընդհանրականը. «Քաջութեան ծնողն Հայրենիքն է, սիրտն՝ վառարան դիւցազնութեան և դիւցազնութիւնն՝ փրկութիւն Հայրենեաց: Ղարաբաղի շնորհիւ մենք ունինք այս ամենը: Ուրեմն, տղէ՛ք, այլ ևս ո՞ր ժամի էք սպասում...»³: Ա. Բեկնազարյանը՝ պատմութիւնը հյուսողը, պատասխանատվությամբ պատմագրում է. «Խորհրդականաց խօսքերն նոյնութեամբ գրուեցան. թերևս ապագայ սերնդոց օգտակար կը լինին»⁴: Հարկավ՛, մեկնության այս պահի դրությամբ այն անչափ գնահատելի է...

Հեղինակը նախապէս հորը բնութագրելով որպէս ամենաքաջ այր՝ միաժամանակ ներկայացրել է Խնածախ գյուղի զարմանալի հատկանիշներով օժտված, ըստ բնավորության գծերի՝ մականվանյալ հերոսների շարքը...

Նա պատմության առաջին գրքի Ջ գլխում մեկնաբանում է ընթերցողների աչքին անսովոր եւ խորթ՝ հերոսներին տրված մականունների շարքը, որոնք նաեւ նրանցից յուրաքանչյուրին տրվել են ըստ իրենց կատարած քաջագործութիւնների, ունեցած շնորհների: Շատերին մականունները շնորհել են կաթողիկոսներն ու մելիքները, այլոց՝ ժողովուրդը, որը մի կողմից սիրել, մի կողմից մեղմ հեզմել է նրանց՝ յուր սիրեցյալներին⁵:

«Այս անուանց հետ կապուած են և պատմութիւններ, զորս հարկ է համառօտիւ նկարագրել: Բեկնազարյանը ներկայացնում է այն քաջերին

¹ Բեկնազարեանց Ա., էջ 52:

² Տես Րաֆֆի, էջ 471-472:

³ Բեկնազարեանց Ա., էջ 54:

⁴ Նույն տեղում, էջ 54, 55:

⁵ Տես նույն տեղում, էջ 21, 55:

եւս, որոնց հետ պատմության ընթացքում ընթերցողը նոր պիտի ծանոթանա: Դրանցից են՝ «Քեալլակեօզ-Առստամ, Ուզունդլիճ-Սայի, Պաթմանդլիճ-Մարտի, Պաթմանթօփուզ-Թէոս, Անյաղթ-Ղազար, Քաչալ-Մօսի, Քօսակ-Գիւզի, Գիժ-Մեքի, Թոխնախ-Սափարի, Չնտան-Աւթանտիլ, Շիր-Նասիպ, Պէպիւռ-Մախմուր, Անգութ-Խաչի, Նէառ-Եղիազար, Թիւլի-Արզուման, Բասարկեչէր-Գեափի, Դէլի-Մահրասա, Դէլի-Քեշիշ, ևն: Դրանցից Կաքեւ-Ջաքին (մականունն է ստացել Գանձասարի Ժ. Հովհաննէս կաթողիկոսից) հետաքրքիր պարտավորություն ունէր նաեւ, մի մահակ, որի մէջն պարապ էր: Ձեռնափայտն բաղկացած էր երեք կտորներից, որք միանում էին պտուտակներով և կտորներն անյայտանում էին երկու արոյրէ կապերով: Աջ ուրբելով բանում էր, նամակները գետեղում միջում և ձախ ուրբելով կրկին ամրացնում: Ահա Կաքեւ-Ջաքին (Կաքալ Ջաքարիա) այս մահակով էր իւրեանց հասցէներին հասցնում անվտանգ՝ որևիցէ գաղտնի նամակներ»¹: Հերոսներից յուրաքանչյուրն ունի յուր արժեքավոր նշանաբան-երդումը:

Իհարկէ, Ղարաբաղի ճակատագրի համար օրհասական այն ժամանակներում, երբ թե՛ օտար բռնակալները, թե՛ բախտախնդիր խան կոչեցյալները, թե՛ անօրեն մելիքություն ստացած մելիքները, թե՛ անօրեն կաթողիկոսություն ստացած կաթողիկոսները շտապում էին անձնականության դիրքերից քայքայել հայրական ստացվածքները, շենացնել անմիաբանության որոնք, այդ անբարոյական մարմինը ներկայացնել շենշող ու ցանկալի, ապա, ըստ այդմ էլ՝ առողջ ուժերը, կենտրոնաձիգ ձգտումները պետք է գործէին երիցս զգույշ: Պատմության մեջ խնդրո առարկա երեւույթի շուրջ ընդգծված ենք տեսնում գաղտնի ժողովների առկայությունը, որոնք գումարվում էին Գանձասարում՝ միաբանության ուխտին նվիրյալ անձանց կողմից: «Գաղտնիք»-ում առաջին գաղտնի ժողովը թվագրված է ռմլդ (1785) թվականից: Այնտեղ ներկա էին բոլոր մելիքները՝ բացի Մելիք Շահնազար II-ից, «Գաղտնիք»-ում՝ Գ-ից, զորավարները, յուզբաշիները, վանահայրերը: Նախագահում էր Ժ Հովհաննէս կաթողիկոսը: Պատմության մեջ շարադրված է ներկաների ցանկը: Նրանք գաղտնի հրավիրվել էին Կաքեւ Ջաքու միջոցով²:

¹ Նույն տեղում, էջ 55-56:

² Տես նույն տեղում, էջ 56-58:

Ժողովում բացահայտվում են Ղարաբաղի ձակատագրի հետ կապված պատմական իրադարձությունները, Ղարաբաղի «խաների»՝ Փանահի, Իբրահիմի սարսափելի խարդախությունները, առողջ եւ անառողջ ուժերի բախումն ու դրանց հետեւանքները, ժողովրդի եւ նրա ձակատագրի պաշտպան թելի ձգտումները, որոշումները, նպատակաուղղվածությունը, հրատապ խնդիրները, հուսացումները, պայքարի ձգտող ոգու դրսևորումները: Դրանք պատմական հիմք եւ քաղաքական գաղափարաուղղվածություն ունեցող վավերականություն ունեն եւ Արցախի պատմության տվյալ ժամանակաշրջանը վերհանող պատմական, քաղաքական կարեւոր գործոններ են հանդիսանում:

Գաղտնի ժողովի քաղաքական ուղղվածությունը կողմնորոշումն ու հուսացումներն էին դեպի ռուսական կայսրությունը: Ժողովականներին մի փոքրիկ պատմական հղում կատարելով՝ նախագահող կաթողիկոսը խոսում է մեծ կարեւորություն ունեցող փաստաթղթի՝ հանրագրության ստեղծման մասին՝ ընդգծելով հետեւյալը. «Այժմ ևս ամենակարևոր է գրել և Եկատերինէ Բ. կայսրուհուն դրկել մի հանրագրութիւն, որն հիմնուած կը լինի մեր նախնեաց ցարդ շարունակած մի և նոյն պայմանների վերայ, զորս քաջ գիտէք ամենեքեանդ»¹: Փաստաթուղթը Կաքեւ Զաքու միջոցով ուղարկվեց Թիֆլիսի (Տփղիս) Հայոց առաջնորդին՝ Արղությանին փոխանցելու համար: Այդ կարեւոր փաստաթղթի մեջ ցուցված էր, թե Ռուսաստանը ինչ կերպ պետք է օգներ հայերին, ինչ իրավունքներով պետք է Ղարաբաղը մտներ Ռուսաստանի հովանավորության ներքո: Դիզակ գավառի Տողի բնակիչ Շեյթան (սատանա) թունու վերապահվեց լրտեսի պաշտոն: Վերջինս անմիաբանների բոլոր գործողություններին հետեւում եւ հայտնում էր կաթողիկոսին ու մելիքներին:

Շեյթան թունին հաճախակի էր կերպարանափոխվում եւ մելիքների, հոգեւոր այրերի հանձնարարությամբ գաղտնիքներ կորզում մե՛րթ Իբրահիմից, մե՛րթ անօրեն մելիքներից, մե՛րթ Իսրայել կաթողիկոսից՝ դրանք հաղորդելով ըստ պահանջի դիտվող անձանց, հանդես գալով դերվիշի, մանրավաճառի, Մելիք Շահնազար II-ի, մոլլայի, գվարձաբանի, ակնավաճառի, քահանայի, խենթի, մուրացկանի, հմայողի կամ պարսից շահի բանբերի եւ այլ կարգի մարդկանց դերերում...

¹ Նոյն տեղում, էջ 59, տես էջ 60, 61:

Հաճախ նման վտանգավոր ճանապարհորդությունները նա կատարում էր Մելիք Շահնազարի գվարձաբան, իմաստասեր Պըլը-Պուղու (խենթ Պողոս) հետ: «Գաղտնիք»-ում Պըլը-Պուղին անվանված է առակախոս, սրախոս-գվարձաբան. նա վայելում էր հասարակության, մելիքների (մինչեւ անգամ՝ անօրեն մելիքների) ջերմ սերն ու համակրանքը: Վերջինիս կողմից Շեյթան Թունին վերամականուն ստանալով՝ անվանվում է «Այր Աստուծոյ, Ամբակում Մարգարէ», այսինքն՝ կանխատես մարգարե, հնարագետ¹:

Պատմության հերոսների անսովոր անունները նրանց հաճախակի տրվել են ըստ իրենց արտասովոր հատկությունների՝ մելիքների, կաթողիկոսների կամ խաների, մարտական ընկերների, ժողովրդի կողմից: Այս պարզաբանմանը մենք անդրադարձել ենք, սակայն հեղինակի ներկայացրած հերոսների նոր շարքի մականուններին ու նրանց հատկանիշների պարզաբանմանը հետեւելով, նշում կատարեցինք²:

Սրանք անվանի ու քաջակորով, հսկայական ուժի, խելքի, ճարպկության, արագության, սրատեսության, գիշերատեսության, կանխատեսության, վեհանձնության, աներկյուղության, ահարկության եւ այլեւայլ արժանիքներով օժտված զորականներ էին, զորավարներ, մեծ հայրենասերներ, որոնց մասին հյուսված պատմությունները ժողովուրդը, ընկերները հիացմունքով եւ սիրով, իսկ թշնամիները՝ սարսափով էին հիշում եւ պատմում... Նրանք այս կամ այլ մելիքական տների նվիրյալներ էին, ընդհանրության մեջ՝ միաբանության եւ հայրենապաշտության ուխտյալներ, իրենց տերերի, ժողովրդի ձայնին ի տրիտուր... Պատմության մեջ (Ձ եւ այլ գլուխներում) հերոսները, որ տարբեր արհեստների տեր են, կանչ ունեն հայրենյաց՝ նրա օրհասական պահերին...

Թօփուզ (թուրք.՝ գլուխը գնդածեւ ձեռնափայտ) Աշուղ Ղարա (սեւ, նախկինում՝ Ասրի-Ասատուր - Ձ. Ա.-Բ.). «Թօփուզ» մականունը «Աշուղ» բառի հետ կցած է հայ հասարակութիւնը առնելով սորա հասակի կարճութիւնիցն և թրի արագաշարժ ելևէջիցն... արուեստիւ աշուղ էր և երգում էր յանպատրաստից, հոգեբուլիս և սրտաշարժ երգեր: Բայց երբ տեսաւ հարազատ-մելիքների և կաթողիկոսների տազնապալից

¹ Նույն տեղում, էջ 62-63:

² Տես նույն տեղում, էջ 63-71:

դրութիւնները, կրօնի, կենաց և ընչից անապահով վիճակը՝ Հայրենիքը պաշտպանելու եռանդով թողեց սազը և եռացեալ աւիւնով գէնքեր առած դաշտ իջաւ, յիշատակ թողնելով սոյն նշանաւոր խօսքերը.

«Սագդ վեր դի՛ր¹, (1Վայր դի՛ր)
 Եարաղտ երկալ², Աշուղ-Ուարա. (2Ձէնքերդ վեր ա՛ռ)
 Սագն ու խաղը ազգ չեն պահում, (3Ասպարէզ դուրս ե՛կ)
 վախտն փոխուալ ա.
 Եարաղտ կապի՛,
 մէյտան դիւս եկ³, ջրիտ խաղա⁴. (4Ձէնք և թուր շողացո՛ւր)

Հայի տիւշման սև ոջուռնը լոխ գոնդ ըրա՛»⁵: (5Բոլորը կոտորի՛ր, գլխատի՛ր)»¹:

Երբ Մելիք Շահնազարը չարութիւնն հղացավ մտքում՝ հաւիշտակել ավագ եղբորից՝ գրասեր կաղ Հովսէփից Վարանդայի մելիքութեան ավագութիւնը, մի գիշերվա մեջ կոտորել տվեց նրա ընտանիքը՝ եղբորով հանդերձ, իսկ Մելիք Հովսէփի երեխաներից մեկին, որ մանուկ էր, փախցրին պապի հովանավորութեան ներքո՝ Խաչեն, քանի որ մելիք Հովսէփը Խաչենի մելիքութեան Զալալյան տոհմի փեսան էր: Պատմական ահա այս քստմնելի փաստի մասին է հետեւյալ հատվածը, որտեղ գործող կերպար է նաեւ Փիլ (փիղ) Առուշանը. «ՌՄԳ (1754) թուին Փանահ ճըռ-խանն, միաբանելով իւր դաշնակից Մելիք-Շահնազար Գ-ի հետ՝ մեծ զօրքով յարձակեցաւ Խաչենի Ուլու-Պապ բերդի վերայ, ուր ամրացած էր Զալալեան Մելիք-Ալլահվերտին իւր զօրքով, որի առօրեայ զօրավարն էր այս Առուշանն: Մելիք Շահնազարի չար դիտաւորութիւնն էր Փանահ ճըռ-խանի միջոցաւ ջնջել Զալալեան հարազատ-մելիքութիւնը և հիմնել մի ճըռ-մելիքութիւն այդ գաւառում. քանզի տոհմային (վերոդիտվածի մասին է հիշեցումը - Զ. Ա.-Բ.) գործոց պատճառաւ Մելիք-Շահնազար Գ-ն ուղտի ոխակալութիւն էր տածում Զալալեան տոհմի դէմ:

Այս Առուշան զօրավարն դարանամուտ եղաւ իւր զօրքով Պոկեսբերդի կիրճում, որով Ուլու-Պապ անցնելու էր թշնամու զօրքն, կոտորեց այդ հայ և թուրք միացեալ բանակի ամենամեծ մասը և մագապուրծ մինչև Շուշի հալածեց Փանահ ճըռ-խանը և չարագործ Մելիք-Շահնազար Գ-ը: Ահա այս տղամարդութիւնը վարձատրելու համար «Փիլ» մականունը տուած է սմա Զալալեան Մելիք-Բէկեան Մելիք-Ալլահվերտին»²:

¹ Նոյն տեղում, էջ 69, 70:

² Նոյն տեղում, էջ 70:

Պատմության մեջ փոքրիկ դադարով հեղինակն ակնարկում է թշնամյաց՝ պարսից, հռոմեացիների, հույների, թուրքերի, թաթար-մոնղոլների, աբխազների, վրացիների, Ղաղստանի լեռնականների եւ այլոց արշավանքների ձեռից հասած ավերածությունների մասին՝ ընդգծելով այն հանգամանքը, որ դրանցից անմասն մնացին Մեծ եւ Փոքր Այունիքները: Հայրենի բնությունը եւս անպարտ ու խորհրդավոր զորաբանակ է եղել օտար հրոսակների դեմ, եւ բնության խորհրդին համապատասխան է հայ մարդու նահապետական կյանքը՝ յուր խայտաբղետ լանդշաֆտով. այս մասին խոսել են օտար եւ հայ պատմիչներն իրենց երկասիրություններում. «Ղարաբաղի անտառապատ լեռներն, անդնդախոր ձորերն, ահարկու կիրճերն, սեպածև ժայռերն, անմատչելի քարայրներն, թաւախիտ անտառներն, անառիկ բերդերն և բնութենաստեղծ ամրոցներն սոսկալի երկիւղ ազդելով արտաքին թշնամեաց վերայ՝ անծեռնամխելի պահած են մեր սուրբ Հայրենիքը, Ղարաբաղը, նոցա բոլոր յարձակումներից:

Ղարաբաղի լեռնոտ դիրքն, մաքուր օդն, վճիտ ջուրն և սննդարար կլիման պարզևած են բնակչաց մի նահապետական և յատուկ կենցաղավարութիւն, ազատ կեանք, վայրագ բնաւորութիւն, յաղթանդամ կազմուածք, զօրեղ ոյժ, աներկիւղ սիրտ, հիանալի զինաշարժութիւն և դիւցազնական արիութիւն»¹:

Այնուհետեւ սեղմ ցույց է տրված Սիսական թագավորական տոհմի ծագումը մինչեւ մելիքության եւ Զալալյան Սարգսի կաթողիկոսության ժամանակները: Միաժամանակ ներկայացված է Ղարաբաղի խանության ստեղծման, Մելիք Շահնագարի թողտվությամբ Փանահի Շուշվա բերդին տիրություն անելու եւ վայրագ խաների՝ Փանահի, Իբրահիմի, Մեհտի Ղուլիի կողմից տարված ծանր քաղաքականության պատկերը, որը զրեթե պառակտեց, քայքայման հասցրեց Արցախի մելիքությունները եւ որի շուրջ հյուսվել են ապագա պատումները. «Ահաւասիկ այս ներքին երկպառակութիւնն էր, որ ձգտում էր վնասել Ղարաբաղի քաղաքական, բարոյական և տնտեսական կենաց, որոց անկարող եղած էին վնասել այնքան արտաքին զօրեղ ուժերն»²:

«Գաղտնիք»-ը հետաքրքիր լայն քննողական դաշտ է բացում կապված Ղարաբաղի ներքին եւ արտաքին կյանքի բացահայտման հետ՝ պատասխանելով ամեն կարգի հարցադրումների: Ուստի, մեկնելով այն, կարելի է ճշտիվ գաղափար կազմել թե՛ տվյալ ժամանակաշրջանի, թե՛ քաղաքական եւ տնտեսական, հոգեւոր եւ աշխարհիկ, թե՛ ռազմա-

¹ Նույն տեղում, էջ 71:

² Նույն տեղում, էջ 76:

վարական այն կարելու, փաստացի հանգամանքների մասին, որոնցով կամա թե ակամա պարուրված էր կամ շնչում էր Ղարաբաղը եւ որոնց միջոցով շոշափելի են դառնում մեզ համար շատ ու շատ կարեւորագույն հարցեր, ինչու չէ՝ նաեւ կապված լեզվի, արցախաբարբառի, բանահյուսական երգերի, աշուղական եւ քերթողական հետաքրքիր եւ բարձր նորովի դրսևորումների, գրական ժանրատեսակների, վարչական, քաղաքական անչափ կարելու եւ սուր հարցադրումների հետ...

«Գաղտնիք»-ը բացում է XVIII դարի արցախահայության ծանր ու դրամատիկ ճակատագրի գիրքը, եւ թող որ՝ ինչ-որ տեղերում պատմականության որոշ հարցերի չհարաբերող բացթողումներով, բայց եղելությունները հիմնականում խոսում են ժամանակաշրջանը ներկայացնող եւ բնութագրող բնորոշ հարաբերություններով: Մենք իրավունք չունենք «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ն փակել եւ ցույց տալ, թե պատմական այդ ուսումնասիրությունը այդպես էլ պետք է մնա տաբուի տակ: Ո՛չ, այն պետք է ներկայացնել հանրությանը, գիտական շրջանակներին մղել՝ զբաղվելու գրքի արժեքաբանման հարցով, ինչը եւ առաջին հերթին հանձն ենք առել մենք: Պետք է մեկ անգամ ընդմիջտ վերցնել այդ ուսումնասիրության վրա դրված արգելքը, սպանիչ, անհարկի զգուշավորությունը եւ օգտագործել այն որպես մեր ժողովրդի ստեղծած հոգեւոր բարձր արժեքներից մեկը: Հետեւենք որոշ փաստախնդիրների եւ համոզվենք մեր ձեւակերպումներում. «Ահա սոյն ներքին երկպառակութիւններն բացին արիւնահեղ պատերազմների ընդարձակ ասպարէզներ, որոց մէջ աւելի բազմապատկուեցան հարազատ-մելիքների և հարազատ ժողովրդեան ռազմագիտական կրթութիւններն, դիւցազնական քաջագործութիւններն և յաղթական հանդէսներն: Հայրենիքը, Ազգը, Կրօնը, հարազատ-մելիքաց ազատ իշխանութիւնը պաշտպանելու անդիմադրելի եռանդն բուռն զօրութեամբ պատերազմի դաշտն մղեց համարեա՝ թէ բոլոր հայ հարազատ անհատները: Մեր սուրբ Հայրենիքում գէնք գործածելու հարկն բնութիւն դարձաւ, պատերազմն՝ արիեստ, արիւնհեղութիւնն՝ օրէնք, մարդասպանութիւնն՝ մսագործութիւն, աւարառութիւնն՝ սեփականութիւն և բոլոր ճըռերը գոնդ անելն՝ անհրաժեշտ ձգտում»: Խոսվում է նաեւ զինվորական արիեստների զարգացման մասին՝ կապված երկրի քաղաքական կյանքի անհանգստությունների հետ. «Ստիպողական հարկն երկրում կատարելագործեց հրացան, ատրճանակ, թուր, երկսայրի, վաղակ,

վառօր, գնդակ, վառօդեղջիւր, գնդակաշարան, փամփուշտ շինելու արուեստները: Ձի աշտանակելն, արագ զինավարժութիւնն, նշանակէտին անվրէպ զարնելն դարձած են հասարակաց սովորական արուեստներ, որոց մէջ վարժ են այսօր ո՛չ միայն Ղարաբաղի հայ տղամարդիկ, այլ և ծերունիք, պառաւունք, կանայք, պատանիք և օրիորդք»¹:

Հեղինակը պարսավով է խոսում ողորմելի, անօրեն մելիքների ու նրանց ընտանիքների մասին, որոնք կարծես բանտարկյալ էին իրենց բերդերում: Մեկնաբանվում է Իբրահիմը՝ յուր քաղաքական երկդիմի մղումներով, երբ իրեն ամրապնդելու նպատակով տարբեր ցեղախմբեր է բերում Ղարաբաղ՝ ավելի խարդախորեն գործելով, գերազանցելով հորը՝ Փանահին, ձգտելով Ղարաբաղն աշխարհիկ եւ հոգեւոր օրինական տերերի իշխանությունների կործանման անընդմեջ շրջապտույտում պահել: Վերջինս յուր արշավանքների ժամանակ անընդմեջ պարտություններ էր կրում Ղիզակի մելիք Եսայուց, Ջրաբերդի մելիք Ադամի եւ մելիք Հովսէփի համագործակցութեամբ, մելիք Ադամից: Հոր քաղաքականությանը հետեւող (այն նաեւ առկա է Պլատոն Ջուբովի «Ղարաբաղի աստղագետը» պատմավեպում) Իբրահիմը Գանձասարի գաղտնի հանրագրի կալանավորումից (1785թ.) մի քանի ամիս հետո նամակով փորձում է Մելիք Մեջլումին խոհեմության կոչել՝ ձգտելով իրեն Ղարաբաղի տիրակալ ներկայացնել:

Իբրահիմը բոլոր մելիքներին եւ Հովհաննէս կաթողիկոսին եւս հրավիրում է Շուշի եւ բարեկամության երդումը դրժելով՝ բանտ նստեցնում... Այս ամենի մասին Կաքել Ջաքուց իմանալով՝ հայ քաջերը, որոնք նախագգում էին Իբրահիմի խարդախությունը, մագլցելով Շուշիի պարիսպները՝ գիշերով մտնում են քաղաք, բանտի պահապաններին գլխատում եւ փշրելով բանտի դռները՝ ազատում գերյալներին: Սակայն Հովհաննէս կաթողիկոսին գտնում են թունավորված-սպանված, իսկ Մելիք Բախտամին՝ հանրագրի հետ, պարզվում է, աքսորել էին Պարսկաստան:

Մելիք Մեջլումը, մի բուռ ոսկի տալով 20 քաջերին, որոնց հետ էր նաեւ Աբրահամ Բեկնազարյանը, ասում է. «Սիրելի՛ Բեկնազարեանց (Աբրահամ), քսան և հինգ քաջերով հետապնդի՛ր յետ բերել Մելիք-Բախտամը և իւր բերդում հանգստացնել: Աստուած ձեզ հետ»²: Մելիք Բախտամը

¹ Նույն տեղում, էջ 76-78:

² Նույն տեղում, էջ 83:

Դիզակի հանգուցյալ քաջ Մելիք Եսայու որդին էր, որին շահի հրովարտակով մելիքության կարգեցին 1781 թվականին:

Մեծ ժողովրդականություն վայելող Աղա Մահմեդ շահն անասելի բարկացած էր անօրեն խաների, այդ թվում նաեւ՝ Իբրահիմի վրա: Վերջինս էլ յուր հերթին ճանապարհներ էր որոնում շահին սիրաշահելու, եւ առիթը Գանձասարի ժողովի գողացված հայտնի հանրագիրն էր եւ Դիզակի Մելիք Բախտամը:

Մելիք Մեջլումի ուղարկած 25 քաջերը, երբ հասնում են Խուդափերինի կամրջի մոտ, դիզակցի մի ձկնորսից իմանում են, որ Մելիք Բախտամին տանող զորախումբը (40 հոգի) չորս ժամ առաջ անցել է սահմանը:

Քաջերը հուսահատվում են, բայց դարանակալում են Բարգուշատի գետեզերքին եւ Շուշի վերադարձող 40 զինվորներին գլխատում: Նրանցից մեկի՝ Շիրին յուզբաշու մոտ որպես կաշառք հայտնաբերում են Մելիք Բախտամի տված 200 թուման փողը եւ հայտնի հանրագիրը, որը Մելիք Բախտամի գործադրած հնարամտությամբ պիտի հանձնվեր հայ մելիքներին: Իսկ պատմության էջերում գետեղված անհանգստալից տողերը հետեւյալն են գուժում. «Մելիք-Բախտամի հետ Պարսկաստան էր գնում ահա այսպէս և Ղարաբաղի Հայոց անհաւատարմութիւնն, կոտորուած պատիւն և աղարտուած անունն, զորս հարկ էր յետ դարձնել ճանապարհից»¹:

Ինչպէս տեսանք, Ղարաբաղի պատիվը փրկեց պարսից աքսորյալ դարձած, քաջ Մելիք Եսայու՝ նույնքան քաջ, բայց պարսից բանտերում սիրտն ու հոգին մաշած եւ մահացած Մելիք Բախտամը:

Մելիք Աղամյան Մելիք Մեջլումը, որ Հովհաննես կաթողիկոսի քրոջ որդին էր, Գյուլիստանի իշխան Մելիք Աբովի հետ Ջրաբերդում ուրախությամբ ընդունում է հանրագիրը, մեծ կսկիծով կաթողիկոսական տեղապահ ընտրում Ջալալյան Սարգիս եպիսկոպոսին:

Եվ այսպէս, մեր հայացքի առջեւով սահում են Ղարաբաղի մելիքների հուսացումները մե՛րթ պարսից շահերից, մե՛րթ ռուսաց միապետներից ու այս ծանրագույն ճանապարհին՝ անօրեն դրածոներից, Ղարաբաղի ռխերին թշնամի խաներից: Փանահի հաջորդ Իբրահիմից հասնող խարդախությունների շարանը վավերագրերի ու պատմական անհերքելի ապա-

¹ Նույն տեղում, էջ 85:

ցույցների արժեք է ձեռք բերում, որը փորձում ենք ներկայացնել գիտական գնահատությամբ:

Իբրահիմը կամ պետք է խարդախ ու խաբեբա կոչվեր շահի կողմից, կամ մելիքների անհավատարմությունը հաստատող փաստաթղթեր ուղարկել շահին:

Վերոհիշյալ մելիքները հանրագրի սեւագրությունը եւ հայերի ու ռուսների միջեւ տարված գրագրությունները պահանջեցին հանգուցյալ կաթողիկոսի եղբայր Սարգիս Եպիսկոպոսից եւ թաքցրին Ջրաբերդի մելիքարանի ստորգետնյա աներեւույթ ու անհայտ ծածկապահարանում...

Իբրահիմին խիստ անգործության էր մատնել նաեւ ռուս զորապետ Բուրնաշովի՝ 4000-անոց զորքով Ղարաբաղում երեւալու հնարավոր վտանգը: Իբրահիմի հրամանով պետք է խուզարկվեր Փանծասարի դիվանը եւ կաթողիկոսական ձեռագրադարանը, եւ գրավվեին հնարավոր փաստաթղթերը...

Մելիքները նախօրոք բոլոր փաստաթղթերը երեք մասի են բաժանել եւ թաքցրել Փանծասարի եւ Խոթա վանքի մերձակայք-կենտրոնատեղիում՝ մի քարայրում, երկրորդը՝ Ջրաբերդի ստորգետնյա անհայտ թաքստոցում, երրորդը՝ Գյուլիստանի Հռեկա վանքի հարեւանությամբ: Ձեռագրերը լուսաբանում էին Ղարաբաղի՝ գիտականորեն խիստ արժեքավոր պատմությունը՝ հարազատ եւ անօրեն մելիքների վարքը, ծագումնաբանությունը, Աղվանից թագավորների, կաթողիկոսների ծագումնաբանությունը:

«Գաղտնիք»-ի համապատասխան էջերում թվագրված են այն հեղինակներն ու գրքերը, որոնք թաքցրած կային ձեռագրերում: Դրանցից են՝ 1. Երեմիա կաթողիկոսի «Պատմութիւն կաթողիկոսացն Աղուանից», «Ծագումն թագաւորացն Աղուանից», «Ծագումն Զալալեան տոհմի ի Վախթանկ թագաւորազնէ» (հեղինակը նշում է, թե այդ գրքում (ձեռագիր) «սկզբից մինչև իւր օրերն շարունակած էին Զալալեան Գրիգորիս և Եղիա վարդապետներն և սոցա հետագաներն»¹, «Ժամանակագրութիւն անցից» (Ղարաբաղի քաղաքական, եկեղեցական բոլոր պատմությունները, ուր գետեղված է մելիքների գործունեությունը), 2. Եղիա վարդապետի «Արշաւանք Թաթարաց և պատերազմ ի Կաչաղակաբերդին», 3. Եսայի կաթողիկոսի «Ծագումն և պատմութիւն Մելիք-Հայկազեանց Մելիք-Եսայեայ, իշխողին Ջրաբերդի», «Ծագումն և պատմութիւն Մելիք-Աբովի

¹ Տես նույն տեղում, էջ 89-92:

առաջնոյ, իշխողին Կիլիստան գաւառի», «Յարաբերութիւն Հայոց ընդ Ռուսաց» (պաշտոնական գրութիւնների պատճեններ), 4. Ղեւոնդ վարդապետի «Մելիք Շահնազար Երրորդ», 5. Սովսես վարդապետի (Գանձասարի միաբան) «Վանորայք Արցախի և կալուածք նոցա» (Փոքր Սյունիքի վանքերի մասին է եւ գրվել է Եսայի կաթողիկոսի հրամանով) գրքերը եւ հիշատակարանները:

Резюме

История армянской литературы и периодической печати свидетельствует о явлениях, носящих спорный характер, которые привлекли внимание определенных литературных, критических и публицистических кругов.

В 1886г. в Санкт-Петербурге в переводе (с габара на современный армянский язык) Бархударяна Макара при поддержке мецената Аракела-ага Цатуряна было издано историческое исследование Бекназаряна А. "Таїна Карабаха".

В ходе подробного анализа мы пришли к выводу, что исследование "Таїна Карабаха" содержит разносторонние исторические документы, объяснения страниц борьбы армянского народа Арцаха - объяснения, связанные с русско-персидским нашествием в течение XVIIIв. и в начале XIX в., с русско-армянскими-арцахскими интересными отношениями, а также с историческими, художественно-литературными, и другими толкованиями, с раскрытием и выявлением истории научной мысли Арцаха.

С этой точки зрения исследуемый материал приобретает современное и научное звучание.

Summary

In the history of Armenian literature and periodicals there were debatable phenomena which became the focus of certain literary, critical and publicistic circles.

Après Begnazaryan`s historical investigation "Mystery of Karabagh" (translated from Grabar into Modern Armenian by Makar Barkhudaryan) was published under the patronage of Arakel-aga Tsaturyan in St. Petersburg in 1886.

But detailed analysis of this work has brought us to the conclusion that "Mystery of Karabagh" contains diverse historical documents concerning the periods of Artsakh peoples' struggle against Persian invasions in the XIX and in the beginning of the XX centuries; historical, and other interpretations of Russian-Armenian-Artsakh relationships; opens and elucidates the development of the scientific thought in Artsakh.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	3
ԱՐՑԱՆԻ ՀԱԿԱՌԱԿԱՐԵՐԴ ՏԵՂԱՆՔԸ, ԱՆՎԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	
ՍԻԼՎԱ ՄԻՆԱՍՅԱՆ	5

ԱՐԿԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ X դարի երկրորդ կեսին Մելանյա Բալայան	14
ԵՍԱՅԻ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ՈՐՊԵՍ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍ ՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻՉ Վահրամ Բալայան	29
ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԱՐՑԱԽԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ Վլադիմիր Հովսեփյան	40
ԴԱՐԱԲԱՂԸ՝ ՈՌԻՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԾԵՐՈՒՄ ԵՎ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՈՒՄ 1822-1867 թթ. Նելլի Բաղդասարյան	49
ԱՐՑԱԽԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ 1897 թ. ՀԱՄԱՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ Լեռնիկ Հովհաննիսյան	60
УЧАСТИЕ НОВО-НАХИЧЕВАНЦЕВ В СТАНОВЛЕНИИ ПАРТИИ ДАШНАКЦУТЫ И ОРГАНИЗАЦИИ АРМЯНСКОГО НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ (1905-1917 гг.) Տարկիս Կազարով, Տյրեն Մանուկյան	64
К ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУКОВОДЯЩИХ СТРУКТУР АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ	
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՂՀ-ում (1991-2002թթ.) Արմինե Առստամյան	94
ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՅԱԳԻՐ ԴՊՐՈՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ	

Գրիշա Հարությունյան	102
---------------------------	-----

ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՐԿՐԱՅԻՆ ԻԴԵԱԼԱԿԱՆ ԱՅԳՈՒ	
ԵՎ ՆՐԱ ԹԵՐԱՐԺԵՔՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ	
Համլետ Պետրոսյան	114
ՀԱՆՂԱԲԵՐՐԻ ՎԱՆՔԻ ՎԵՐԱԿԱՆՁՆՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ	
Լյուբա Կիրակոսյան	124
ԱՄՐՈՑ-ԲՆԱԿԱՏԵՐԻ «ՔԱՂԱՔԱՏԵՂ»	
Սլավա Սարգսյան	138
ԱՐՑԱԽԻ ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՕՏԱՐԱՑՄԱՆ ԵՎ ՅՈՒՐԱՑՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	
Վարդգես Սաֆարյան	147

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՆՐԱՅԻՆ ԵՎ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	
Արմեն Սարգսյան	156
ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՐՏՆԻ ԺՈՂՈՎՆԵՐՆ ՈՒ ՎՐԻԺԱՌՈՒՆԵՐԸ	
ԱՊՐԵՍ ԲԵԿՆԱԶԱՐՅԱՆԻ «ԳԱՐՏՆԻՔ ՂԱՐԱԲԱՂԻ» ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	
Զինաիդա Առաքելյան-Բալայան	174

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

JOURNAL FOR ARMENIAN STUDIES

1

Շարվածքը

և էջադրումը՝ Լ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ

Սրբագրիչ՝ Լ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Հանձնված է շարվածքի՝ 09.06.10 թ.:
Ստորագրված է տպագրության՝ 05.11.10 թ.:
Ծավալը՝ 24 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 150:

ԱրդՀ հրատարակչություն
ք. Ստեփանակերտ, Մ. Գոշի փ. 5